

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ BİLİM DALI**

**TEK PARTİDEN ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ
SÜRECİNDE TÜRKİYE'DE DİN
POLİTİKALARINDAKİ DEĞİŞİM ÜZERİNE 1945 - 1950**

SERDAR KARA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
DOÇ. DR. NECMİ UYANIK**

KONYA – 2012

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Bu tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Serdar KARA

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Serdar KARA tarafından hazırlanan “Tek Partiden Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Türkiye’de Din Politikalarındaki Değişim Üzerine 1945-1950” başlıklı bu çalışma ...../...../..... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak, jürimiz tarafından yüksek lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Ünvanı, Adı Soyadı Başkan İmza

Ünvanı, Adı Soyadı Üye İmza

Ünvanı, Adı Soyadı Üye İmza

ÖN SÖZ

Bu eser Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalına bağlı olarak Doç. Dr. Necmi Uyanık'ın danışmanlığında yüksek lisans tezi olarak hazırlandı.

İnsanoğlunun geçmişi araştırmasının, tarih disiplinini ya da bilimini oluşturmasının başta gelen nedenlerinden birisi de bugünü anlama isteğidir. Geçmiş tahlil ederek bugünü anlamak ve geleceğe daha sağlıklı bir şekilde bakabilmek için mutlaka tarihsel bir bakış açısı gerekecektir. Günümüz Türkiye'sinde karşımıza çıkan meselelerin şaşırtıcı -belki de hiç şaşırtıcı olmayan- bir ilişki yumağı içerisinde olduğunu son iki yüzyılın Türk modernleşmesine baktığımızda görebiliyoruz.

Türk modernleşmesinin/çağdaşlaşmasının en önemli aktörlerinden birisi kuşkusuz din olmuştur. Bu sadece Türkiye'ye has bir durum olmamakla beraber, Türkiye'nin yaşadığı kendine özgü koşulların ayırıcı özellikleri bu süreçte ortaya çıkmaktadır. Tüm dünyada yaşanan modernleşme süreci din-devlet ilişkilerinin yeniden düzenlenmesini gerektirmişti. Türkiye de bu değişim sürecinin dışında kalamadı. Ancak dikkatle bakıldığında gelişim süreci açısından farklı bir örnek oluşturduğu göze çarpmaktadır. Eserimizde bu genel çerçeveyi çizdikten sonra 20. yüzyılın neredeyse yarısına gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğundan modernleşme sürecinin mirasını devralan genç Türkiye Cumhuriyeti'nin başlangıçta izlediği din politikalarının, dine verilen yerin ve din algısının nasıl bir değişim gösterdiğini ya da bu geçişteki sürekliliğini göstermek istedik.

İçinde yaşadığımız zamanı, coğrafyayı, toplumu hülasa bütün koşulları kavramak istediğimizde son 200-300 yılın değişimini, modernleşmesini bir bütün olarak düşünmek gerekecektir. Biz bu spesifik çalışmada mümkün mertebe konuyu dağıtmadan ele aldığımız meseleye geniş bir çerçevede bakmaya gayret gösterdik. Bu nedenle, dönemle ilgili yapılan çalışmalarda üzerinde durulan süreci daha geniş tutmaya gayret ettik. Osmanlı İmparatorluğu'nun Klasik Çağı'ndan itibaren dinin konumunu kısaca gösterip, imparatorluğun iki yüzyıllık modernleşme sürecinde yaşanan gelişim içerisinde dinin konumunda ne gibi değişiklikler olduğunu ya da

iktidar-muhalefet ilişkilerinde dine nasıl bir misyon yüklendiğini, halkın bu durum karşısında nasıl bir tavır takındığını ve bu sırada toplumu etkileyen diğer faktörleri kısaca anlatmaya çalıştık. Böylelikle Cumhuriyet döneminde yaşanan değişiklikler konusunda araştırmacıların kafasında tarihsel süreci daha sağlam temellere oturtmak istediğimiz gibi, aynı zamanda farklı yorumlar yapabilmesine açık kapı bırakmayı da ihmal etmedik.

Cumhuriyet döneminde yaşanan gelişmeleri kronolojik bir tarihçilik yapmak yerine -tabii tarihi süreçten kopmamaya da çalışarak- dönemin genel portresini çizmeyi hedefledik. Dönem üzerine çalışan araştırmacıların farklı görüşlerini de dikkate alarak, Cumhuriyet Türkiye'sinde dinin konumunda meydana gelen değişiklikleri, modernleşme sürecinin bu adımında dinin nasıl bir pozisyon aldığını göstermeye çalıştık.

Çalışmamızın esas bölümü olan çok partili hayata geçiş süreci içerisinde öncelikle bu siyasi değişimi sorgulayıp, bu değişimin nedenleri üzerinde durmak gerekiyordu. Zira çok partili hayata geçişle birlikte dinin sistem içerisindeki rolü kuşkusuz değişecekti. Bu açıdan iktidar-muhalefet ilişkilerine değinmek bir zorunluluktaki. Bu değişim sürecinde ortaya çıkan partilerin dine karşı nasıl bir bakış açısına sahip olduklarına değinmek gerekiyordu. Bunun yanında daha da önemlisi tek partili sistemde ortaya çıkmayan ya da çıksa da fazla büyümeyen iktidar partisindeki fikir ayrılıkları, rejimin meşruiyet kaynaklarından birisi olan laiklik politikalarındaki değişikliklerle birlikte gün yüzüne çıkacak ve CHP'nin içerisindeki fikir ayrılıkları parti içi mücadelelere dönüşecektir. Bu nedenle çok partili hayata geçiş sürecinde din politikalarında yaşanan değişiklikleri incelerken CHP içerisindeki mücadelelere de değinmemiz başka bir zorunluluktur. Çalışmamızda din politikalarındaki değişimle birlikte bu konulara da yer vermenin doğru olacağı kanaatindeyiz.

Çalışmayı bu şekilde özetledikten sonra kullanılan kaynaklarla ilgili olarak bilgi verilecek olursa, çalışmamızda din politikalarının değiştirildiği bu süreçte iktidar olan CHP'nin yarı resmi yayın organı Ulus Gazetesini temel aldık ve bu dönemdeki sayılarını taradık. Bununla birlikte dönemin muhalif ya da iktidar yanlısı

veya İslamcı karakterli çeşitli görüşlerden basın da taranmıştır. TBMM Tutanak Dergisinden meclisteki tartışmaları ve atmosferi takip etmek istedik. Çalışma sırasında Başbakanlık Cumhuriyet Arşivinden edindiğimiz belgelerle birlikte mümkün olduğunca birinci el kaynaklara ulaşmaya gayret ettik. Ayrıca 1945-1950 arasında Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Kurulu kararlarını da inceleme fırsatını yakaladık. Bu kararlar Diyanet İşleri Başkanlığının anlayışı açısından bize önemli ipuçları vermektedir. Dönemin siyasi iktidarı CHP ile ilgili parti içi durumu gösteren yayınlar, tutanaklar kullanılmış olup, çalışmamızın sonunda yer alan kaynakçada bununla ilgili daha geniş bilgi bulunabilir.

Öncelikle tezime danışmanlık yapan Doç. Dr. Necmi Uyanık'ın şahsında bir tarihçi olarak yetişmemde sonsuz katkıları olan bütün hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Kazım Karabekir Müzesi'nde, Karabekir Paşa'nın şahsî kitaplarından faydalanmam konusunda yardımcı olan Vakıf Sekreteri Sadık Tekeli'ye ve Diyanet İşleri Başkanlığı içerisindeki araştırmalarım da bana yardımcı olan başta Mustafa Berk olmak üzere Diyanet İşleri Başkanlığı çalışanlarına şükranlarımı sunarım. Çalışmalarım da ellerinden gelen her türlü yardımı gösteren dostlarım Mustafa Özdemir ve Selami Şavklıyıldız'a, kardeşim Serkan Kara'ya, kuzenim İbrahim Kılıç'a ve hayat arkadaşım Saniye Ocak'a buradan bir kere daha teşekkür ederim.

Serdar KARA

Konya 2012

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Serdar Kara	Numarası: 094202051001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/ Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi	
	Danışmanı	Doç. Dr. Necmi Uyanık	
Tezin Adı		Tek Partiden Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Türkiye’de Din Politikalarındaki Değişim Üzerine 1945-1950	

ÖZET

Gerek dünya tarihinde gerekse Türkiye tarihinde modernleşme süreci içerisinde yer alan en önemli aktörlerden birisi kuşkusuz dindir. Bütün tartışmalar, yapılacak değişiklikler bir şekilde din ile irtibatlıdır. Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine doğru gidilen tarihsel süreçte iktidar-muhalefet ilişkilerinde, ıslahat-modernleşme hareketlerinde; din, tarafların şekillenmesinde, güç dengelerinin değişmesinde ve nihayet ortaya çıkan değişimin karakterinin belirlenmesinde ciddi anlamda etkili olmuştur.

Bu çalışmada, öncelikle kuramsal ve tarihsel çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Dinin tarihsel süreç içerisindeki yeri ve bu süreçte ortaya çıkan kavramları ve Türkiye Cumhuriyeti’ndeki din politikalarını anlayabilmek adına tek parti olgusu değerlendirilmeye çalışılmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun yaşadığı değişim süreci içerisinde dinin yerine kısaca değindikten sonra Türkiye Cumhuriyetinin kuruluş aşamasında ve sonrasında ortaya çıkan tek partili yönetimde din algısının nasıl

olduğu konusuna değinilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın ana bölümü olan çok partili hayata geçiş evresinde, tek partili sistemden çok partili sisteme dönüşüm atmosferinde dinin konumunda bir değışiklik olup olmadığını, varsa din alanında nasıl bir değışiklik olduğunu ya da bu iki dönem arasında bir süreklilik ilişkisi olup olmadığı irdelenmeye çalışılmıştır. Bu yapılırken iktidar-muhalefet ilişkileri, sosyo-ekonomik değışim ve düşünce hayatı göz önünde tutulmaya gayret edilmiştir. Çalışma içerisinde hem dönemler arası sürekliliklere hem de kopuşlara vurgu yapılmaya çaba gösterilmiştir. Tek partili sistemden çok partili hayata geçişte din konusunda değışen uygulamaların nasıl bir süreklilik içerdiğini veya nasıl bir değışim süreci yaşandığını göstermek şüphesiz çalışmanın hedefleri açısından büyük önem arz etmektedir.

Günümüz Türk demokrasisinin sorunlarına, üzerinde durduğu meselelere bakıldığında muhakkak ki bu geçişin etkileri görülecektir. Sistemin nasıl bir temele oturduğu, tarihin akışının nasıl bir seyir izlediğı iyice anlaşıldığında, bugünün meselelerine daha sağlıklı yaklaşabilmek mümkün olacaktır.

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Öğrencinin	Adı Soyadı	Serdar Kara	Numarası: 094202051001
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Tarih/ Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi	
	Danışmanı	Doç. Dr. Necmi Uyanık	
Tezin İngilizce Adı		On The Change About Religion Politics İn Turkey İn The Process Of Transition From Single Party To Multi-Party System 1945-1950	

SUMMARY

One of the most important actors in the modernization process both in World and Turkey history is undoubtedly religion. In the power-opposition relations, reform-modernization movements in the historical period of moving from Ottoman Emperor to Republic of Turkey; religion, has been literally effective in forming the political sides, changing of the power balance and identification of the final change.

In this study, we tried to describe the theoretical and historical outline. The place of the religion in the historical process and the concepts appeared in this process and endeavour to evaluate concept of single-party to understand religion policies in Republic of Turkey. In the transition process to multi-party system which is the main part of the study, we intended to discuss whether there is a change in the place of the religion during the transition to multi-party system rather than single party system itself, if so, what kind of a change occurred in the place of religion or

whether there's a permanency religion between these two period. We think showing what kind of the permanency the changed practice of religion includes or what kind of a changing process occurred is important in terms of benefit of the study.

Looking to problems of current Turkish Democracy, to the points it emphasizes, we will see the effects of this change over. It will be possible to have a vigorous approach towards current issues if what basis the system relies on, what kind of course stream of history follows is fully understood.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	iv
ÖZET.....	vii
SUMMARY.....	ix
İÇİNDEKİLER.....	xi
KISALTMALAR.....	xv
TABLolar.....	xvii
EKLER.....	xvii
GİRİŞ.....	1
KURAMSAL ÇERÇEVE	1
I. TEK PARTİ KAVRAMI.....	1
II. LAİKLİK VE ÇAĞDAŞLAŞMA	5
A. LAİKLİK	5
B. ÇAĞDAŞLAŞMA.....	5
TARİHSEL ÇERÇEVE.....	7
I. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA DİNİN KONUMU.....	7
A. KLASİK ÇAĞ İÇERİSİNDE ŞER’İ DEVLET YAPISI.....	7
B. YENİLEŞME HAREKETLERİ İÇERİSİNDE DİN VE DEVLET İLİŞKİLERİ	8
1. <i>Değişmekte Olan Osmanlı Toplumuna Bir Bakış</i>	8
2. <i>Düalist Yapı İçerisinde Yenileşme Çabaları</i>	12
a) Tanzimat Dönemi	12
b) Batıcı-Yenilikçi Bürokrasinin Yükselişi.....	13
c) Resmi İdeoloji Olarak İslamcılık	15
C. OSMANLI DEVLETİNİN BAŞKALAŞIMI; YENİ DÜZENİN DOĞUŞU	18
1. <i>II. Meşrutiyet Dönemi</i>	18
a) İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne Karşı İslamcı Muhalefet ve 31 Mart Olayı	19

b) Erken Cumhuriyet Dönemi Din Politikalarının Kökenleri, İTC İktidarı Dönemi Din Algısı	21
2. II. Meşrutiyet Dönemi İslam Algısı.....	24
a) Genel Çerçeve	24
b) İslamcılık	26
TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN KURULMASI VE TEK PARTİ DÖNEMİ DİN ALGISI	
30	
I. MİLLÎ MÜCADELE DÖNEMİ	30
A. GENEL DURUM	30
B. MİLLÎ MÜCADELE İÇERİSİNDE DİNİN ARAÇSAL FONKSİYONU.....	31
C. TÜRKİYE CUMHURİYETİNE GİDEN SÜREÇTE İKTİDAR VE MUHALEFETİN OLUŞUMU	34
II. TEK PARTİ DÖNEMİ TÜRKİYE CUMHURİYETİ	35
A. A-RMHC'DEN HALK FIRKASI'NA GEÇİŞ	35
B. CHF KARŞISINDA MUHALEFETİN ÖRGÜTLENMESİ; TPCF.....	36
C. MUHALEFET GÜÇLERİNİN TASFİYESİ.....	38
D. TEK PARTİ DÖNEMİ DİN POLİTİKALARI	41
1. <i>Son Dönem Osmanlı Yenileşme Hareketlerinden Kemalizm'e Süreklilik</i> 42	
2. <i>Kurumsallaşmış Dinin Tasfiyesi</i>	44
a) Hilafetin Kaldırılması	44
b) Devletin Dini Kontrol Altına Alması.....	45
c) Eğitim Alanından Din'in Tasfiyesi.....	47
d) Batı Hukukunun Alınması	54
3. <i>Ümmetten Millete Geçiş Çabaları</i>	56
a) Yazı Değişikliği	56
b) İnançın ve İbadetin Reformasyonu	58
c) Çağdaş Türk Toplumunun Oluşması	60
4. <i>Kemalist Laiklik Üzerine Yorumlar</i>	62
E. TEK PARTİ YÖNETİMİNİN YAPISAL VE SINIFSAK KÖNÜMU	68

1. *Bürokratik Köken ve Halk*..... 68
2. *Devletçilik Politikaları; Bürokrasinin Burjuva Yaratma Arayışı*..... 70

TEK PARTİ DÜZENİNDEN ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ SÜRECİNDE DİN POLİTİKALARINDAKİ DEĞİŞİM 75

I. ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ SÜRECİNDE DİN ALGISI..... 75

- A. DIŞ SEBEPLER; İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI, DEĞİŞEN DÜNYA
KOŞULLARININ TÜRKİYE'YE ETKİSİ 80
- B. İÇ SEBEPLER; ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞTE, TÜRKİYE'NİN SOSYO-
EKONOMİK KOŞULLARININ ETKİSİ 82
- C. ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ SÜRECİ 85
- D. 1946-50 MUHALEFETİNİN TEMEL KARAKTERİ 87
  1. *Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Kurulan Partilerin Din Algısı* . 89
    - a) Millî Kalkınma Partisi 89
    - b) Millet Partisi 91
    - c) Diğer İslamcı Partiler 92
    - d) Demokrat Parti'nin Doğuşu 93
      - (1) Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu 93
      - (2) Dörtlü Takrir..... 94
      - (3) DP'nin Kuruluşu..... 96
      - (4) İdeolojik Temelleri ve Parti Programı..... 98

II. 1946-1947 DİN POLİTİKALARINDA DEĞİŞİM YOLUNUN AÇILMASI; POLİTİK GERİLİM SÜRECİ VE CHP'DE AŞIRILARIN TASFİYESİ 102

- A. 1946 CHP OLAĞANÜSTÜ KURULTAYI 102
- B. 21 TEMMUZ SEÇİMLERİ 107
- C. RECEP PEKER HÜKÜMETİ 113
  1. *Siyasi Gerilim Süreci ve Aşırıların Tasfiyesi*..... 113
  2. *Recep Peker Dönemi Din Politikaları* 121

III. CHP’NİN DİN POLİTİKALARINDA DEĞİŞİM; KEMALİST LAİKLİK/ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ UYGULAMALARINDAN DÖNÜŞ SÜRECİ	131
A. HASAN SAKA DÖNEMİ	131
1. <i>Bir Dönüm Noktası Olarak CHP 7. Kurultayı</i>	131
2. <i>Kurultay Sonrası Din Politikalarında Değişim Süreci</i>	142
B. ŞEMSETTİN GÜNALTAY DÖNEMİ.....	152
1. <i>Şemsettin Günaltay’ın Hayatı ve Kişiliği</i>	152
2. <i>Din Politikaları</i>	153
a) Din Eğitimi	154
b) Dinin Toplumsal Hayattaki Simgelerinin Canlanması	159
c) Dinî Hareketler Karşısında Hükûmetin Tutumu.....	167
SONUÇ	178
KAYNAKÇA	184
EKLER	206

Kısaltmalar

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
A-RMHC	: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti
A-RMHG	: Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu
A.Ü. SBF	: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
BYUM	: Basın Yayın Umum Müdürlüğü
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bk.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
C.	: Cilt
CHF	: Cumhuriyet Halk Fırkası
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
çev.	: Çeviren
ÇTK	: Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DP	: Demokrat Parti
drl.	: Derleyen
ed.	: Editör
GHH	: Gülhane Hatt-ı Hümayunu
haz.	: Hazırlayan
HF	: Halk Fırkası

İT(C)	: İttihat ve Terakki (Cemiyeti)
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
ME	: Millî Eğitim
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
MKP	: Millî Kalkınma Partisi
MP	: Millet Partisi
Müş. Kur. Kar.	: Müşavere Kurulu Kararları
No.	: Numara
s.	: Sayfa
SCF	: Serbest Cumhuriyet Fırkası
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TCK	: Türk Ceza Kanunu
TKF	: Türkiye Komünist Fırkası
TPCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
vb.	: Ve benzeri ve başkaları
vd.	: Ve devamı
yay.	: Yayını, yayınları

Tablolar

TABLO I: TEK PARTİ DÖNEMİ İMAM-HATİP OKULLARI İLE İLGİLİ SAYISAL VERİLER.....	51
TABLO II: TEK PARTİ DÖNEMİNDE KURAN KURLARI (DAR'UL KURRALAR) İLE İLGİLİ SAYISAL VERİLER.....	53
TABLO III: ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ SÜRECİNDE KURAN KURLARI İLE İLGİLİ SAYISAL VERİLER.....	155

Ekler

EK 1: BURSA'DA CAMİ TUVALETLERİNE KURAN SAYFALARI ATAN BİRİSİ HAKKINDA SORUŞTURMA AÇILMASI VE AKIL HASTANESİNE GÖNDERİLMESİ	206
EK 2: CHP MÜSTAKİL GRUBU BAŞKANVEKİLLİĞİNE SUNULAN DİN İŞLERİNE İLİŞKİN YAPILACAK REFORMLA İLGİLİ PARTİ İÇERİSİNDEKİ GÖRÜŞLERİ YANSITAN 17 NİSAN 1945 TARİHLİ RAPOR	208
EK 3: ESKİ ERZURUM MİLLETVEKİLİ SALİH YEŞİLOĞLU'NUN KİTAPLARINA YÖNELİK YASAKLAMALARIN ENGELLENMESİNİ BAŞBAKAN'DAN İSTEMESİ VE YAPILAN SORUŞTURMANIN ARDINDAN İÇİŞLERİ BAKANLIĞI'NCA VERİLEN CEVAP.....	210
EK 4: ÖMER FEVZİ MARDİN'İN MÜSLÜMANLIK AÇISINDAN ZARARLI BULUNAN "DİN DERSLERİ" ADLI ESERİNİN YASAKLANMASI VE TOPLATILMASI KARARI. DİYANET İŞLERİ BAŞKANI ŞERAFETTİN YALTKAYA'NIN KİTAP HAKKINDAKİ FİKİRLERİ.....	214
EK 5: KONYA'DA KANUNA AYKIRI OLARAK BİR CAMİDE ARAPÇA EZAN OKUNMASINA İLİŞKİN BİR BELGE.	217
EK 6: KONYA KAPU CAMİİ HATİBİNİN VERİLEN HUTBENİN DIŞINDA KONUŞMA YAPMASI VE EZANI SADECE SÜNNET OLDUĞU GEREKÇESİYLE OKUTTURMAMASI.....	218
EK 7: DİYANET İŞLERİ BAŞKANI AHMET HAMDİ AKSEKİ'NİN İBADETHANELER DIŞINDA DA DİNİ KIYAFETLE DOLAŞABİLMESİNE İLİŞKİN YAPILACAK TOPLANTI KARARI	219
EK 8: DİNİ EĞİTİM KONULARINI İNCELEMELİK ÜZERE KURULAN C.H.P. MECLİS GRUBU RAPORU VE KONUYA İLİŞKİN PARTİ İÇİ KARARLAR	220
EK 9: KONYA'DAKİ ALAATTİN CAMİİ'NİN ONARIMI İÇİN YAPILAN İSTEK ÜZERİNE BAYINDIRLIK BAKANLIĞI'NIN ÖDENEK İSTEMESİ.....	225
EK 10: SAİDİ KÜRDİ (NURSI OLARAK DA BİLİNİR) TARAFINDAN YAZILAN "MÜCİZATÜLKUR'AN" ADLI ESERİN YASAKLANMASI VE TOPLATILMASI KARARI	228

Ek 11: UYGUN BİR YERDE GÖREV YAPMADIKLARI GEREKÇESİYLE BAŞKA BİNAYA TAŞINMAK İSTEYEN DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞININ KONUYA İLİŞKİN UZUN VE SONUÇSUZ TALEPLERİ.....	229
Ek 12: TİCANİ TARİKATININ LİDERİ KEMAL PİLAVOĞLU TARAFINDAN YAZILAN "DİN REHBERİ" ADLI KİTABIN YASAKLANMASI VE TOPLATILMASI KARARI.....	236
Ek 13: DP GENEL BAŞKANI'NI CELAL BAYAR'IN MAYIS 1949'DAKİ KASTAMONU ZİYARETİNDE BERE TAKMASI ÜZERİNE ULUS GAZETESİNİN YORUMU.	237
Ek 14: MAREŞAL FEVZİ ÇAKMAK'IN CENAZESİNDE ÇIKAN OLAYLARIN ARDINDAN DP'NİN DE İRTİCA HAREKETLERİNDEN ÇEKİNMESİ ÜZERİNE ULUS GAZETESİNDE ÇIKAN BİR KARİKATÜR.	238

GİRİŞ

KURAMSAL ÇERÇEVE

Tek Parti Kavramı

Tek parti çoğu yazarın da belirttiği gibi yirminci yüzyılın en büyük siyasal yeniliklerinden birisi olmuştur. Diktatörlüklere, eski çağdan beri rastlanmakla birlikte, Almanya ve İtalya'da, Sovyetler Birliği ile Halk demokrasilerinde de görülmüş olduğu üzere, partiye dayanan diktatörlük yeni bir siyasal sistem olarak karşımıza çıkmıştır. Bununla birlikte asıl önemli ve gerçek yenilik örgütlenmiş partilerin varlığındadır. Tek parti sistemi, demokrasi çerçevesi içinde doğmuş olan genel bir yöntemin diktatörlüğe uydurulmasıdır. Bu açıdan asıl büyük yenilik tekrar belirtmek gerekirse, partidir¹.

Tek parti şiddetli bunalımlar ve sosyal depremler arasında doğar. Tek partinin doğum nedenleri ideolojilerden çok ülkelerin sosyal ve ekonomik koşullarına bağlıdır. Tek parti, kolektif bir bunalımdan kurtuluşun ve buna karşı bir savaşın güçlü aracı olarak, çoğu zaman çeşitli fikirdeki insanları bir araya toplayan, kutsal yahut üstün bir nitelik tanınan bir kuruluş olarak vücut bulur. Tek partiler diktacıdır. Otoriter olmakla beraber totalitarizme kadar varabilir². Bununla birlikte, ne bütün tek partiler totaliterdir, ne de bütün totaliter partiler tek partidir. Totaliter partiler plüralist bir rejim içerisinde de mevcut olabilir. Şüphesiz bunların varlığı plüralizmin yapısını değiştirir, ona karşı bir tehdit ortaya çıkarır; çünkü her totaliter partide tek parti hâline gelme yolunda doğal bir eğilim vardır. Buna karşılık bazı tek partiler, gerek felsefeleri gerekse yapıları bakımından gerçek anlamda totaliter değildir³. Ancak aradaki fark gözden kaçırılmamalıdır. Totaliter olmaması diktatörlük olmadığı

---

¹ Maurice Duverger, **Siyasi Partiler**, (çev. Ergun Özbudun), Bilgi Yayınevi, Ankara 1974, s. 335.

² Tarık Zafer Tunaya, **Siyasi Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yay. No: 554, İstanbul 1980, s. 311.

³ Duverger, **Partiler**, s. 359.

anlamına gelmez. Tek parti rejimi bir diktatörlüktür, otoriterlikle totaliterlik sarkacındadır. İdeolojisinin en mükemmel olduğu kanısından hareketle, herkesi bunu benimsemeye zorlar. Bu açıdan resmi ideolojinin temsilcileridirler. Tek parti bir bakıma devlettir, bir bakıma da toplumun bütünü kapsayan bir kuruluştur. Bütün halkı temsil etme tekeline sahip olduğunu ileri süren bir azınlık yönetimine dayanır⁴. Tek parti sistemleri toplumun bütün faaliyetlerini kontrol etmek ister. Tek partiler ister istemez çok işlevli bir yapıdadır, bu da toplumda atılımı ve kadrolaşmayı ortaya çıkarır. Ancak bu da rejimlere göre farklı bir biçimde yerine getirilmektedir⁵.

Bütün bunların yanında bazı tek parti rejimleri geçici olduklarını ilan etmiş, modernleşme yönünde bir köprü vazifesi üstlenmişlerdir. Böyle bir parti ülkede bir nevi vesayet rejimi kurar. Tarık Zafer Tunaya, bu sisteme “vesayet partisi” adını vermiştir. Bu sistemde başka partilerin kurulmasına, bir takım hürriyetlerin kullanılmasına hukuki engel bulunmadığı halde, bunlardan yararlanılamaz. Bu suretle hukuki olmayan ancak fiilen var olan bir tek parti rejimi ortaya çıkar. Bu partiler tek partilerin genel niteliklerinin birçoğuna sahip olmakla birlikte, totaliter değillerdir. Demokratik bir rejimin hazırlayıcısı oldukları için bu tek parti rejiminin sonunu da yine tek partinin kendisi hazırlamaktadır. Türkiye’de CHP 1923-1946 arasında bu sistemin bir örneğini temsil etmiştir⁶.

1923’ten 1946’ya kadar Türkiye’de totaliter olmayan tek partiye örnek teşkil eden CHP’nin başta gelen özelliği demokratik ideolojisindedir. Duverger’e göre, bu ideoloji hiçbir zaman faşist ya da komünist tek partileri gibi, bir tarikat veya kilise niteliği taşımamıştır. Kemalist devrim özü bakımından pragmatiktir. Ödevi Orta Doğu uluslarının önündeki başlıca engele yaşanan Müslümanlığa –daha doğru bir ifadeyle modernleşmenin karşısına dikilen dinle ilişkili olan geleneksel kalıplara– karşı mücadele ederek, Türkiye’yi Batı ekseninde modernleştirmek olmuştur. Partinin yönetici kadrolarının antiklerikal ve pozitivist-rasyonalist tutumu onları 19. yüzyıl liberalizmine yaklaştırmıştır. Bu sebeple parti 20. yüzyıl otoriter rejimlerinden çok, Fransız devrimine ve 19. yüzyıl terminolojisine yaklaşmıştır. Faşist rejimlerde

⁴ Tunaya, **Siyasi Kurumlar**, s. 313.

⁵ Erdoğan Teziç, **Anayasa Hukuku**, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 2000, s. 342.

⁶ Tunaya, **Siyasi Kurumlar**, s. 314.

rastlanan otorite savunusunun yerini –bazı aksi yönde örnekler olmakla beraber– Kemalist Türkiye’de demokrasi savunusu almıştır⁷. CHP, plüralizm yönünde gelişen bir tek parti modeli idi. Kemalist tek parti, çok partili hayata geçişi hazırlayan bir tür “çoğulcu demokrasi okulu” ödevini görüyordu⁸.

Kemalist tek parti yönetimi faşist olmamakla birlikte uygulamada demokratik de sayılamaz. İcrada seçimler, tek bir aday hakkında yapılan plebisitlerden ibaret kalıyordu; temel siyasal özgürlükler de çok sınırlı nitelikteydi. Ancak bu durum bir ideal, kalıcı bir hedef olarak gösterilmemiş aksine geçici ve esef verici bir zorunluluk olarak sunulmuştur. Tek partili yönetim kalıcı, hukuki, ideolojik bir doktrin hâline dönüşmemiş, tekele resmi bir nitelik vermemiştir. CHP bu noktada bir suçlu vicdanına sahip olmuş, bu tekelden rahatsızlık duymuştur. Çok partili sistem ideal olmaya devam ederken, Mustafa Kemal, çeşitli fırsatlarda bu tekele son vermeye çalışmıştır. Bu olgu dahi tek başına büyük anlam taşımaktadır. Zira Hitler Almanya’ında ya da Mussolini İtalya’ında böyle bir şey düşünülemezdi⁹. İsmet İnönü de doğrudan plüralist sistemi işaret etmese de, rejimin giderek demokratikleşeceği sözünü 1939 yılında veriyordu¹⁰. Cemil Koçak ise bunun çok partililiğe işaret etmeyeceğini savunmaktadır. Koçak’a göre İnönü, 1939 yılında İstanbul Üniversitesi’nde yaptığı konuşmayla aslında çok partili bir sistemi vaat etmiyordu. İnönü’nün bahsettiği halktan kopmaya başlayan partinin halkla bütünleştirilmesini sağlamak ve CHP’nin gerçekten halkı temsil eden ve halkın bütün kesimlerini kapsayan bir parti haline gelmesiydi¹¹. Nitekim savaş sonunda İnönü’nün önemli hedeflerinden birisi partinin halka yayılması, bir anlamda tabanın genişletilmesiydi. Nitekim savaşın ardından Cumhurbaşkanı İnönü, azınlıklardan “zararsız” olanlarının partiye kazandırılması gerektiğini düşünüyordu¹².

⁷ Duverger, **Partiler**, s. 359-360.

⁸ Teziç, **Anayasa**, s. 345.

⁹ Duverger, **Partiler**, s. 360-362.

¹⁰ Metin Toker, **Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları, Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990, s. 17.

¹¹ Cemil Koçak, **Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, C. 2, İletişim Yay., İstanbul 2010, s. 28-29. Konuşma metni için bk. Koçak, **Millî Şef**, s. 23-26; **Millî Şef’in Söylev, Demeç ve Mesajları**, (drl. Kemal Kadri Kop), Akay Kitabevi-Ankara, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1945, s. 24-29.

¹² Asım Us, **Asım Us’un Hatıra Notları**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1966, s. 647.

Mete Tunçay, Ahmet Demirel, Cemil Koçak gibi bazı tarihçiler, Kemalist tek parti yönetiminin devraldığı mirasın nispeten çok partili bir rejimi yaşadığını savunmaktadırlar. II. Meşrutiyet ile birlikte Türkiye’de iyi kötü çok partili yaşam deneyimi yaşanmıştı. Dolayısıyla Türkiye Cumhuriyetinin geçmişinde demokratik bir kültür olmadığını söylemek güçtür. Ayrıca Kemalist rejimin çok partili hayatı ve çoğulcu bir sistemi hedeflediği de pek söylenemez. Ahmet Demirel’e göre, tek parti yönetimi siyasal ve kültürel anlamda önemli işler başarmakla birlikte hem Birinci Meclis’te İkinci Grup’un hem de TPCF’nin vatan hainliği ile suçlanarak tasfiye edilmesi antidemokratik bir kültürün yerleşmesine yol açmıştır. Demirel’e göre, tek parti yönetimindeki kurumsallaşma, yöneticilerin tutum ve davranışları, yaptıkları açıklamalar tek parti sisteminin kalıcı olarak benimsendiğini göstermektedir¹³.

CHP’nin parti içi insan profilinden tek partili sistem içinde bahsetmek gerekirse; tek parti olması sebebiyle ve tüm toplumsal kesimlerin temsilcisi olma iddiasının kaçınılmaz bir sonucu olarak CHP, yapı itibariyle homojen bir parti değildir. Diğer benzer birçok tek partilerde görüleceği üzere, ideolojik ve siyasal anlamda çok renkli bir kimlik çizmekteydi. Milletvekilleri tek bir merkezden belirlense de tek tipte insanlar değillerdi. Farklı ideolojik yapılanmalar parti içinde görülmekteydi¹⁴.

Tek partili sistemden çok partili sisteme geçişte muhalefetin, parti içinden çıkan isimler tarafından oluşturulması, bu birlikteliğin iç ve dış şartlar sonucunda dağılmasına dayanmaktadır. Öyle ki muhalefetin bu şekilde oluşması kendisinin muvazaa partisi olmakla suçlanmasına varacaktır. Oysa bu sonuç bir yerde tek partili sistemin –yukarıda belirtildiği üzere– gereği olarak doğmuştur. Ancak muhalefetin buradan doğup gelişmesi vesayet kuramını daha da sağlamlaştırmıştır. Vesayet kuramı dönemin şartları gereği hızla benimsenmiş, hem muhalefet hem de iktidar bu kuramı kolaylıkla kabul eder hâle gelmiştir. Zira muhalefet de iktidar da bu kuramla

¹³ Mete Tunçay, “Atatürk’e Nasıl Bakmak”, **Toplum ve Bilim**, S. 4, Kış 1978, s. 86-92; Ahmet Demirel, **Birinci Meclis’te Muhalefet, İkinci Grup**, İletişim Yay., İstanbul 1994, s. 608-609.

¹⁴ Hakkı Uyar, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Kitapları, İstanbul 1999, s. 80-81.

beraber hem kendi geçmişlerini hem de yaşanan bu rejim değişikliğini meşrulaştırmışlardır¹⁵.

Laiklik ve Çağdaşlaşma

A. Laiklik

Laicisme sözcüğü Katolik Hristiyanlığın yayıldığı halkların dilinde özellikle Fransızca kullanılır ve kökenine bakılırsa halksallaştırma demektir. Kaynağı olan Hristiyanlık öncesi Grekçedeki laos (halk), laikos (halksal) sözcükleri Hristiyanlık döneminde din adamları (clericus) dışında olan kişiler için kullanılırdı. Modern Fransızca laicisme, din adamlarından, rahiplerden başka kişilere, kurullara, yetkililere dünya işlerinde hatta din işlerinde üstün bir yer verme anlamını taşımaktadır¹⁶.

Laiklik; din ile devletin ayrılması ve devletin din, dinin de devlet işlerine karışmaması; ülkede mevcut bütün inançlara karşı devletin tarafsız bir vaziyet alması, hiçbir inancın hususi olarak ayrıcalıklı tutulmamasıdır. Laik bir devlette, hükümet ve idare işleri ve bunları tanzim eden kanun ve kurallar, prensiplerini, dinî görüşlerden değil, sırf ihtiyaçlardan ve hayatın gerçeklerinden alır¹⁷. Laik düzende kanun koyucular artık dinî bir otoritenin vizesine tabi değildir. Fakat bu durumu dinsel kaidelere tamamen yüz çevirdiği anlamına da gelmez. Bülent Daver'in de belirttiği gibi, modern toplum hayatıyla bağdaşabilecek dinî kaidelere pekâlâ pozitif bir değer verilebilir¹⁸.

B. Çağdaşlaşma

Niyazi Berkes'in "*The Development of Secularism in Turkey*" adıyla 1964'te İngilizce olarak yayımlanan kitabı Türkçeye "*Türkiye'de Çağdaşlaşma*" olarak

¹⁵ Cemil Koçak, **İkinci Parti, Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, C. 1, İletişim Yay., İstanbul 2010, s. 328-329.

¹⁶ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, (haz. Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2010, s. 18; Bülent Daver, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Layiklik**, Son Havadis Matbaası, Ankara 1955, s. 3-4.

¹⁷ Ali Fuad Başgil, **Din ve Laiklik**, Yağmur Yay., İstanbul 1991, s. 173-174.

¹⁸ Daver, **Layiklik**, s. 58, 91, 234-235.

çevrilmişti. Berkes, bu kitabında Çağdaşlaşma kavramını sekülerizmin bir karşılığı hatta daha geniş manada sekülerizm ve laikliğin toplamı olarak, meselenin ruhu maksadıyla kullanmıştır.

Berkes, meseleyi dar anlamda din-devlet ya da devlet-kilise ayırımı sorunu değil, çok daha geniş anlamda “*kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma sorunu*” olarak ele almıştır. Birincisi, ikincisinin birçok görüntüsünden yalnızca birisidir. Çağdaşlaşma konusunda asıl sorun, kutsal sayılan alanın ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitsel, cinsel, bilgisel yaşam alanlarda daralması, etkisizleşmesi sorunudur¹⁹.

Bir toplumda yüksek sayılan değerler, değişim karşısında dinsel değerler kılığına girmeye eğilim kazanır. Aslında toplumun eski yaşayışının kökeninden gelen birçok alışkanlık, din gereği imiş gibi bir nitelik kazanır. İşte bu yüzden, çağdaşlaşma sözcüğünün özü, laikleşme sözcüğünün söylemek istediği gibi toplumu bu dinselleşme hastalığının yakasından kurtarma işi imiş gibi gözüküyor ve burada “*laicisme*” ve “*secularism*” terimlerinin anlamları, ayrı sözcük kökenlerinden geldikleri hâlde birbirine uyuyor. Bu demektir ki çağdaşlaşma ve dinselleşme aşağı yukarı aynı dönemin ürünleridirler. Dinselleşme çağdaşlaşmaya karşı bir korunma, direnme çabasıdır²⁰. Bu açıdan çağdaşlaşmanın gerçek karşıtı din değil “*dinselleşme*” olarak yorumlanabilir.

Görülmektedir ki, çağdaşlaşma çerçevesinde laiklik sorunu sadece bir devlet ve kilise ayırımı ya da bu alanlar arasında bir uzlaşma sorunu olmaktan daha geniş bir sorundur. Geleneksel olan her şeye kutsallık verme eğilimi çağdaşlaşma süreciyle birlikte güçlenmiştir ve yine çağdaşlaşmanın ilerleyişi bunu zamanla çözümlenecektir²¹.

¹⁹ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 19-20.

²⁰ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 20.

²¹ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 536-537.

TARİHSEL ÇERÇEVE

Osmanlı İmparatorluğunda Dinin Konumu

A. Klasik Çağ İçerisinde Şer'i Devlet Yapısı

Osmanlı İmparatorluğunun şer'i olup olmadığı meselesi tarihçiler arasında devam eden bir tartışma konusudur. Kimi tarihçiler Osmanlı Devletinin şer'i kurallarla yönetilen bir şeriat devleti olduğunu savunurken; kimi tarihçiler ise tam olarak şer'i olmadığını, bu kanunların yanında örfi kanunların da uygulandığını savunmaktadırlar. Şimdi bu düşünceleri ve bunlara getirilen eleştirileri kısaca inceleyelim ve Osmanlı Devletinin yapısal özellikleri üzerinde durmaya çalışalım.

Türkiye'de din ve devlet ilişkilerini üç döneme ayıran Ali Fuad Başgil'e göre ilk devir, devletin dine bağlı olduğu devre olup Yavuz Sultan Selim'in Mısır'dan Hilafeti devir almasıyla başlayarak 1839 Tanzimat Fermanına kadar devam eder. Kuruluşundan itibaren İslamî sisteme bağlı bir devlet olan Osmanlı'da, bu bağlılığın derecesi döneme göre değişmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Hilafeti almasından sonra Osmanlı Devletinin dinî vasfı tamama ulaşmıştır. Devletin anayasası Şeriat'tır ve kişisel veya kamu hukuku, idare esasları İslam dininin kanunlarına dayanmaktadır. Kimi zaman kanunnameler ortaya çıkmışsa da bütün bu kanunnamelerin, uygulamaların temelinde Şer'i Şerif vardır. Buna ters gelecek herhangi bir uygulama yapılamamaktadır²². Muzaffer Sencer de yine buna benzer bir görüş savunmakta ve ülkede geçerli olan hukuk sisteminin dine dayanan fıkıh olduğunu belirtmektedir. Padişahların Kanunnameleri (Fatih veya Kanuni gibi) çağdaş birer yasalaştırma biçimi değildir ve Tanzimat'a kadar bu tarz bir hareketten söz edilememektedir²³. Halil İnalcık, geleneksel olarak Orta Doğu hükümdarlarının politik güçlerine katı bir sınır koymak istememelerinden dolayı dinî hukukun yanında kanun ilkesinin de kabul gördüğünü, buna paralel olarak padişahların dünya işlerinde başarılı olmak ve ahalinin işlerini düzene koymak üzere yasalar koyabilme hakkının bulunduğunu belirtmektedir. Tabi bu yasalarda şeriata uygunluk gözetilmekte, kanunların İslam

²² Başgil, **Din ve Laiklik**, s. 192-193. Ayrıca bk. Daver, **Layiklik**, s. 56.

²³ Muzaffer Sencer, **Dinin Türk Toplumuna Etkileri**, May Yay., İstanbul 1974, s. 186-187.

ümmetinin iyiliği için gerekli olmalıydı. Şeriat bütün kanunların üstünde bir nevi anayasa görevi görmekteydi²⁴.

Ömer Lütfi Barkan'ın öncülük ettiği bir grup yazar ise, Osmanlı devlet ve toplum hayatındaki uygulamada şer'i hükümlerden çok, dünyevî otorite tarafından konan kuralların (örf-i sultani), örf ve âdetlerin hâkim olduğunu, bu nedenle Osmanlı Devletine laik denilemese bile şer'i demenin de pek kolay olmadığını savunmaktadırlar. Gerçekten uygulamaya bakıldığında bu hükmü doğrulayacak bir durum vardır. Osmanlı idaresi, toplum ve devlet hayatının temel kurum ve ilişkilerini, şer'i mevzuattan çok örfî kanunlarla hatta mahalli gelenek ve teamüllere göre düzenlemeyi tercih etmiştir²⁵. İlber Ortaylı ise, bütün bunlara rağmen Osmanlı devlet düzeninin şer'i olmadığını söylemenin güç olacağını söylemektedir. Toplumun örgütlenmesine bakıldığında dinî ve geleneksel bir düzenle karşılaşmaktadır. Laiklikte olması gereken ayrı dinden insanlara aynı mevzuatın uygulanması durumu yoktur. Bu nedenle dinî toleransa ve dindışı uygulamaların yaygınlığına rağmen Osmanlı toplum düzenini laik olarak adlandıramayız²⁶.

B. Yenileşme Hareketleri İçerisinde Din ve Devlet İlişkileri

1. Değişmekte Olan Osmanlı Toplumuna Bir Bakış

16. ve 17. yüzyıllarda kapitalizmin merkantilist aşaması içerisinde sermayeyi elinde biriktiren burjuvazi gittikçe güçlenen bir sınıf olarak ortaya çıkmaktaydı. Burjuvazi, ülkeler arası ticaret ile birlikte sınaî imalatı da geliştirerek elindeki sermayeyi daha da büyütüştür. Fakat bu birikimin kapitalist nitelikte bir birikim olabilmesi ve daha büyük ölçüde devamı, feodal düzenin kurumları, toplum düzeni ve onun kapalı ekonomisi yüzünden kösteklenmekteydi²⁷. Üstelik burjuvazinin

²⁴ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2008, s. 76.

²⁵ Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunun Teşkilat ve Müesseselerinin Şer'iliği Meselesi", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. 11, S. 3-4, Kenan Matbaası, İstanbul 1945, s. 203-205; İştâar Gözaydın, **Diyanet, Türkiye Cumhuriyeti'nde Dinin Tanzimi**, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 13-14.

²⁶ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, s. 173.

²⁷ İdris Küçükömer, **Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması**, Profil Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 26.

yönetim mekanizması içerisinde gücüne orantılı bir söz hakkı, yönetimde söz söyleme hakkı bulunmamaktaydı. Oysa burjuva politik gücünün iktisadî gücüyle orantılı olmasını istiyordu. Bunun için aynı sınıf içerisinde yer aldığı geniş halk kitleleriyle beraber yönetimi ele geçirme yoluna gitti²⁸. Bunu çeşitli şekillerde başaran burjuva -Fransa'da kanlı bir devrim, İngiltere'de nispeten yumuşak bir geçiş, ABD ve Hollanda'da ulusal kurtuluş hareketleri ile- yönetim aygıtına sahip duruma geçmişti.

Burjuvazinin kurduğu egemenliği, sadece devlet aygıtı üzerinde kurulan bir hâkimiyet olarak görmek yanlış olacaktır. Toplum yapısının tamamen değiştiğini düşünmek gerekecektir. Yeni bir hukuk anlayışı, yeni bir toplum yapısı, yeni devlet biçimi, yeni bir düşünce dünyası, yeni üretim ilişkileri birlikte şekillenmeye başlayacaktır. Bireyci anlayış parlamış, yeni bir özgürlük düşüncesi ve çeşitli bildiriler ortaya çıkmıştı. Bunların gerçekleşmesi aynı dönemde yaşanan çifte devrimin –Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi- sarsıntılarıyla tüm dünyaya yayılmıştır²⁹. Bütün bunlar ise burjuva sınıfının anlayışına göre biçimlenmekteydi. Eskiden kalan kurumlar, bu hizmeti ya kabul edecek ya da bu role uyacak biçimde değiştiği oranda geçerli olacaktı. Doğuşundan yaklaşık 300 yıl sonra Roma'nın resmi dini olan Hristiyanlık Orta Çağ koşullarına uyum sağladığı gibi, bu sürecin ardından sancılı bir şekilde de olsa kapitalist dünyaya da entegre olabilmiştir. Bu değişime ayak uyduramayan ya da baştan farkına varamayan kurumlar ise tasfiye edileceklerdi³⁰.

Osmanlı'da ise asıl üretim aracı olan toprak, Allah adına padişaha aittir. Köylünün ya da işletmecinin toprak üzerinde sadece tasarruf hakkı vardır. Şahıslara ait mülk ya da araziler varsa da bunlar bütünü içerisinde önemli bir yer tutmamaktadır. Padişahın hemen altında yer alan idareci grup ise üretim aracında tasarruf hakkını elde edebilmek, artık üründen pay alabilmek için padişaha sadakatle bağlı olmak durumundaydı. Osmanlı Devleti içerisinde fazla sivrilmek riskli bir

²⁸ Leo Huberman, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, (çev. Murat Belge), İletişim Yay., İstanbul 2007, s. 170-171.

²⁹ Konuyla ilgili olarak daha ayrıntılı bir inceleme için bk. Eric Hobsbawm, **Devrim Çağı 1789-1848**, (çev. Bahadır Sina Şener), Dost Kitabevi Yay., Ankara 2005.

³⁰ Küçükömer, **Düzenin**, s. 27.

durumdu. Zira idama gitmenin yanında geriye kalan mallar da müsadere edilirdi. Toprağın miras olarak doğrudan devri söz konusu olmazdı. Bu ancak merkezin kararı ile belirlenirdi³¹. Bu yüzden servet kalıtsal hâle gelemiyor ve sermaye biriktirme olanağı oldukça daralıyordu. Üretim araçlarının ve bütün üretim ilişkilerinin devletin sınırlandırıcı denetimi altında olması, sermaye birikimini engellediği gibi bunun sonucu olarak da sanayi devrimini gerçekleştirebilecek bir burjuva sınıfının ortaya çıkamamasına yol açmıştır³². Üretim ilişkileri, sermayenin belli ellerde toplanıp oradan kapitalist bir üretime sıçrayabilecek nitelikte değildi. Ülke fütihat gelirleriyle gelişme yolunu seçmiş bu sürdüğü müddetçe problemler ortaya çıkmamıştır³³.

Devleti kurtarma çabaları ve yenilik hareketleri başlangıçta normal olarak padişahın geliyordu. Padişahla beraber yenilik hareketleri, merkezileşme doğrultusunda yine yenilikçi sayılabilecek bir bürokratik yapıyı da oluşturmaktaydı. Bu gruplar Batı'nın toplumsal hareketlerle oluşturduğu üstyapı kurumlarını doğrudan transfer etme yoluna gidecektir. Yenilik hareketleri, büyüyen bir iç sınıf olmaksızın gelişme göstermiştir³⁴. Osmanlı'da köylerde meta üretimi yapmayan doğrudan tüketime ve merkeze gönderilecek artık ürünün yaratılmasına yönelik çalışan kapalı toplum yapısı yönetilen sınıfı oluştururken, bu kapalı toplum yapısı içerisinde bir "sivil toplum" şekillendirilemiyordu. Dolayısıyla yenileşme hareketlerinin dışında kalan bir sınıf ile yenileşme düşüncesinin gitgide ağır bastığı yönetici sınıf arasında yabancılaşma yaşanıyordu³⁵. Batıdan alınan kurumları toplumda yaşatacak toplumsal bir temel bulunmadığından bu yenilik hareketleri kendilerine karşı büyük muhalefet hareketleri yaratıyordu³⁶. Patrona Halil, Kabakçı Mustafa İsyanı ve II. Mahmud'a, halk arasında "Gâvur Padişah" denmesinde, bütün bunların arka planında yatan sebeplerden birisi de budur. Toplumsal tabana dayanmayan yeniliklerin karşısına, yeniçeriler ve yeniçerileşmiş esnaf, ulema ve tutucu kesimlerden oluşan İslamcı

³¹ Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yay., İstanbul 1967, s. 27, 43; Küçükömer, *Düzenin*, s. 45-46.

³² Ahmet Yücekök, *100 Soruda Türkiye'de Din ve Siyaset*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976, s. 36.

³³ Yücekök, *Din ve Siyaset*, s. 30-31.

³⁴ Küçükömer, *Düzenin*, s. 65.

³⁵ Divitçioğlu, *Asya*, s. 45-47.

³⁶ Yücekök, *Din ve Siyaset*, s. 27.

görünümlü geniş halk kitlesi çıkmaktaydı. Bu akımın dikkate değer bir başka özelliği de yabancı düşmanlığı olacaktır. Bu düşmanlığın temelinde ise dinî sebeple beraber hatta ondan daha çok emperyalizmin getirdiği temel bir çelişki bulunuyordu. 19. yüzyıla girilirken İslamcı görünümlü oluşumun karşısında, devleti kurtarmayı amaç edinen padişahın yanındaki bürokratlar ve ayanlar vardı. Kaldırılan yeniçeri ocağından arta kalanlar, muhtemelen İslamcı görünümlü oluşumun içerisine katıldılar. Büyük toprak mülkiyetinin istediği politik güç, merkezi bürokrasi ile mücadele ettiğinden, zaman içerisinde bu güçler de birbiriyle çatışır pozisyona geleceklerdir³⁷.

II. Mahmud'un yaptığı yenilik faaliyetlerinin geri planında subaylar ile dış işlerinde vazife gören devlet memurlarının teşkil ettiği yenilikçi aydınlar grubunun bir zaferini görmek mümkündür. İlerleyen süreçte, yenileşme faaliyetlerinin sonucunda merkezi bürokrasiyi temsil eden bu grup yenilik faaliyetlerine öncülük etmiştir. Fakat II. Mahmud'un askeri alanda giriştiği büyük çapta yenileştirme hareketi yeni masraflar açmaktaydı ve bu da halka daha ağır maddi yükler olarak yansiyordu. Bunun sonucunda halk yenilik hareketlerinden uzaklaşıyor, daha da kötüye giden maddi durumundan sorumlu olarak Batılılaşmayı, yenilik hareketlerini, şeriattan uzaklaşmayı yeğliyordu. Bütün bunların sonucunda bürokrat zümre kendisini muhafazakârlarla mücadele eder pozisyonda bulacaktır³⁸.

İslamcı görünümlü geniş halk cephesinin büyümesinde merkezi bürokrasinin ister istemez yol açtığı, Batı emperyalizminin Osmanlı tezgâhlarını yok etmesi sonucu da etkili olacak, işsiz kalan kesimler bunun sorumlusu olarak da Batılılaşma hareketlerini ve dolayısıyla dinden uzaklaşmayı, dinsizleşmeyi göreceklidir³⁹.

³⁷ Küçükömer, **Düzenin**, s. 69-70

³⁸ Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, Timaş Yay., İstanbul 2010, s. 96.

³⁹ Küçükömer, **Düzenin**, s. 71.

2. Düalist Yapı İçerisinde Yenileşme Çabaları

a) Tanzimat Dönemi

II. Mahmud'un ölümü üzerine tahta geçen Abdülmecid zamanında Londra sefiriyken kendisine sadrazamlık verilen M. Reşid Paşa, Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nu (GHH) hazırladı ve yeni bir karşı hareket tehlikesine rağmen bu hattı hümayunu açıktan millete hitaben okudu⁴⁰. Bir İrade-i Seniyye olan GHH, biçimsel açıdan padişahın gelen tek yanlı bir işlemdir, bir ferman olma özelliği taşır. GHH'nin içindekiler, padişahın ağzından kaleme alınmıştır⁴¹.

GHH'nin içeriğine bakıldığında ilk göze çarpan düşüncelerden birisi bozulmanın gerekçesi olarak şeriat ilkelerine uymama durumunun gösterilmesidir. Ancak daha sonra çözümün yeni yasalar yapılmasıyla mümkün olacağı anlatılmıştır. Bu durum, ilk bakışta bir çelişki gibi durmaktadır. Yavuz Abadan, bu konuya şöyle bir açıklama getirmektedir: Başlangıç taslağı itibariyle fermanın içerisinde şeriat vurgusu bu kadar olmamakla beraber, yazım esnasında hem ifadede ağırbaşlılığı sağlamak hem de ulemayı ve tutucu kesimleri ürkütmemek amacıyla şeriata bağlılık vurgusu yapılmıştır⁴².

Ali Fuad Başgil, Tanzimat'la yaşanan değişimi değerlendirirken değişime daha fazla önem yüklemiştir. Bu dönemi laikliğe doğru gidiş ve yarı dinî devlete dönüşüm olarak değerlendiren Başgil, devletin eskisi gibi dine bağlı kaldığını kabul etmekle beraber pratikte dinî hükümlerin mecburiyetinin zayıfladığını vurgulamıştır. Yapılan kanun ve nizamlarda dinî esaslardan çok o günün şartlarının ön plana çıktığını söylemiştir. Bütün bu faaliyetleri laikleşme yolunda ciddi adımlar olarak değerlendirmiştir.⁴³ İlber Ortaylı ise, Tanzimat döneminde şeriata bağlılık ilkesinin olduğunu söylemekle beraber bunun görünüş ve gösteriş olduğunun altını çizmektedir. Şeriatın dışında laik kurumların toplumda yayılması Tanzimatçı devlet

⁴⁰ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yay., 1994, s. 38.

⁴¹ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2010, s. 85.

⁴² Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", *TANZİMAT*, C. 1, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 48-50. Tanzimat Fermanının çeşitli yerlerde yayınlanmış şekilleri için söz konusu makalenin bulunduğu yukarıdaki esere bakılabilir.

⁴³ Başgil, *Din ve Laiklik*, s. 196-197.

adamlarının açtığı çığırda mümkün olmuştur. Zaten Osmanlı Devleti yıkılana kadar laiklik ideolojisinin resmen sözü edilmemiş ama laik uygulamaya 19. yüzyılda adım atılmıştır⁴⁴.

Siyasal sisteme ve rejime karşı bir tepki ile oluşmayan Tanzimat düşüncesi, Osmanlı Devletinin teokratik karakterinde herhangi bir değişiklik yapmamıştır⁴⁵. Fakat bunun yanında din ve vicdan özgürlüğü açısından önemli bir ilerleme sağladığı kuşkusuzdur.

b) Batıcı-Yenilikçi Bürokrasinin Yükselişi

Tanzimat Fermanı'nın belirsiz bıraktığı sonuçlar ortaya çıktıkça, başta Britanya elçisi olmak üzere, büyük devletlerin temsilcileri, Tanzimat maddecilerinin denetleyicileri konumuna gelmişlerdir. Bunun sonucunda 1856'da Islahat Fermanı yayımlanmıştır. Sadrazam, Dışişleri Bakanı ve Şeyhülislam ile yabancı büyükelçilerin katıldığı tartışmalar sonunda, Tanzimat kurallarını tekrarlayan, açıklayan ve genişleten bir ferman olarak Islahat Fermanı karşımıza çıkmıştır⁴⁶. Yenileşme hareketlerinde başı çeken bu bürokratların Batılı devletlerin elçileri tarafından harekete geçmeye zorlanmaları, Osmanlı toplumunda bu hareketlere karşı bir iticilik uyandırmıştır. Halk, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının getirdiklerini benimsemiyor, bütün bunları yapanları Hristiyan cemaatlere hizmet eden kişiler olarak görüyor ve gittikçe muhafazakârlaşıyordu⁴⁷. Halkın yanı sıra yenilik yanlısı olan bürokratlar içerisinde de Tanzimat'a eleştirel yaklaşan, muhafazakâr değerlerle Batıcı değerleri eklektize etmeye çalışan bir grup "*Yeni Osmanlılar*" akımını oluşturmuşlardı. Yeni Osmanlılar, Tanzimat'ı tamamen reddetmeyip, kazandırdıklarını bir kenara koyarak, Tanzimat'ın özellikle yol açtığı bazı sonuçlar üzerinden eleştirilerini ortaya koyuyorlardı⁴⁸.

⁴⁴ Ortaylı, **İmparatorluğun**, s. 100.

⁴⁵ Sencer, **Dinin**, s. 204-205.

⁴⁶ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s.216.

⁴⁷ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, (çev. Yasemin Saner), İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 107.

⁴⁸ Şerif Mardin, "Yeni Osmanlı Düşüncesi", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, (ed. Mehmet Ö. Alkan), C.1, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 43.

Yeni Osmanlılar, Tanzimat'ı gerçek bir sosyal ve hukuki bir reform olarak değil, dışa karşı bir göz boyama olarak görüyorlardı. Eleştirdikleri hususlar, yönetimin keyfi ve mutlakiyetçi tavrı, iktisadî çöküntü, yabancı etki ve müdahalelerin artması, taklitçi anlayış gibi konulardı. Buna karşılık anayasalı bir rejim öneriyorlar, vatan sevgisi fikrini ön plana çıkarıyorlardı. Bunları savunurken İslamî kaynakları da kendilerine referans olarak gösteriyorlardı⁴⁹.

Eylül 1871'de Âli Paşa'nın ölümünden sonra, yenilikçiler, bürokrasinin muhalif kanadı daha rahat bir ortam bekleseler de, Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığı ile pek bir şeyin değişmeyeceğini anlamış oldular. Üstelik bu dönemde birbiri ardına olumsuz olaylar yaşanıyordu. Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da isyan başlamıştır. Daha sonra Mahmud Nedim Paşa Osmanlı borçlarının ödenmesini durdurdu yani ilk moratoryumu ilan etti. Balkanlardaki olaylar büyüdü ve Fransa ile Almanya konsolosları öldürülünce suçlu bulunanlar idam edildi. Yaşananlar üzerine, bu sefer de Müslüman halk galeyana geldi. İstanbul'da yapılan gösterilerde sadrazamın azli istendi. Nitekim ayaklanmadan iki gün sonra sadrazam ve şeyhülislam azledildi⁵⁰. Bütün bu koşullar Yeni Osmanlılara aradıkları siyasal güç desteğini yarattı. Zira sadrazam ve şeyhülislam da kendilerinden yana tavır alacaklardı. 1876 yılında Abdülaziz'e karşı Mithat Paşa, sadrazam Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Süleyman Paşa ve Şeyhülislam Hayrullah'ın kurduğu ittifak sonucu Abdülaziz bir darbe ile tahttan indirildi. Bürokrasinin bir kanadı, ordu ve ulema işbirliği ile padişahı tahttan indirmişlerdi⁵¹.

Kanun-i Esasi'nin ilanı ve Meclis'in açılması I. Dönem Jön Türklerin en büyük başarısıdır. Bu dönemde zirveye ulaşmışlar fakat sonrasında güçlerini ve ağırlıklarını kaybetmişlerdir. III. Selim ile başlayan II. Mahmud ile devam eden yenileşme sürecinin sonucunda Tanzimat Fermanı ortaya çıktığı gibi, bu devamlılık içerisinde de I. Meşrutiyet'in ortaya çıktığını söyleyebiliriz⁵². Bu süreklilik II. Abdülhamid ile bir ikilem içinde kalmıştır. Süreklilik kesilmiştir zira iktidar paylaşımında daha fazla

⁴⁹ Tanör, **Anayasal Gelişmeleri**, s. 122-123.

⁵⁰ Ortaylı, **İmparatorluğun**, s. 259-260.

⁵¹ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 311.

⁵² Tanör, **Anayasal Gelişmeleri**, s. 121.

monolitik merkezci bir yönetim başa gelmiştir. Ancak, reformlar, yenileşme çabaları durmamış çeşitli alanlarda –eğitim, ulaşım, haberleşme vb.- devam etmiş hatta hızlanmıştır.

c) Resmi İdeoloji Olarak İslamcılık

Mithat Paşa'ya anayasa sözü verip tahta geçtikten sonra, ipleri yavaş yavaş eline almaya başlayan ve koşulları kendi lehine çevirmeye başlayan Abdülhamid, Kanun-i Esasi'nin hazırlanması sürecinde etkinliğini göstermiş ve politik koşulları iyi kullanmıştır.

Osmanlı tarihinin ilk yazılı anayasası olarak gösterilen Kanun-i Esasi kendi içerisinde çelişkiler de barındıran telifçi bir eserdir. Muhafazakâr ve yenilikçi grubun anayasa hazırlama sürecinde rekabeti söz konusuydu. Muhafazakârlar, Padişahın yetkilerinin azaltılmamasına ve sınırlanmamasına taraftardılar. Yenilikçiler ise doğrudan doğruya padişahın karşısında ve seçimle kurulmuş bir organın bulunmasını istiyorlardı⁵³.

Kanun-i Esasi, çağdaşlaşma ve din algısı açısından değerlendirilecek olursa çok farklı görüşlerin bir arada savunulduğu görülecektir. Muzaffer Sencer'e göre, Kanun-i Esasi'yle yürürlükteki sistemde değişiklik yapılmamış, egemenliğin ulusa-halka değil, Osmanlı sülalesine ait olduğu belirtilmiştir. Ahkâmı şer'i şerife mutabık olmuş yani devletin teokratik karakterini değiştirmek bir tarafa bunu onaylamış, yasalastırılmıştır. On birinci maddesiyle devletin resmi dini İslam olarak gösterilmiştir. Hükümdara şer'i hükümleri yürütme görevi yüklenmiş, hükümdarın seçtiği üyelerden oluşan Ayan Meclisine de şeriata aykırı yasaları reddetme yetkisi verilmiştir⁵⁴. Berkes de buna benzer düşünceler savunarak, Kanun-i Esasi ile savunulan doktrinin, egemenliğin Tanrı'da, onun yeryüzündeki vekilinde bulunduğu doktrindir demiştir. Neredeyse her konuda son söz hükümdarıdır. Bu kanunla beraber din-devlet bileşimi de resmileşmiş, meşruiyet kazanmıştır⁵⁵.

⁵³ Tunaya, **Batılılaşma**, s. 44.

⁵⁴ Sencer, **Dinin**, s. 208-209.

⁵⁵ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 333-334.

Ali Fuad Başgil, Kanun-i Esasi'yi yukarıdaki yaklaşımlardan farklı bir şekilde yorumlamıştır. Buna göre, Tanzimat gibi Meşrutiyet hareketi de Türkiye'de yarı dinî devleti simgelemekte ve laikliğe doğru gidişi göstermektedir. Kanun-i Esasi'nin devlet sistemi ne tam dinidir ne de tam olarak laiktir. Devlet hayatı artık beşerî ilkelere dayanmaktadır. Ancak diğer bir yandan da Devletin resmi dinî ve dinsel görevleri bulunmaktadır. Din ve şariat eskisi gibi, kanun üstü kıymet almakta ve devlet faaliyetlerinin meşruluğunun ölçüsünü göstermekte ise de, artık doğrudan doğruya etkin olma konumunu yitirmiştir. Bu da laikliğe gidiş yolunda bir adım olarak değerlendirilebilir⁵⁶.

Enver Ziya Karal ise bu konuda şunları söyler: Kanun-i Esasi, Tanzimat'la başlayan hukukta Batılılaşma ve çağdaşlaşmanın yeni ve zorunlu bir aşamasıdır, Batılılaşma faaliyetlerine hız kazandıran bir gelişmedir. Güçler ayrılığı ilkesi tatmin edici değildir ve millî hâkimiyet prensibini taşımamaktadır. Bununla birlikte yalnız şariat sözünün geçtiği bir memlekette Kanun-i Esasi'nin hazırlanmış ve ilan edilmiş olması da önemli bir siyasi ilerlemedir⁵⁷. Bahri Savcı ise, Kanun-i Esasi, dinî mutlakiyet otoritesinin tek boyutlu yapısını ortadan kaldırmakta, yasama-yürütme – yargılama farklılığına dayalı çok boyutlu bir devlet yapısını getirmekte, dolayısıyla iktidarın beşerileşmesine, laikleşmesine ve demokratikleşmesine katkıda bulunmaktadır, der⁵⁸. Ancak şunu gözden kaçırmamak gerekir; tüm bu demokratik gelişmeler ve ortaya çıkan kurumlar, demokratik bir usulle kurulmamıştı ve geniş yetkilere sahip organlar tarafından durdurulabilmekteydi⁵⁹.

Muhafazakârlık, Batı'ya karşı oluş tarzında bir İslamcılık düşüncesi ekseninde Abdülhamid tahta geçmeden önce de vardı. Abdülhamid'in iktidara gelmesini kolaylaştıran ve iktidarını kurup, sağlamlaştırmasını sağlayan koşullardan birisi de buydu. Abdülhamid döneminde yapılan İslamcılığı resmi ideoloji haline getirmektir⁶⁰. Tanzimat'tan beri süregelen din devlet ayrımı yönündeki gidiş tersine dönmüş ve

⁵⁶ Başgil, **Din ve Laiklik**, s. 197-198.

⁵⁷ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. 8, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 227-230.

⁵⁸ Bahri Savcı, "Batılı İlkeler Altında Demokrasileşme", **A.Ü. SBF Dergisi**, C. 29, No: 1, Mart 1974, s. 13-16.

⁵⁹ Tunaya, **Batılılaşma**, s. 45.

⁶⁰ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 350-351.

din-devlet bileşimi ile sonuçlanmıştı⁶¹. Bu tersine dönüşe yol açan koşullara bakıldığında gerek iç politika açısından gerekse dış politika açısından böyle bir değişime yol açmaya uygun bir ortamın oluştuğunu söylemek mümkündür.

Dış politika açısından bakılacak olursa, bu dönemde İngiltere özellikle Kırım Savaşından beri izlediği Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü koruma politikasını terk etmişti. Rusya'nın Akdeniz'e doğru inme emelleri ise açık bir şekilde biliniyordu. 93 Harbi sonrası durumun ciddiyeti daha net bir şekilde ortaya çıkmıştı. Bu durum karşısında İngiltere, Osmanlı Devleti içerisindeki kendisi için önemli stratejik noktalara doğrudan sahip çıkmaya başlıyor ve buraları işgal ediyordu. Abdülhamid, düştüğü İngiltere-Rusya kıskacından çıkmak için yeni bir politika izlemeyi uygun bulmuştu. Türk-Osmanlı halkına ve başka birçok Müslüman halka, İslam halifesinin Avrupa baskısına karşı bağımsız bir hükümdar durumuna geldiği imajını yaratmıştı. İçeride ve dışarıda dindar bir halife, Avrupa'ya karşı Müslümanların hakkını savunan hükümdar konumundaydı⁶². Bu tutumuyla Batıcı-yenilikçi bürokratlara karşı halk nezdinde önemli bir avantaj elde etmişti. İletişim araçlarının gelişmesi İslam dünyası içerisindeki temaslarını arttırmış, İslamî duyguları canlandırmıştı. Abdülhamid elindeki bu kartı uluslararası politikada İngiliz, Rus ve Fransız İmparatorluklarına karşı ustalıkla kullanacak⁶³ ve bir denge politikası izleyerek kendine biraz daha güvenli dış politik atmosfer yaratarak savaşlardan uzak kalmaya çabalayacaktı. Bu da iç politika açısından görece bir rahatlık yaratacaktı.

İç politik koşullara bakılacak olursa, 93 Harbi öncesinden itibaren başlayan Müslüman göçü, bu savaştan sonra iyice artmış, Berlin Konferansı sonrası yaşanan toprak kayıpları ile birlikte imparatorluk içerisindeki Müslüman nüfusun oranını iyice arttırmıştı⁶⁴. Bu durum Abdülhamid'in izleyeceği İslamcı politikalara daha kalabalık ve büyük yüzdeli bir toplumsal taban yaratacaktı.

⁶¹ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 309; Tanör, **Anayasal Gelişmeleri**, s. 163.

⁶² Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 342.

⁶³ Zürcher, **Modernleşen**, s. 129.

⁶⁴ Zürcher, **Modernleşen**, s. 128.

C. Osmanlı Devletinin Başkalaşımı; Yeni Düzenin Doğuşu

Osmanlı yenileşme hareketlerinin doruğu olarak değerlendirebilecek olan II. Abdülhamid dönemi aynı zamanda bir kopuşu meydana getirmişti. Doğmakta olan muhalefet, Abdülhamid'in baskıcı yönetiminden bunalanların bir birleşiminden meydana gelecektir. Muhalif akımlar, yönetici kadroya, çeşitli düşünsel formlar halinde karşı çıkmaya başlamıştı. II. Meşrutiyet'e giderken düşünce akımlarının geçmişe göre biraz daha sağlam temele oturduğu görülmektedir⁶⁵. Bu düşünsel temel aynı zamanda Cumhuriyet sistemine laboratuvar olacaktır.

1. II. Meşrutiyet Dönemi

II. Meşrutiyet, daha önceki Batıcı-Yenilikçi reformlara nazaran daha geniş bir tabana oturan hareketti. Bu nedenle hem İT hem de Abdülhamid, bu değişimi üstlenmek istemişlerdi. Abdülhamid, uyguladığı sıkı sansür ve imkânlarının geniş olması sayesinde kendi yorumunu ülkeye başarıyla yaydı. Sultan, "hain" danışmanları tarafından aldatılmış, ülkenin meşrutiyet rejimine hazır olmadığına inandırılmıştı. Ama şimdi meşrutiyet için gerekli zamanın geldiğini görmüş ve bunun gerekliliğine inanmıştı. Bu sebeple değişim sonrası İTC büyük bir başarı elde etmesine rağmen Abdülhamid'i doğrudan tasfiye etme gücünü kendinde bulamayacaktır⁶⁶. Bununla beraber İTC için iktidarda değil denemezdi. Hükûmete baskı yapma gücünü kendinde bulabiliyordu. Akşin, İT'nin bu iktidarını "Denetleme İktidarı" olarak nitelendirmekteydi⁶⁷.

Abdülhamid, Meşrutiyet'i ilan etmekle gerilimi nispeten azaltmış, bu sayede muhaliflerinin aslında önceden beri var olan ancak Abdülhamid'e karşı olmak hususundaki birleşmeleri sayesinde üstü örtülen ayrılıkların ortaya çıkmasını sağlamıştır⁶⁸.

⁶⁵ Tunaya, **Batılılaşma**, s. 68.

⁶⁶ Zürcher, **Modernleşen**, s. 145-149.

⁶⁷ Sina Akşin, "Siyasal Tarih (1908-1923), **Yakınçağ Türkiye Tarihi**, (haz. Sina Akşin), Milliyet Kitaplığı, İstanbul, s. 27.

⁶⁸ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, ARBA Yay., İstanbul 1995, s. 103-104.

Kanun-i Esasi'yi yeniden uygulamaya geçiren Hatt-ı Hümayuna baktığımızda Tanzimat, İslahat, I. Meşrutiyet hareketleriyle aynı süreklilikte olduğunu bunun yanı sıra birtakım eksikliklerin olduğuna da vurgu yapılarak bunların tamamlanması gerektiği vurgulanmıştır. Özellikle Abdülhamid'in istibdat döneminde yaşanan bazı durumlara karşı önlemler alınmaya çalışıldığı görülmektedir. Abdülhamid'i mümkün olduğunca yönetimin dışına itmek arzusu, Sultan'ın kutsallıkla iç içe olan saygınlığı yitirdiğini göstermekteydi⁶⁹.

a) İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne Karşı İslamcı Muhalefet ve 31 Mart Olayı

İTC bu dönemde Meşrutiyet'in mimarı olarak başarıyı elde eden, özellikle ordunun desteğini alan güç olmakla beraber, bu güce karşı yeni bir muhalefet hareketi de doğacaktı. Bunlardan ilki Ahrar Fırkasından gelen muhalefetti. Liberal eğilimli bu grup, basın yoluyla da İTC'nin baskıcı yönetimini yoğun bir şekilde eleştiriyordu. İTC'nin karşısına çıkan ikinci muhalefet grubu ise özellikle muhafazakâr dinci çevrelerden, ulemeden gelmekteydi⁷⁰. Aslında İTC, Meşrutiyet'in ilanından sonra bizzat liderlerinin ismi anılarak dinî dergilerde ve camilerde, özellikle de İslamcı yayın organlarından Sırat-ı Müstakim'in sayfalarında savunulmuştur. Yıllarca işkencelere göğüs gerenlerden kurulu, doğrulukla çalışan muhterem ve mukaddes bir cemiyet olarak anlatılmış, o varken başka bir partiye ihtiyaç olmadığı savunulacak kadar taraftarı olunmuştur⁷¹. Fakat baskıcı politikalar, eski dönemden faydalanan kişilerin çıkarlarının zedelenmesi ve dolayısıyla ordu içerisindeki alaylı-mektepli ayırımının dinsel bir görünüm kazanması sonucu İslamcı muhalefet büyüyerek partileşme aşamasına varmıştır⁷².

⁶⁹ Tanör, **Anayasal Gelişmeleri**, s. 180-182.

⁷⁰ Zürcher, **Modernleşen**, s. 149.

⁷¹ Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Cereyanı**, Baha Matbaası, İstanbul 1962, s. 107.

⁷² Zürcher, **Modernleşen**, s. 152. II. Meşrutiyetin ilanından sonra yönetim üzerinde etkin olan İT, ordu içerisinde bir tasfiye hareketine girişti. Sadece karargâhı İstanbul'da bulunan 1. Ordudan 1400 alaylı subay kadro dışına çıkarılmıştır. İT, daha kuruluş ve yayılma dönemlerinden itibaren modern okullarda yayılıp, kendisine taban sağladığı için ve okul eğitimi görmeden ihsan edilerek üst mevkilere yükseltelen alaylı subayların padişaha bağlı ve muhafazakâr eğilimli olmaları dolayısıyla mektepli subayları, alaylılara tercih etmiştir. Akşin, "Siyasal (1908-1923)", s. 28.

Derviş Vahdeti liderliğinde kurulan İttihadı Muhammedi Fırkası ve gazetesi Volkan bu olayda önemli rol oynayacaktır. Derviş Vahdeti'nin ve gazetesindeki yazarların görüşlerini şöyle özetlemek mümkündür: Yasaların ve egemenliğin kaynağı Şeriat'tır. Meşrutiyet idaresi şeriatın bir gereğidir ve Meşrutiyet şeriatı korumalıdır. Müslümanlar bir araya gelerek uluslararası bir oluşuma gitmelidirler. Fakat Batı'nın ahlakını alan İTC ülkeyi fakirliğe, ahlaksızlığa ve çöküşe sürüklemektedir. Kurulan Meşrutiyet istibdada parmak ısırtacak düzeye gelmiştir. Askerler askerliğini bilmeli ve asker kalmalı, siyaset alanından çekilmelidir⁷³.

On bir gün boyunca süren ayaklanma esnasında Sultan Abdülhamid rengini çok fazla belli etmek istememiş, Volkan gazetesi zafer olarak gördüğü olayı kendine mal etmiş ve hareketi Meşrutiyetin tamamlanması olarak nitelemiştir. Ulemanın içerisine bakıldığında, üst rütbeden ulemayı temsil eden Cemiyeti İslamiye Merkezi Umumisi, İttihadı Muhammedi Fırkasını ve Volkan Gazetesini kınamış, Sırat-ı Müstakim de yine buna benzer bir tutum takınmıştır. Bununla beraber alt rütbeli ulemanın ise isyana olumlu yaklaşan bir tutum takındığını görüyoruz. Özellikle Abdülhamid dönemindeki rahatlığın kaybedilmesi bunda önemli bir rol oynamıştır. Zira tekrar başlayan modernleşme çerçevesinde din okulları öğrencileri artık dinî eğitimden muaf tutulmayacaklardı⁷⁴. Şerif Mardin de, İttihad-ı Muhammedi hareketini ulemanın üst katına erişemeyen, İslamcı popülist bir hareket olarak yorumlamıştır⁷⁵.

Bu isyanın sonunu getiren ise İTC'nin merkezi diyebileceğimiz Makedonya bölgesinden İstanbul'a gelen Mahmut Şevket Paşa liderliğindeki Hareket Ordusu⁷⁶ olmuştur. Derviş Vahdeti dâhil çok sayıda isyancı yargılanarak idam edilmiştir. Birçok Ahrar Fırkası önderi tutuklanmış, ancak İngilizlerin bakışıyla serbest

⁷³ Tunaya, **İslamcılık**, s. 120-124.

⁷⁴ Tunaya, **İslamcılık**, s. 137-143.

⁷⁵ Şerif Mardin, "İslamcılık", **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İletişim Yay., İstanbul 1998, s. 22.

⁷⁶ Hareket Ordusunun içerisinde gelecekte Cumhuriyeti kuracak kadronun içerisinde yer alacak çok önemli isimleri bulmak mümkündür. Hüseyin Rauf (Orbay), Ali Fethi (Okyar), Mustafa Kemal (Atatürk) ve İsmet (İnönü) ilk akla gelen isimlerdir. Tunaya, **İslamcılık**, s. 136.

birakılmışlardır. 27 Nisan'da ise Sultan Abdülhamid tahttan indirilerek, yerine küçük kardeşi Mehmed Reşad, Sultan V. Mehmed olarak tahta çıkarılmıştır⁷⁷.

Bu ayaklanmanın temel gerekçesinin İTC'nin, Meşrutiyet beklentilerine –ki halkta büyük bir beklenti yarattığı açıktır- cevap vermek bir yana, tam tersi baskı rejimi oluşturması sonucu geçmişte II. Abdülhamid'e karşı oluşan birleşik muhalefet cephesine benzer bir cephenin, kendilerine göre gerçek bir meşrutiyet yaratma isteği olduğu düşünülebilir. İktidarda jakoben eğilimleri artan İTC' ye karşı İslamcı-Liberal kesim ayaklanma yolunu seçmiş, bu ayaklanma esnasında İslamcı renk daha koyu bir hal almış ve isyanın liderliğini ele geçirmiştir. Buradaki ayrımı, Batıcı-yenilikçi asker-bürokrat cephesinin karşısında İslamcı görünümlü halk ile beraber işbirliği yapan henüz burjuvalaşmamış liberal kanadı şeklinde görmek gerekir. Bu ayrım cumhuriyet döneminde de çeşitli şekillerde tarih sahnesinde rol alacaktır.

b) Erken Cumhuriyet Dönemi Din Politikalarının Kökenleri, İTC İktidarı Dönemi Din Algısı

İsyanın bastırılmasının ve Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından 8 Ağustos 1909 tarihli yasa ile 1876 metninin 21 maddesi değiştirilecek, bir madde kaldırılacak ve üç yeni madde eklenecektir. Yapılan iş yeni bir anayasa yapmak değildir. Fakat değişiklikler çok önemli olduğu için Orhan Aldıkaçtı, bunu 1909 Kanun-i Esasi olarak saymak gerektiğini söyleyecektir⁷⁸.

Yapılan değişikliklere, konumuz itibariyle modernleşme ve din açısından bakılacak olursa, yapılanın I. ve II. Meşrutiyet'in sanık sandalyesine oturtularak, daha önceki sorunların tekrar yaşanmamasına çalışıldığı söylenebilir. Devletin monarşik ve teokratik yapısına doğrudan dokunulmamış, hatta daha da pekiştirilmiştir. Artık padişah, şeriata bağlılık yemini edecek, şeriati koruma görevini üstlenecektir. Ayrıca yasaların fıkıh hükümlerine uygunluğu şartı getirilmiştir. Görünürde eskiye nazaran, süregelen yenileşme adımlarının geriye doğru gittiği ifade edilebilir. Ancak padişahın ödenekleri yasaya bağlanmış, bakanlar kurulu üzerindeki

⁷⁷ Zürcher, **Modernleşen**, s. 151.

⁷⁸ Akşin, "Siyasal (1908-1923)", s. 32.

etkisi zayıflamıştır. Padişah, Şeyhülislam ile sadrazamı usulen atamakla beraber, pratikte istediğini sadrazam seçme hakkı yoktur, meclisten güvenoyu alabilecek birisini seçmelidir. Bunun yanında mutlak veto yetkisini de yitirmiş, padişaha verilen sürgüne yollama yetkisi de metinden çıkarılmıştır⁷⁹. 1909 sistemiyle beraber Türkiye’de anayasal (meşruti) monarşi sisteminin kurulduğunu söylemek mümkündür. Fakat bu ilerlemenin uygulamaya pek yansımadağı görülecektir.

İT’nin iktidarı ele aldıktan sonra olaylardan ziyade topluma ve dine bakışını ele almakta konumuz açısından fayda mülahaza edilebilir. İT düşüncesi daha sonra değinileceği üzere II. Meşrutiyet dönemi düşünce hayatına paralel olarak, ideolojik bir yoğunluk içermekten çok pratik ve hızlı bir şekilde çözümler üretmeye yönelmiştir. Ele aldıkları düşünsel kaynakların, tarihsel ve düşünsel temellerine inememişler, buna fırsat bulamamışlardır. Bu bakımdan İT liderleri ideolog değil eylem adamı olarak öne çıkmışlardır. İdeolojik bakımdan seçmeci olmuşlar, ortak paydaları bir ideolojiden çok, bir tutumlar bütünü olmuştur. Tabi bu tutumlar içerisinde bazı düşüncelerin ön plana çıktığı yadsınamaz. Özellikle Balkan Savaşları sonrası milliyetçilik, nesnel, bilimsel doğruların değerine olan pozitivist inanç ve değişimci ve bu değişimin tepeden inme şekilde doğruların halka kabul ettirileceğine yönelik düşünce onların temel nitelikleriydi⁸⁰. Bu bakımdan temel gayeleri bir şekilde devleti ele geçirmek ve “ülkeyi kurtaracak doğruları” uygulamaya çalışmak olmuştur⁸¹. Bunu sağlamak için ordu içerisinde örgütlenmiş ve gücünü buraya dayandırmış, aynı şekilde rakipleri de ordu içerisinde örgütlenmeye çalışmış, bunun sonucunda da, ülke siyasetinde ordunun aktif ve sürekli rol oynadığı bir dönem yaşanmıştır⁸².

İT’nin din konusundaki politikalarına bakılacak olursa, ilk olarak karşılıklarına çıkan şu paradoksa dikkat çekmek gerekir. Her ne kadar Tanzimat ile beraber din ile devlet arasında bir ayırım süreci başlamışsa da, gerek GHH gerekse 1876 Kanun-i

⁷⁹ Tanör, **Anayasal Gelişmeleri**, s. 192-194.

⁸⁰ Selahattin Hilav, “Düşünce Tarihi (1908-1980)”, **Yakınçağ Türkiye Tarihi**, C. 1, (haz. Sina Akşin), Milliyet Kitaplığı, İstanbul, s. 383, 410-411. Zürcher, **Modernleşen**, s. 199-200.

⁸¹ Küçükömer, **Düzenin**, s. 89.

⁸² Halaskar Zabitan Grubu ve Temmuz 1912 darbesi, Bab-ı Âli Baskını ile İT darbesi bunu örnekleridir. Tanör, **Anayasal Gelişmeleri**, s. 218.

Esasi'si ve 1909 Tadilleri İslam dinini devletin resmi dini konumuna sokmuş, bunun sonucunda devlet ile din arasındaki bağıllık o derece güçlü ve normal karşılabilir hâle gelmiş ki, kimse bunun değiştirilmesini isteyemez olmuştu. Bu nedenle devlet dinden doğrudan ayrılamasa da, dinin içerisindeki yanları sürekli olarak budanmış, etkinlik alanı daraltılmış ve gücü azaltılmıştır⁸³. Özellikle eğitim ve adliye sistemleri laikleştirilmiş, ulemanın konumu zayıflatılmıştır. 1916 yılından itibaren başlayan reformlarla; Şeyhülislam kabineden çıkarılmış, Şeriat mahkemeleri Şeyhülislamlıktan alınarak Adalet Bakanlığına bağlanmış, yeni kurulan Evkaf idaresi Meşihattan ayrı tutularak devletin ayrı bir mali-ticari dairesi olarak dinden bağımsız hâle getirilmiş ve kabine üyelerinden birisinin yönetimi altına verilmiş, cami, medrese gibi bütün din kurumlarının mali işleri kurulacak olan Evkaf Bakanlığına bağlanmış ve bütün medreselerin idaresi Meşihattan ayrılarak Maarif Bakanlığına devredilmiş ve öğretim programları yenileştirilerek Avrupa dillerinin okutulması zorunlu hale getirilmiştir. Böylece dünyevî alanda yetkileri elinden alınmış ayrı bir diyanet alanı oluşturularak, ulema da bu alana sıkıştırılmıştır. Şeyhülislamlık yalnızca dinin yayılması, itikatların düzeltilmesi, din işleriyle görevli memurların sayılarının artırılması, camilerin ve mescitlerin düzenlenmesi, Müslümanların Hilafet makamına bağıllıklarının kuvvetlendirilmesi gibi dinî alanlarla uğraşacaktır. Ayrıca Aile Hukuku Kararnamesinin kabulü ile kadın ve aile konusunda önemli yenilikler yapılmış, kadın sosyal hayatın bir parçası olarak kabul edilerek iş hayatında yer almaya başlamış –ki burada savaşın etkisi olduğunu düşünmek mümkündür- bununla toplumu sekülerleştirme yolunda adımlar atılmıştır⁸⁴. Bu değişikliklerin sonucunda İslamcılarının ve ulemanın önemli bir bölümünün tepkisini çekecek ve eleştirilere maruz kalacak ve İslamcılarının başlangıçta var olan desteğinin çekilmesine yol açacaktır⁸⁵.

⁸³ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 430.

⁸⁴ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (çev. Metin Kıratlı), TTK Yay., Ankara 1984, s. 228-229; Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 459; Zürcher, **Modernleşen**, s. 185; Tanör, **Anayasal Gelişmeleri**, s. 213; Tunaya, **İslamcılık**, s. 108.

⁸⁵ Tunaya, **İslamcılık**, s. 107-109; Sencer, **Dinin**, s. 223-224.

2. II. Meşrutiyet Dönemi İslam Algısı

a) Genel Çerçeve

Meşrutiyet dönemi düşünürleri buldukları tarihsel duruma paralel olarak temelde devleti kurtarmayı, bunun yanında kültürü, ahlakı geliştirmeyi hedeflemişler, ilerlemiş çağdaş ulusları yakalamayı, devleti eski parlak günlerine döndürmeyi istemişler ve kendilerince bunu sağlamak üzere reçeteler sunmaya çalışmışlardır. Tarık Zafer Tunaya'nın tabiriyle “*ezeli sual*” olan “*Bu Devlet Nasıl Kurtarılabilir?*” sorusuna farklı cevaplar aranmış, bu arayışta farklı cevaplar ortaya çıkmıştır.⁸⁶ Düşünürleri kesin olarak bir sınıfa koymak mümkün değildir. Devletin çözülme sürecinin hızlandığı dönemde acil çözümler üretilmek istenirken, süreç içerisinde görüşlerde de doğal olarak değişiklikler olabilmektedir. Ayrıca çözümler aranıp, farklı yollar incelenirken, bu incelemeler genelde yüzeysel kalmışlar, birinci elden kaynaklara inmemişler yahut inememişlerdir. Tüm bunların yanı sıra tarihsel süreçte Batı aydını kendi sivil geleneğini oluşturarak ve kapitalizmin ve liberalizmin sağladığı girişken ruh, keşif tutkusu, merak duygusuyla devlet biçimine karşı alternatif düşünceler merkezini oluşturabilmişken, Osmanlı'daki aydınlar devletin içerisinden çıkmışlar, bu da Batı'daki aydınlar gibi devlet biçimine alternatif düşüncelerden çok devletin kurtarılmasına yönelik düşüncelerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁸⁷

Meşrutiyet dönemi düşünce akımlarını ayırmak ve dahası düşünürleri belli bir akıma ait göstermek zordur ve sağlıklı tespitlere yol açabilmektedir. Yine de temel özellikler açısından bazı ayırımlar yapmak mümkündür. İlk olarak düşünürlerin devlete ve topluma canlılık kazandırmak açısından benimsediği temellere göre bir ayırım yapmak mümkündür. Dönemin çoğu düşünürüne ve eylem adamına göre devlet, gelişimi sağlamanın akla uygun ve gerçekçi tek aracıydı. Devletten yani yukarıdan başlayacak bir değişim topluma indirilerek yukarıdan aşağıya bir modernleşme sağlanabilirdi. Farklı düşünceler içerisinde, bu tipe uygun düşünürlerle rastlamak mümkündür. Batıcı bir düşünürde, bir Türkçüde, bir İslamcıda veya bir

⁸⁶ Tunaya, **Siyasi**, s. 167.

⁸⁷ Hilav, “Düşünce”, s. 383.

Osmanlıcıda bu düşünüş tipine rastlamak olasıdır. Devletten çok toplumu temel alan ve devletin gerçekten güçlenmesinin, modernleşmenin yolunun adem-i merkeziyetçi bir sistemde ve özel girişimde gören grup ise azınlıkta kalmaktaydı⁸⁸.

Yapılabilecek bir diğer ayırım ise devletin nasıl nitelendirilebileceği, ne ile özdeşleşeceği konusundaki düşüncelere göre ortaya konabilir ki genelde de bu ayırım kabul edilmektedir. Bu durum, devletin karşılaştığı uçurumu neye dayanarak aşacağı meselesi olarak yorumlanabilir⁸⁹. Buna göre üç ideolojik ayrışma grubu ortaya çıkmaktadır. Devleti ve toplumu Osmanlı kimliğinde bütünleştirmeye çalışan ve böyle değerlendiren Osmanlıcılık bunlardan ilkidir. Türkçülük ve İslamcılık Meşrutiyet döneminin diğer önemli fikir akımlarıdır. Bunların dışında Batıcılık-Modernleşme düşüncesini tamamen benimseyenler olmakla beraber, bu düşüncenin çeşitli tonlarda diğer düşünce akımlarının içerisine yayıldığı görülmektedir. Din adına konuşarlarda bile çağdaş Batı uygarlığının maddi gücü karşısında geri kalındığı düşüncesi kabul edilmiştir⁹⁰. Bunların dışında, Osmanlı Devleti içerisinde rastlanmakla beraber sosyalist ve liberal düşüncenin çok fazla gelişmediği de söylenebilir⁹¹.

Bu dönemin fikri yapısında İslam algısının, bütün fikir akımlarına yayıldığı dikkat çekmektedir. Tartışmaların hemen hepsinde bir şekilde İslam konusu görülmektedir. Radikal Batılılaşma yanlıları haricinde İslam dininin doğru olduğundan şüphe duyulmaz. Ancak İslamiyet'in bir şekilde modernleştirilmesi veya özüne döndürülmek üzere değişimler yapılması gerektiği düşüncesi vardır⁹².

⁸⁸ Zürcher, **Modernleşen**, s. 194.

⁸⁹ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 462.

⁹⁰ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 462. Tunaya bu tip sınıflandırmada Osmanlıcılık düşüncesinin yerine Batıcılık düşüncesini koymuş, bu düşüncenin devrimci bir yapıda olmadığını devletin kurtarılmasını meselesine çözüm arama amaçlı olduğunu belirtmiştir. Tunaya, **Siyasi**, s. 167-168. Gökalp de düşünce akımlarını üç gruba ayırmaktadır. Ancak iki farklı yazısında bu gruplar farklıdır. "Üç Cereyan" başlıklı yazısında Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak yani Batılılaşmak şeklinde bir ayırım yaparken, "Milliyet ve Vatan" başlıklı yazısında Türkçülük, İslamcılık ve Osmanlıcılık şeklinde bir ayırım yapmaktadır. Ziya Gökalp, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, Kadro Yay., İstanbul 1977, s. 7, 64.

⁹¹ Tunaya, **Siyasi**, s. 171; Zürcher, **Modernleşen**, s. 194-195.

⁹² Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 439.

İzlenen devlet politikalarına bakılacak olursa, II. Mahmud'dan beri Osmanlıcı düşünce Batıcılık düşüncesiyle beraber ilerlemiştir. II. Abdülhamid döneminde bu, kesintiye uğramış yerini İslamcılık düşüncesi almıştır. II. Meşrutiyet'e gelindiğinde de resmi ideoloji olarak Osmanlıcılık öne çıkmıştır. Osmanlıcılık, ulus bilincine ulaşan toplulukların isyanlarını –özellikle Balkanlardaki- önlemek üzere kullanılan bir düşünce olmuş fakat isyanların bitmeyişi ve son olarak Balkan Savaşları sonrasında bu ulusların devletten kopmasıyla Osmanlıcılık düşüncesi terk edilirken, Arap isyanları neticesinde İslamcı düşünce de gücünü kaybetmiş ve Türkçülük düşüncesi İT tarafından benimsenmiş ve bazı değişimlerle beraber Cumhuriyet dönemine taşınan düşünce akımı olmuştur. Bu bakımdan II. Meşrutiyet dönemine, yerinde bir benzetme ile Cumhuriyet'in siyaset laboratuvarı denilmiştir⁹³.

b) İslamcılık

İslam'ın, Tanzimat'tan beri yapılan yenilik hareketlerinin referans noktası olmakla birlikte, siyasal anlamda bir ideoloji halini alması 1867-1873 yılları arasında olmuştur⁹⁴. Caner Arabacı, İslamcılığın ve İttihad-ı İslam düşüncesinin ortaya çıkmasını, Osmanlıcılığa ya da daha sert bir ifadeyle Tanzimat-İslahat diktatörlüğünün resmi ideolojisine karşı bir tepki olarak nitelendirmektedir⁹⁵. II. Abdülhamid döneminde resmi ideoloji haline gelmesine rağmen asıl gelişimini II. Meşrutiyet döneminde yaşamıştır. Abdülhamid, İslamcı bir ideoloji ve İslam birliği düşüncesini savunmakla beraber kendi denetimi dışında İslamcılık düşüncesi içerisinde de olsa farklı bir düşünsel gelişme olmamasına dikkat etmiştir⁹⁶.

II. Meşrutiyet döneminde gelişen İslamcı düşünceyi kendi içerisinde iki gruba ayırmak mümkündür. Bir kısım İslamcı, çağdaşlaşmayı, Batılılaşmayı belli alanlarda özellikle de bilim ve teknoloji alanında mümkün ve olumlu görmüşlerdir. Bu tarzda yapılacak yenilik hareketlerini de desteklemişlerdir. Batının bilimini almakta hiçbir mahzur yoktur. Batı ahlâk ve maneviyat alanında çöküşte olmakla beraber, teknikte

⁹³ Tunaya, **Siyasi**, s. 750.

⁹⁴ Doğan Duman, **Demokrasi Sürecinde Türkiye'de İslamcılık**, Dokuz Eylül Yay., İzmir 1999, s. 17.

⁹⁵ Caner Arabacı, "Eşref Edip ve Sebilürreşad Üzerine", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık**, (ed. Yasin Aktay), C. 6, İletişim Yay., İstanbul 2004, s. 96.

⁹⁶ Akşin, "Siyasal (1908-1923)", s. 45-46.

ve bilimde ilerlemiştir. İslam dünyası ise manevi anlamda bir yeniliğe ihtiyaç duymamakla beraber, Batı'daki bu bilimsel gelişmeyi kendisine örnek olarak transfer etmelidir. Bunu yaparken Batı'nın manevi yozlaşmasından kendisini korumalıdır. Bu grupta yer alan İslamcılar Batı'da ortaya çıkan siyasal değişimlerin demokratik özelliklerinin İslamiyet'te yer aldığını savunmuşlardır⁹⁷. Diğer grup ise bu düşüncelere daha temkinli yaklaşmışlar, gerilemenin kaynağı olarak Batı'yı görmüşler ve Batı'nın toplumsal ve siyasal sistemlerini tamamen reddetmişlerdir⁹⁸. Kısacası, bir grup İslamiyet'te kapanmış olan içtihat kapısının yeniden açılmasını isteyip, buna göre yenilikler üretmeye çalışırken, diğer grup daha tutucu bir tavır takınarak dinde reformculuğun gereksiz olduğunu savunmuştur⁹⁹.

Siyasi reformlar konusunda İslamcılar meşrutiyete sahip çıkarken, cumhuriyet fikrine -dönem itibariyle- pek sıcak bakmamışlardır. Zira İslam'da hem din hem de dünya işleri için bir imamın bulunması zorunluluğu vardır. İmam, ümmetin ileri gelenleriyle ulema tarafından seçilir ve atanır. Bütün halkın imamı tayin etme hakkı yoktur. Bu bakımdan Avrupalıların kendi icatları olduğunu sandıkları meşrutiyet rejimi gerçekte şeriatın ta kendisidir¹⁰⁰. Diğer bir grup İslamcı ise meşrutiyetin İslamî birliği sağlamaktan çok parçalamaya yöneldiğini söyleyerek meşrutiyeti eleştirmişlerdir¹⁰¹.

İslamcılarının meşrutiyetçiliği, teokratik devletin yasalaştırılmasına dayanmaktaydı. Yasalar, şeriata uygun bir şekilde ulema tarafından hazırlanacaktı. Parlatmentonun teşrii (yasama) gücüne karşı çıkmışlardır. Bu anlayış dine saygısızlıktır zira bu hak Tanrı'ya aittir. Temel olan Tanrı'nın koyduğu kurallardır. Devletin dinden ayrılması anlayışına karşı çıkmışlar ve bunun 1876 Anayasasının "*Devletin Dini İslam'dır*" maddesine aykırı olduğunu belirtmişlerdir. Devleti dinden ayırmanın iki önemli sakıncası vardır: Birincisi, böyle bir ayırım sonucunda hilafet müessesesi Papalık kurumuna benzer ki bunun çağdaşlık süreciyle alakası yoktur; ikinci olarak saltanat, hilafetten ayrılmış olur ki bunun anlamı devletin iki tane

⁹⁷ Tunaya, **İslamcılık**, s. 68-73; Zürcher, **Modernleşen**, s. 198.

⁹⁸ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 412-414; Tunaya, **Siyasi**, s. 169.

⁹⁹ Mardin, "İslamcılık", s. 21.

¹⁰⁰ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 432.

¹⁰¹ Tunaya, **İslamcılık**, s. 54.

hükümdarının bulunması anlamına gelir. Bu ne İslamiyet'in imamet anlayışına ne de anayasaya uyar¹⁰².

İslamcı düşünce içerisinde Batı ve Batılılaşma meselesi önemli bir tartışma konusu olmuştur. Yukarıda kısmen değinilen bu konu biraz daha açılacak olursa, İslamcılara göre, Osmanlı İmparatorluğunun geriliğinin asıl nedeni İslam kurallarına ters düşen sapsmalardan kaynaklanmaktadır. İmparatorluğun yapısına aykırı Batı fikir ve kurumlarının benimsenmesi bozulmaya yol açmıştır¹⁰³. İslam dini vahşet ve bedeviye hâlindeki bir toplumu dünyanın en büyük imparatorluklarını kuran bir medeniyet hâline yükseltmiştir. Dolayısıyla İslamiyet gelişmeye engel bir din değildir. Gerilemenin asıl nedeni bu İslam anlayışından sapılması olduğu için, bunun telafisi de ancak bir nevi “*İslam Rönesansı*” ile mümkün olacaktır. İslamiyet'in esas kurallarına dönülmeli ve gerçek İslamiyet tekrar canlandırılmalıdır. Bu sebeple gerçek çözüm Batı'da değil, İslam'ın kendi içerisinde vardır. Batı zamanında medeniyet açısından çok geride iken, İslam medeniyetinin yetiştirdiği bilim adamlarını okuyarak ilerlemiş, İslam dünyası ise tembellik göstermiştir. Batı'nın sağladığı bu bilimsel gelişmelerin alınması aslında İslam'ın kendi emanetlerine sahip çıkması olarak düşünülmüştür¹⁰⁴. Gerçekte Hristiyanlık ve Batı Dünyası ilerlemeye engel bir din olmuştur. İslamiyet akla ve bilime engel olmak bir yana ikisini de emreden bir dindir. Bu sebeple Batı'da bilimin ilerlemesi Hristiyanlığı sarsmıştır. Oysa İslamiyet'te böyle bir problem yoktur. Zaten Batı'nın bilimsel gelişmeler sonucu ulaştığı bilgiler Kuran'da yazılıdır¹⁰⁵.

Hristiyanlığın taassubu Batı'da sosyal sorunların, eşitsizliğin doğmasına yol açmıştır. Batı toplumunun sosyal sorunlarla sosyalizm ile uğraşması bu yüzdendir. Oysa İslamiyet kişi özgürlüğüne ve eşitliğe dayalıdır. Bu sebeple İslamiyet'te Batı'daki gibi demokrasi sorunu ortaya çıkmamıştır. Batının üstün olmasının temel

¹⁰² Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 433-434.

¹⁰³ Sencer, **Dinin**, s. 218.

¹⁰⁴ Tunaya, **İslamcılık**, s. 5-10 vd.

¹⁰⁵ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 421.

sebebi manevi değerlerinin olmaması sebebiyle tüm dünyayı sınırsız bir şekilde sömürmesinden, zulmetmesinden ileri gelir¹⁰⁶.

---

¹⁰⁶ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 416-417.

TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN KURULMASI VE TEK PARTİ DÖNEMİ DİN ALGISI

Millî Mücadele Dönemi

A. Genel Durum

Mondros Ateşkes Anlaşmasının imzalanmasından hemen sonra, I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devletinin idaresini elinde bulunduran İTC'nin önde gelen yöneticilerden Cemal, Enver, Talat Paşalar, Doktor Nazım, Bahaettin Şakir ve başka üç kişi bir Alman denizaltısına binerek yurtdışına çıktı. Önde gelen İttihatçıların kaçıışı İstanbul'da bir iktidar boşluğu bırakmıştı. İktidar için; yeni Padişah Mehmed Vahdeddin, Hürriyet ve İtilaf Fırkasında birleşmiş olan ve liderliğini Damad Ferid'in yaptığı liberaller, kendi içlerinde ayrılıklar yaşayan İtilaf Devletleri ve son olarak liderleri gitse de memur kadrosu içerisinde hala ciddi ağırlığa sahip olan İttihatçılar çekişmekteydi¹⁰⁷.

Mütareke'nin ardından Ahmet İzzet Paşa hükûmetinin yerine gelen Tevfik Paşa hükûmeti, İttihatçıların egemenliğindeki Mebusan Meclisini dağıttı. Bu sayede Vahdeddin duruma daha fazla hâkim olma imkânını elde etti. Hürriyet ve İtilafçıların baskısı sonucunda Tevfik Paşa istifa etti ve yerine Damad Ferid Paşa sadrazamlığa getirildi. Padişah Vahdeddin'in eniştesi olmasından dolayı saraya yakın olan ve güven duyulan Damad Ferid Paşa bu dönemde birçok kez kabinenin başına geçecek ve Anadolu'da oluşacak Millî Mücadele hareketine karşı İstanbul'da ağırlık merkezini korumak isteyecektir. Vahdeddin de yine aynı şekilde İstanbul'un saltanat ve halifelikten kaynaklanan meşru güç merkezi olmasını korumaya çalışacaktır. Her ikisi de özellikle İttihatçılara karşı, milliyetçilik aleyhtarı ve İngiliz yanlısı bir tutum takınmışlardır¹⁰⁸. Gerçi ne olursa olsun o şartlarda İttihatçı karşıtı tutum takınmaktan başka çaresi de yoktu. Zira İtilaf Devletlerinin kamuoyu, Ermeni Tehciri, İngiliz esirlere kötü muamele gibi çeşitli suçları İttihatçılara ykılmıştı ve her şeyin sorumlusu

¹⁰⁷ Zürcher, **Modernleşen**, s. 203.

¹⁰⁸ Uyar, **Tek Parti**, s. 58; Zürcher, **Modernleşen**, s. 206-207

olarak onları görüyordu. Bu şartlarda kendince hafif barış şartları elde edebilmek için, kendisi de İttihatçı karşıtı bir pozisyon almıştı¹⁰⁹.

Bu dönemde ülkenin çeşitli yerlerinde işgale karşı çeşitli cemiyetler kurulmuş ve faaliyetlere başlamıştı. Bunların kendilerine göre farklı farklı programları, kurtuluş reçeteleri bulunsa da Sivas Kongresi ile beraber bunlar Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısında toplanarak yerel inisiyatifler tek ve ulusal bir merkeze toplanmaya çalışılmıştır. Fakat bu yeterli olmadı. A-RMHC Aralık 1919'da yapılan Mebusan Meclisinde üstünlük sağladıktan sonra mecliste MHG adı altında bir grup kurulmak istense de başarılı olunamamıştır¹¹⁰. Mustafa Kemal'in asıl niyeti merkezi Anadolu'da oluşan bir meclis kurmaktı. Fakat bu konuda henüz çoğunluğu ikna edememişti. Bununla birlikte, İstanbul'daki Meclis-i Mebusan, Misak-ı Millî'yi kabul ettikten sonra, İtilaf Devletleri İstanbul'u resmen işgal etmiş ve son Mebusan Meclisi'ni dağıtarak, ona gerekli fırsatı sağlamıştı. Böylece A-RMHC'nin kurulması ile başlayan Millî Mücadelenin merkezileştirilmesinin ikinci adımı atılacak ve 23 Nisan 1920'de kurbanlar kesilerek ve dualar okunarak TBMM açılacaktır¹¹¹.

B. Millî Mücadele İçerisinde Dinin Araçsal Fonksiyonu

Damad Ferid ve İstanbul yönetimi, İtilaf Devletleri -özellikle de İngiltere- ile iyi geçinerek iyi bir barış anlaşması koparmayı hedeflemişler, bu amaçla İngiltere'nin hoşuna gitmeyecek hareketlerden kaçındıkları gibi, Anadolu'da oluşan Millî Mücadeleye karşı da İngilizlerin tepkisini çekmemek için karşı tavır almışlar ve ellerinde bulunan din kozunu kullanmaya çalışmışlardır¹¹². Öyle ki Sevr Anlaşması kabul edilirken bile, aksi durumun Osmanlı Devletini yok edeceğini, bununsa bir

¹⁰⁹ Akşin, "Siyasal (1908-1923)", s. 68.

¹¹⁰ Bunun yerine Felah-ı Vatan adı altında bir grup ancak Misak-ı Millî'den sonra oluşacaktır. Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, Cem Yayınevi, İstanbul 1992, s. 39.

¹¹¹ Uyar, **Tek Parti**, s. 58-61; Tunçay, **Tek Parti**, s. 37-39; Andrew Davison, **Türkiye'de Sekülerizm ve Modernlik**, İletişim Yay., İstanbul 2006, s. 228-229.

¹¹² Akşin, "Siyasal (1908-1923)", s. 91.

intihar olduğunu ve intiharın Allah gözünde en büyük günahlardan olduğunu söyleyeceklerdi¹¹³.

Ankara ve İstanbul Hükûmetlerinin mücadelesine bakacak olursak din konusuna, araçsal yaklaşımın ne boyutlara vardığı görülebilir. Damad Ferid, Anadolu'daki Millî Mücadeleye karşı 11 Nisan 1920 tarihinde Dürrizade Abdullah Efendi'ye fetva yayınlattı. Fetvada Halifenin emri üzerine, asilerin öldürülmesi dinî bir ödevdir deniliyor, Anadolu'da gelişen Millî Mücadele, fitne ve fesat çıkaran haydutların başlattığı bir hareket olarak görülüyordu. Bu fetvadan binlerce basıldı ve İngiliz uçakları tarafından ülkeye dağıtıldı. Daha sonra, Millî Mücadele kuvvetleriyle çarpışan Çerkes Anzavur'a paşa unvanı verildi ve Kuvay-ı İnzibatiye birlikleri oluşturuldu. 11 Mayıs'ta İstanbul'daki bir harp divanı tarafından Mustafa Kemal ve arkadaşları hakkında gıyaben idam cezası verildi. İlginçtir, Vahdeddin idam kararlarından yalnızca Mustafa Kemal'in cezasını onaylamıştır. Muhtemelen Ankara Hükûmetinin içerisinde bir ayrılık yaratmak istemişti. Buna karşılık, TBMM de, Ankara Müftüsü Börekçizade Mehmet Rifat Efendi, yabancı baskısı altında çıkarılan fetvanın geçersiz olduğunu bildiren ve Müslümanları, Halifelerini esaretten kurtarmaya çağıran, Anadolu'daki 152 müftünün onayladığı bir fetva çıkarmıştı. İstanbul'daki faaliyetlere karşı alınan bu önlemler yetersiz kalmıştı zira Padişah ve Şeyhülislam'ın prestiji ve o dönem tüm dünyada var olan savaş bıkkınlığı gibi sebepler hem Millî Mücadelenin istediği desteği alamamasına hem de dinî karakterli isyanlarla uğraşmasına yol açtı¹¹⁴. Anzavur Ayaklanması, Adapazarı, Düzce, Bolu Ayaklanmaları, Konya'da Delibaş Mehmet İsyani, Yozgat'ta Çapanoğlu İsyani, Kuvay-ı İnzibatiye'nin saldırıları, dinsel-siyasal anlamda gerici ayaklanmalardı. Ve bu ayaklanmaların önemli bir bölümü Damad Ferid'in işbaşında olmadığı dönemde ortaya çıktı. Bu açıdan, ayaklanmaların arka plandaki liderliğini Ferid'den çok

¹¹³ Baskın Oran, "Sévres Barış Antlaşması", **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C. 1, (ed. Baskın Oran), İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 124.

¹¹⁴ Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, **Tarih IV**, Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. 66; Lewis, **Modern**, s. 251-252; Tunaya, **İslamcılık**, s. 112-113.

Vahdeddin'in yaptığı düşünülebilir. Bu ayaklanmaların bastırılmasında Çerkes Ethem'in başında olduğu Kuvay-ı Seyyare önemli rol oynamıştı¹¹⁵.

Tüm bunlar olurken, Ankara'daki Millî Mücadele kadrosu, dine, halifeye ve saltanata karşı olduğunu gösteren tavırlardan her zaman kaçınmış, halkın gözünde bu pozisyona düşmek istememiştir. Düşmanın esareti altında olan saltanat ve hilafetin kurtarılması için savaşmakta olduklarını önemle vurgulayıp, karşı çıkışlarının hedefi olarak Damad Ferid'i ve İtilaf devletlerini gösterdiler. Bunun yanı sıra, bu hareketin İslamî niteliğinin altı çiziliyor gerek Anadolu'daki Sünni din önderlerinin, gerekse Alevi-heterodoks cemaatinin önderlerinden Bektaşî tarikatının desteği alınmaya çalışılıyordu¹¹⁶. Anadolu'da Millî Mücadele'nin örgütlenmesinde din adamları önemli rol oynamıştır. Bazı yerlerde örgütlenme faaliyetlerinin liderliğini bizzat din adamları (müftü, imam vb.) üstlenmiştir¹¹⁷. Hatta Hristiyan cemaatler içerisinde de Millî Mücadeleye katkı sağlandı. Karaman Türklerinin temelini oluşturduğu Türk Ortodoks Kilisesi bu dönemde kuruldu ve Millî Mücadele yararına önemli faaliyetler gösterdi¹¹⁸.

Millî Mücadeleyi İslamcı ve hilafetçi bir söylemle gerçekleştiren, “*Devletin dini din-i İslam'dır*” maddesinin yer aldığı bir anayasa hazırlayarak I. Meclis'te İslamcı düşüncenin de temsil edildiği geniş koalisyon, Lozan görüşmeleri, I. Meclis'in feshi ve yeni seçimler ve Cumhuriyet'in ilanı sürecinde tasfiyeye tabi tutulmuştur. Cumhuriyet ideolojisi ve idaresi önemli oranda bu dar kadronun eseridir¹¹⁹.

¹¹⁵ Akşin, “Siyasal (1908-1923)”, s. 93.

¹¹⁶ Zürcher, **Modernleşen**, s. 228; Lewis, **Modern**, s. 251.

¹¹⁷ Mardin, “İslamcılık”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 7, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 1937-1938.

¹¹⁸ Türk dostu değil Türk oğlu Türk olduğunu söyleyen Türk Ortodoks Kilisesinden Papa Eftim, Millî Mücadele esnasında Mustafa Kemal'le devamlı olarak irtibat halinde olmuş, Mustafa Kemal'de ondan, “Millî Mücadele'de bize tek başına bir ordu kadar hizmet etti” diye söz etmiştir. İstiklal madalyası sahibi olan Papa Eftim savaş sonrası mübadeleden cemaatini kurtaramamış, bu olaydan sonra etkinliğini yitirmiştir. Melek Fırat, “Papa Eftim ve Türk Ortodoks Patrikhanesi Kutusu”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, (ed. Baskın Oran), C.1, İstanbul 2008, s. 190.

¹¹⁹ İsmail Kara, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam**, Dergâh Yay., İstanbul 2010, s. 14. İlk Meclis'teki üye sayısının beşte biri (76/361) din adamlarından oluşmaktaydı.

C. Türkiye Cumhuriyetine Giden Süreçte İktidar ve Muhalefetin Oluşumu

Millî Mücadelenin oluşumu ve yürütülmesi iktidar-muhalefet ilişkileri açısından, İT iktidarından, CHP'nin tek parti iktidarına geçiş dönemidir. Bu dönemde temel sorun, ülkenin işgalci güçlerden kurtarılması için halkın seferber edilmesidir. Bu amaçla, çeşitli işgallere karşı kurulmuş olan çeşitli cemiyetler, Eylül 1919'da Sivas Kongresi'nde A-RMHC çatısı altında birleştirilir. Burada her türlü fırkacılığın reddi ve ortak amaç olan Misak-ı Millî savunulur¹²⁰. Mustafa Kemal, Meclis'in işgal ve tehdit altında bulunan İstanbul'da değil, Anadolu'da toplanmasını istemiş, fakat bu isteğini gerçekleştirememiştir¹²¹. Bunun üzerine yapılan seçimlerde A-RMHC'nin desteklediği adaylar Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde başarılı oldular ve bu sayede Misak-ı Millî'nin kabulünü sağladılar. Bu da, İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından resmen işgaline yol açtı. Tutuklanan mebusların bir bölümü Malta'ya sürgün edilirken, kurtulabilenler Anadolu'da oluşturulacak TBMM'ye katılmışlardır¹²².

Millî Mücadelenin yürütülmesini denetleyen Birinci TBMM, olağanüstü koşullarda oluşmasına karşın, İslamcısından komünistüne geniş bir siyasal görüşler yelpazesini temsil eden, bu açıdan demokratik bir özelliğe sahiptir¹²³. Bütün farklı düşünceler A-RMHC çatısı altında toplanmak istense de, TBMM içerisinde farklı gruplaşmalar da başlamıştır. Mustafa Kemal'in başına geçerek oluşturduğu A-RMHC'na karşı sağ ve sol muhalefet olarak sınıflandırılabilir iki tür muhalefet ortaya çıkmıştır. Sol muhalefet sıkı komünistlerden oluşmuyor, İslamî bir yanı da olan, anti-emperyalist, korporatist-sosyalist düşüncelerin karışımını savunan kişileri içerisinde barındırıyordu. Çerkes Ethem'in kontrolündeki Yeşil Ordu, bu tarz bir muhalefet grubuydu. Mustafa Kemal bir yandan bu grubu kontrol altında tutmaya

---

Bunlardan 14'ü müftü, 8'i ise çeşitli tarikatların liderleriydi. Rustow'dan aktaran Gözaydın, **Diyanet**, s. 17.

¹²⁰ Ahmet Kotil, "Dünyada ve Türkiye'de Siyasal Partiler", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 8, İletişim Yay. İstanbul 1983, s. 2007.

¹²¹ Tunçay, **Tek Parti**, s. 37-38.

¹²² Zürcher, **Modernleşen**, s. 237.

¹²³ Mete Tunçay, "Siyasal Gelişmenin Evreleri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 7, İletişim Yay. İstanbul 1983, s. 1967.

çalışıyor, bir yandan da Sovyetler Birliği ile ilişkilerini iyi düzeyde tutmaya çalışıyordu. İşte bu amaçla yakın dostlarına resmi TKF'ni kurduracaktı¹²⁴.

Sağ muhalefet ise, Yunan tehdidinin arttığı dönemlerde sessiz kalmıştı. Sağdan gelen ilk muhalefet Mustafa Kemal'in Sovyetler Birliği'ne yönelik uzlaşmacı siyaset izlemesinden doğdu. Bazı muhafazakâr milletvekilleri, bu yönde bir eğilimin doğmasından endişe duyuyordu. Bu düşüncede olan bazı milletvekilleri Erzurum Mebusu Hoca Raif'in yönetiminde Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti'ni kurdular. Bu hareket dinin, saltanatın ve hilafetin önemini vurgulamaktaydı¹²⁵.

Malta Sürgününden dönen bazı eski İttihatçılarla beraber 1922 Temmuzunda asıl ciddi muhalefeti yapacak olan İkinci Grup kuruldu. İçerisinde farklı ideolojik eğilimde kişiler olmakla beraber, Mustafa Kemal'in kişisel egemenliğini kurmasına karşı çıkan kişilerden oluştuğunu görüyoruz. Bu grubun önde gelen isimleri; Hüseyin Avni (Ulaş), Ali Şükrü ve Selahattin (Köseoğlu) Beylerdi. Grup meclis diktatörlüğüne taraftar olup, şahıs otokratlığına muhaliftir. Birinci Grup'un yaklaşık olarak 200 üyesine karşılık, İkinci Grup'un aşağı yukarı 60 üyesi vardı. Birinci Grup devrimci, jakoben bir dünya görüşüne sahiptir. İkinci Grup ise evrimci bir değişimden yana olup, geleneksel ve muhafazakâr özelliklere sahipti¹²⁶.

Tek Parti Dönemi Türkiye Cumhuriyeti

A. A-RMHC'den Halk Fırkası'na Geçiş

Kökleri, 1919'da başlayan Millî Mücadele'ye dayanan Türkiye Cumhuriyeti, önemli bir ölçüde İkinci Meşrutiyet süreci içerisinde, bu dönemde şekillenmiştir. A-RMHC ile başlayan örgütlenme adımları önce TBMM'ye dönüşmüş, daha sonra TBMM'nin içerisinde merkezi oluşturan Birinci Grup, zaferi kazanan güç olarak kurulan yeni sistemin kurucu unsuru olmayı başarmıştır. Siyasal sistem, bu süreçte

¹²⁴ Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar I (1908-1925)**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1978, s. 175-176; Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 531.

¹²⁵ Tunaya, **Siyasi**, s. 533; Zürcher, **Modernleşen**, s. 236-237.

¹²⁶ Tunaya, **Siyasi**, s. 533-539; Tunçay, **Tek Parti**, s. 45-47; Uyar, **Tek Parti**, s. 61-62; Zürcher, **Modernleşen**, s. 237.

değişen koşulların gereklerini karşılamak üzere değişikliğe uğramış, Birinci Grup barış döneminde siyasi bir parti görevi görmesi için, Halk Fırkasına dönüşmüştür¹²⁷.

Birinci Meclis döneminde, A-RMHC'nin, HF'na dönüştürülmesine ve Birinci Grup'un Lozan Barış Anlaşmasını, Millî Mücadele zaferinin tescili olarak kabul etmesine karşı muhalefet sesini yükseltmiş ve iktidar ile muhalefet arasında gerginlik artmıştır. Aynı günlerde İkinci Grup'un liderlerinden Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, Topal Osman tarafından öldürülünce ipler tamamen kopacaktır. HF, muhalefetin TBMM'de sesini yükseltmesine ve Lozan'ın meclisten onay alamaması ihtimaline karşı seçim kararı almış ve muhaliflerin seçilmemesi için çaba gösterilerek İkinci Grup meclisten tasfiye edilmiştir¹²⁸.

B. CHF Karşısında Muhalefetin Örgütlenmesi; TPCF

Seçimlerden sonra Lozan Barış Anlaşması, yeni meclis tarafından onaylanmış ancak Halk Fırkası duruma istediği gibi hâkim olamamıştır. Uygulanan Meclis Hükûmeti sisteminde istenilen adaylar seçilemeyebiliyordu. Ekim ayı içerisinde, Meclis İkinci Başkanlığı ve Dâhiliye Vekâleti için yapılan oylamalarda hükûmetin gösterdiği adaylar seçilememiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal, Fethi Bey Hükûmetini istifa ettirmek suretiyle yapay bir hükûmet bunalımı yaratmış, bunun içerisinden çıkmak için de Cumhuriyet'in ilanını gerçekleştirmiştir. Bu değişikliklerle beraber kabine hükûmeti sistemi benimsenmiş, ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, ilk Başbakan ise İsmet Paşa olmuştur¹²⁹. Fakat tüm bu yaşananlar HF'ye karşı muhalefetin daha güçlü isimlerle kalabalıklaşmasına, başta HF'nin yanında yer alan isimlerin kopmasına ve muhalefetin güçlenmesine yol açacaktır.

Mustafa Kemal'in siyaset sahnesindeki ağırlığını dengeleyici bir unsur olabilecek Halifeliğin kaldırılmasıyla beraber bu muhalefet cephesi daha da genişlemiş ve Rauf Bey çevresinde şekillenmeye başlamıştır. İstanbul basınının

¹²⁷ Feroz Ahmad, "Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 7, İletişim Yay. İstanbul 1983, s. 1992; Lewis, **Modern**, s. 259.

¹²⁸ Uyar, **Tek Parti**, s. 74; Zürcher, **Modernleşen**, s. 238

¹²⁹ Suna Kili, **Türk Devrim Tarihi**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1982, s. 154; Dursun Gök, **İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Dönemi (1923-1927)**, Günay Ofset, Konya 1995, s. 96; Zürcher, **Modernleşen**, s. 248.

önemli bir bölümü de bu muhalif hareketi desteklemekteydi. Muhalefete göre, Cumhuriyetin ileri gelenleri biraz fazla radikal ve acelecidir¹³⁰. Rauf Bey ve arkadaşları, I. TBMM döneminde Birinci Grup içerisinde yer almakla beraber, son tahlilde geldikleri nokta İkinci Grup ile benzer yerdedir.

1924 yılı sonbaharında uzun zamandır alttan alta süren çatışmalar su yüzüne çıktı. Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarlı talebine karşılık bazı ordu mensuplarının siyasal alanda faaliyet göstereceklerini açıklamaları, çatışmanın ordu kökenli olduğunu gösteriyordu¹³¹.

1 Kasım'da Meclis açıldıktan sonra, İsmet Paşa üzerine eleştiriler yoğunlaştı. Hükûmet verilen gensoru karşısında güvenoyu aldıysa da, ayrılıklar keskinleşti. 9 Kasım'da Refet Paşa, Adnan ve Rauf Beyler Halk Fırkasından istifa ettiler. Bunu başka milletvekillerinin istifaları da izledi. İstanbul basını da muhalefetin yanında yer aldı. İşte bu kişilerin liderliğinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kuruldu¹³².

Böylece Cumhuriyet düzeninin gereği olan çok partili hayat başlamış oluyordu. Bu demokrasinin kaçınılmaz gereği ve sonucuydu. Ne var ki Halk Fırkasının içerisindeki şiddet kanadındakiler, yani köktenciler bu durumu kabullenemedi. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının programındaki "*Parti düşünceye ve din inanışına saygılıdır*" sözünün Halk Fırkasını dinsizlikle suçlamak için konduğunu düşünüyorlardı. Bu esnada sağlık sorunlarını gerekçe gösteren İsmet Paşa istifa etti. Yerine Fethi Bey, başbakan oldu¹³³.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, Cumhuriyet ilkesini, liberalizmi ve demokrasiyi benimsediğini programında belirtmiş, düşünce ve dinsel inançlara saygılı olduğunu açıklamıştır. Parti örgütünde o dönemin devrimci atılımlarına karşı

¹³⁰ Tunçay, "Siyasal Gelişmenin", s. 1967; Zürcher, **Modernleşen**, s. 249.

¹³¹ Cemil Koçak, "Siyasal Tarih (1923-1950)", **Yakınçağ Türkiye Tarihi**, (haz. Sina Akşin), C.1, Milliyet Kitaplığı, İstanbul, s. 139.

¹³² Koçak, "Siyasal", s. 139-140; Bu yeni partinin Cumhuriyet kelimesini kullanacağı söylentisi üzerine Halk Fırkası ismini Cumhuriyet Halk Fırkası olarak değiştirecektir. Goloğlu, **Devrimler**, s. 81; Zürcher, **Modernleşen**, s. 250. Tunaya ise doğrudan olmasa da dolaylı bir şekilde bu iddianın tersini söylemektedir. Tunaya'ya göre HF isminin başına Cumhuriyet kelimesini ekleyince bu yeni oluşum ciddi bir isim sıkıntısına düşmüş bir ara Cezri Cumhuriyet Fırkası ismini alacağı söylenmiş fakat en sonunda Terakkiperver Cumhuriyet adı seçilmiştir. Tunaya, **Siyasi**, s. 609.

¹³³ Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkileri**, Başnur Matbaası, İstanbul 1972, s. 81.

çıkanlar, eski İttihatçıların çoğu, muhafazakârlar bir araya gelmiş, İstanbul'un Vatan, Son Telgraf, Tevhidi Efkâr, İstiklal gazeteleri partinin destekçileri olmuştur¹³⁴. Partinin Meclisteki üye sayısı otuz kadardır. Bunların oylamalarda etkili olmaları da mümkün değildir¹³⁵. Fakat kurulmaları ile bir heyecan yarattıkları ve basından aldıkları destek göz önünde bulundurulduğunda sayılarının artmaları muhtemel gözükse de, hükûmette yapılan bir değişiklik sonrası İsmet Paşa'nın yerine Fethi Bey'in gelmesiyle birlikte partiden olası kopmalar durmuştur. Zira Fethi Bey, daha uzlaşmacı ve yumuşak bir kişiliğe sahiptir. Ancak Fethi Bey, Doğu'da çıkan Şeyh Said İsyanı sonrası sertlik yanlılarının ağır basmasıyla yerini tekrar İsmet Paşa'ya bırakmıştır. İsmet Paşa, ilk iş olarak TBMM'den bir Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarttırmış, biri isyan bölgesinde, öteki yurdun her yerinde gezici olarak görev yapacak iki tane İstiklal Mahkemesi kurdurmuştur¹³⁶.

C. Muhalefet Güçlerinin Tasfiyesi

İç isyanlar, Türkiye Cumhuriyetinin siyasetini, iç politikasını şekillendiren önemli bir olgu olmuştur. Şeyh Said İsyanı da siyasi sonuçları açısından kendi etki alanının epey dışında sonuçlara yol açmıştır. Dönemin resmi yorumu ayaklanmanın dinsel nitelikte olduğu yönündedir. Bazı tarihçilere göre, Hilafetin kaldırılması sonucunda Kürtler ile Türkleri bir arada tutan dinsel bir simge ortadan kalkmış, isyanın çıkması da buna bağlanmıştı. Bu bir dereceye kadar doğru olmakla beraber ayaklanmanın temel niteliğinin dinsel olduğunu söylemek güçtür. Dinsel bir renk taşıdığı aşikârdır. Hatta bu isyana Alevi Kürtler, tarihsel arka planda hilafet ve saltanatla pek de güzel şeyler yaşamadıkları için karşı çıkmışlardır¹³⁷. Buna rağmen ayaklanmanın dinsel görünüşüne ve söylemine rağmen daha ziyade ulusal-ayrılımcı olduğunu söylemek doğru olacaktır. Toynbee'nin de belirttiği üzere birkaç ay sonra şapka değişikliği sebebiyle isyan edecek olan, en az Kürt ayaklanmacılar kadar “*geri ve gerici*” olan, Erzurum, Trabzon gibi yörelerdeki sofu Türklerin bu ayaklanmaya katılmayışları, dinî görünüm altında gerçekte ulusal nitelikte bir ayaklanma olduğunu

¹³⁴ Tunaya, **Siyasi**, s. 612-613.

¹³⁵ Kili, **Devrim**, s. 161.

¹³⁶ Tunçay, “Siyasal Gelişmeleri”, s. 1968.

¹³⁷ Zürcher, **Modernleşen**, s. 253-254.

göstermektedir¹³⁸. Tunçay da, ayaklanmanın ulusal nitelikte olduğunu söyleyip bunu dinsel ve dolayısıyla karşı devrimci bir ayaklanma olarak göstermenin altında yatan sebebin, İsmet Paşa ve CHF içerisindeki köktencilerin hedefi, Doğu'daki isyanı bastırma ile sınırlı kalmayacak, daha geniş bir şekilde muhalefeti sindirme hareketine zemin hazırlamak olduğunu belirtecektir¹³⁹. Nitekim isyandan sonra yaşananlara bakacak olursak, bu isyan gerekçe gösterilerek, CHF'nin radikal kanadının, kendi otoritelerini kurduklarını ve bütünüyle her türlü potansiyel muhalefeti tasfiyeye giriştikleri görülecektir¹⁴⁰.

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun ilk uygulaması, hükûmetin bu yasaya dayanarak 6 Mart 1925'te İstanbul'da çıkan Tevhid-i Efkâr, İstiklal, Son Telgraf, Aydınlık, Orak Çekiç ve Sebilürreşad adlı gazete ve dergileri kapatmak olmuştur. Ayrıca bazı gazeteciler tutuklanarak, İstiklal Mahkemelerine gönderilmişlerdir. Devam eden süreçte başka gazete ve dergiler de kapatılmıştır¹⁴¹. Muhalif basın yola getirildikten sonra sıra siyasi muhalefetin temizlenmesine gelecektir. Bu iki aşamada olacaktır; ilk olarak Şeyh Said İsyanıyla ilişkilendirilen TPCF'nin kapatılması, daha sonra da eski İttihatçılarla beraber bu parti içerisindeki kadroların İzmir Suikastı Davasıyla tasfiye edilmesiyle tek parti yönetimi kurulacaktır.

Şeyh Said İsyanı ile ilgili İstiklal Mahkemesinde yargılananların içerisinde TPCF Urfa katib-i mesulü emekli Yarbey Fethi Bey de vardı. Ayaklanmayı dolaylı olarak kışkırtmak suçundan yargılanıyordu. Bu kişinin duruşmasında, partisini suçlayacak herhangi bir somut delil bulunmamasına rağmen kendisi beş yıl hapse mahkûm edildikten sonra, görev bölgesi içerisindeki bütün TPCF şubelerini kapatma kararı vermiştir. Arnold Toynbee'ye, Türkiye'den bir dostunun kendisine yazdığı mektuptan aktardığına göre;

“Asiler Harput'a girdiklerinde, kasabadaki bütün unsurlar bir ara seçimde TPCF'nin adayı olan Nuri Efendinin önderliğinde onlara karşı koydular. Gerçekten, Kürt ayaklanıcılar Harput'a girdiklerinin ertesi günü, her iki siyasal partiye mensup

¹³⁸ Aktaran; Tunçay, **Tek Parti**, s. 129-130.

¹³⁹ Tunçay, **Tek Parti**, s. 129.

¹⁴⁰ Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yay., İstanbul 2010, s. 108.

¹⁴¹ Tunçay, **Tek Parti**, s. 142.

eşraf ve başkalarınca kasabadan atıldılar. Bu vilayetin Doğu Anadolu'nun en bağnaz vilayetlerinden biri olduğu göz önünde tutulursa, bura halkının davranışı, ayaklanmanın hiç dinsel bir nitelik taşımadığını ve muhalefet fırkasının asilerle hiçbir ilişkileri olmadığını kanıtlamaktadır"¹⁴².

Tüm bunlara rağmen, iktidarın gerçek niyeti isyancıları cezalandırmak değil, bunu yaparken tüm muhalif unsurları temizlemektir. Ali Fuat Cebesoy'un anılarına bakacak olursak, daha Takrir-i Sükûn Kanunu çıkmadan önce, CHF'nin ılımlı isimlerinden Başbakan Fethi Bey, muhalefet fırkasının ileri gelenlerine kendi kendilerini feshetmelerini önermiş, fakat Kazım Karabekir bunu kabul etmemiştir. Bununla birlikte Doğu'daki isyanın bastırılması konusunda hükümetin isteyeceği her şeyi memnuniyetle yapacaklarını belirtmiştir. Fethi Bey ise örfi muamelelerin aleyhinde olduğunu ve TPCF'lilere bu teklifte bulunmaktan dolayı duyduğu üzüntüyü belirttiikten sonra, kendisinin Halk Fırkası içerisinde azınlıkta kalmasından korktuğunu söylemiştir¹⁴³. Gelişmeler de bu konuşmaya paralel olarak ilerlemiştir. TPCF'nin genel başkanı Kazım Karabekir, hükümetin Doğu politikasını hem basında hem de mecliste var gücüyle savundu¹⁴⁴. Teklifin reddedilmesinden sonra ayaklanma ile bazı TPCF'lilerin ilişkilendirilmesiyle, hükümet 3 Haziran 1925 günkü toplantısında Takrir-i Sükûn Kanununa dayanarak TPCF'yi kapatmıştır. Mahkemeye göre, parti üyeleri isyanı desteklemiş ve siyasal amaçlar uğruna dini istismar etmeye çalışmışlardır¹⁴⁵.

TPCF'nin kapatılmasının ardından geriye kalan muhalefet güçleri ise, İzmir Suikastı yargılamaları ile ortadan kaldırılacaktır. Bu yargılamalarda, eski İttihatçılar, kapanan TPCF'nin liderleri ve gerçekten suikastı planlayanlar hakkında hükümler verilecek ve muhalif gruplar bu davanın ardından tamamen sindirilecektir. Bütün bunların ardından M. Kemal Büyük Nutuk'unu okuyacak ve bu dönemin hesaplaşmasını yapacaktır.

¹⁴² Aktaran; Tunçay, **Tek Parti**, s. 147.

¹⁴³ Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralar**, C. 2, Doğan Kardeş Yay., İstanbul 1960, s. 143.

¹⁴⁴ Zürcher, **Modernleşen**, s. 254.

¹⁴⁵ Tunaya, **Siyasi**, s. 613-614; Tunçay, **Tek Parti**, s. 147; Zürcher, **Modernleşen**, s. 255.

D. Tek Parti Dönemi Din Politikaları

Birinci Dünya Savaşının ardından, dinin devlet yapısı içerisindeki kurumsal yapısı içerisindeki kurumsal yeri bazı ülkelerde değişmiştir. Faşist, yarı faşist, otoriter ve totaliter tarzda devletlerde din ile devlet arasındaki ilişkiler daha da iç içe geçme yönünde eğilim göstermiştir. İtalya ve Avusturya’da Katolik ve Protestan kiliseler millileştirilmiş, Japonya’da Şinto devletle özdeşleştirilmiştir. Sosyalist, liberal, pozitivist temellere dayanan rejimlerde ise, din ve devlet ilişkileri arasında bir ayrılma yaşanmıştır. SSCB’de Ortodoksluk, Çekoslovakya Macaristan ve Meksika’da Katoliklik, Türkiye’de İslamiyet resmi din olmaktan çıkarılmıştır. Dünyanın çeşitli bölgelerinde din ve devlet ilişkilerinin yapısında değişimler olurken, Türkiye’deki değişim yalnızca dinin devletle olan ilişkilerinin şekillendirilmesiyle kalmamış, insan ilişkilerinde dinin egemen olduğu toplumun yeni bir şekle kavuşturulması amacıyla hayatın hemen hemen her alanını kapsayan topyekûn bir değişim yapılmak istenmiştir. Bu nedenle, Atatürk döneminde yapılan toplumsal ve kültürel değişimlerin hemen hepsi doğrudan ya da dolaylı olarak laiklikle ilgili olmuştur¹⁴⁶.

Laiklikle ilişkilendirilen değişimler, sosyal bilimciler tarafından araştırmayı ve anlama çabasını kolaylaştırmak adına çeşitli şekillerde sınıflandırmışlardır. Binnaz (Sayarı) Toprak Türkiye’de laikleşme sürecini dört düzeye bölmektedir:

1) Simgesel: İslam’la simgesel bir özdeşleşme gösteren yaşam biçimi ya da kültür özelliklerinin değiştirilmesi: alfabe değişikliği, soyadı değişikliği, kılık kıyafet alanında yapılan değişiklikler takvim değişikliği, hafta tatilinin değiştirilmesi vb.

2) Kurumsal: Hilafetin, Şeyhülislamlığın, Şeriye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması, tarikat ve tekkelerinin kapatılması ve baskı altına alınması gibi İslam’ın kurumsal gücünü yıkan değişiklikler.

3) İşlevsel: Özellikle eğitim ve yargı alanında yapılan değişiklikler

¹⁴⁶ Mete Tunçay, “Laiklik”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 570-571.

4) Yasal: Temel yasaların Batı kökenli olması¹⁴⁷.

Benzer özellikler taşıyan bir başka ayırım ise Zürcher tarafından yapılıyor; ona göre laiklik faaliyetleri üçe ayrılmaktadır:

1) Devleti, eğitimi ve hukuku laikleştirmek yani ulemanın ve kurumsallaşmış İslam'ın gücünü kırmak.

2) Dinsel simgelerin üstüne gitmek ve bunları kaldırarak yerlerine çağdaş medeniyetin özelliklerini yani Batı medeniyetinin simgelerini almak

3) Toplumsal yaşamı laikleştirmek ve gerekirse popüler İslam'ın üstüne gitmek¹⁴⁸.

Bu ayrımlar kesin ve nihai olmamakla birlikte, değişimlerin genel seyrini anlamak ve metodolojik kolaylık sağlamak açısından anlamlıdır. Yapılan bir değişikliği birden fazla grubun içerisinde değerlendirmek mümkündür.

1. Son Dönem Osmanlı Yenileşme Hareketlerinden Kemalizm'e Süreklilik

Kemalizm'in uygulamaya koyduğu laikleşme gayretleri ve dinin devlette ve toplumda yerini belirleme çabaları Osmanlı Devletinin III. Selim ve II. Mahmud ile başlatılabilecek olan, Tanzimat Döneminde resmileşen, II. Meşrutiyet Döneminde çokça yapılan tartışmalardan ve yenileşme girişimlerinin tecrübelerinden süzülerek gelmiştir. Mustafa Kemal'in din hakkındaki fikirleri, Osmanlı laik memur sınıfının deneyimciliğinden izler taşımaktadır. Uyguladığı politikalar, Osmanlı'daki son dönem modernleşme taraftarı devlet adamlarının politikalarıyla benzerlikler göstermektedir¹⁴⁹.

Buraya kadar gösterilmeye çalışıldığı üzere, Türk Modernleşmesi, yalnızca Mustafa Kemal ile başlayan bir olgu olmayıp, Osmanlı'daki yenileşme akımlarıyla

¹⁴⁷ Aktaran; Tunçay, **Tek Parti**, s. 222.

¹⁴⁸ Zürcher, **Modernleşen**, s. 276.

¹⁴⁹ Şerif Mardin, "Türkiye'de Din ve Laiklik", (çev. Fahri Unan), **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İletişim Yay., İstanbul 1998, s. 39.

başlayarak Meşrutiyet dönemi düşüncelerine hatta Abdülhamid'e oradan da Yeni Osmanlı düşüncesine ve İttihat Terakki'ye varan bir süreklilik söz konusudur. Kemalist reformlar, İT'nin 1913-1918 yıllarındaki reformlar gibi toplumu laikleştirmeyi ve modernleştirmeyi amaçlamıştır¹⁵⁰. Cumhuriyet yenilikleri de Osmanlı Devletinin son dönem düşünce akımlarından Osmanlıcılığın ve İslamcılığın yenilgiye uğraması, Türkçülük ve Batıcılık düşüncesinin iktidarı devralması şeklinde yorumlanabilir¹⁵¹.

Osmanlı Devletinin bir bakıma reorganizasyonu olarak tanımlanabilecek olan Türkiye Cumhuriyetinin, Osmanlı'dan en önemli farkı ulus-devlet oluşunda yatmaktadır. Mustafa Kemal'in yapmaya çalıştığı, topluma ulus bilinci kazandırmak, ülkeyi çağdaş medeniyetlerin seviyesine çıkarmak ve modern sistem olarak ulus-devlet yapısını kurabilmektir. Nitekim Mustafa Kemal'in yeniliklerinde “*Millet*” ve “*Muasır Medeniyet*” iki temel şifreydi. Yapılan değişikliklerin gerekçesi, “*muasır medeniyetlerin icapları*” olacaktır¹⁵². Millî olma karakteri de önemli ölçüde Batılı bir konumda ele alınmıştır. Bu modern-millî devlet Batılılaşma ölçütleri içerisinde modern bir ulus olma amacını gütmekteydi¹⁵³. Kemalist elite göre, bu yolda aydınlar üzerlerine gerekli sorumluluğu alarak topluma doğruyu göstermek zorundaydılar. Zira yenilikler halk tarafından değil, aydınlar tarafından yapılırdı. Geniş halk kitleleri değişimlere öncü olacak kapasitede değillerdi. Bu nedenle toplumsal değişimi sağlamak üzere aydınlar sorumluluk almak zorundaydı¹⁵⁴.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Mustafa Kemal'in giriştiği laikleşme hareketleri İslamiyet'in, tarihsel süreç içerisinde oluşan devlet ve hukukla olan yapışıklığının ayrıştırılması ve bu düzene uydurulması çabalarıdır. Bu yalnızca din-devlet meselesi olarak değil, çok yönlü biçimde, tarihi, kültürel bir meseleyi çözümüleme

¹⁵⁰ Zürcher, **Modernleşen**, s. 256.

¹⁵¹ Nuray Mert, “Cumhuriyet Türkiye'sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm**, (ed. Ahmet İnsel), C. 2, İletişim Yay., İstanbul 2002, s. 197.

¹⁵² Mardin, “Din ve Laiklik”, s. 65.

¹⁵³ Binnaz Sayarı, “Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi”, **A.Ü. SBF Dergisi**, C. 33, No: 1-2, Mart-Haziran 1978, s. 176.

¹⁵⁴ Mert, “Cumhuriyet”, s. 201-203.

çabalarıdır¹⁵⁵. Laiklik ilkesi bu çözüm işinde önemli bir noktadaydı çünkü geleneksel toplumdan modern topluma geçişin çerçevesini belirliyordu¹⁵⁶.

2. Kurumsallaşmış Dinin Tasfiyesi

a) Hilafetin Kaldırılması

Saltanatın kaldırılması kaçan padişahın kazandığı kötü ün sayesinde kolay olmuştur. İçeride önemli bir tepki veya ayrışma yaratmadığı gibi Müslüman dünyası ve dünya siyasetinde olumlu veya olumsuz tepkiler de yaratmadı. Asıl görüş ayrılığı ve tartışma konusu Osmanlı padişahı değil, Müslümanların halifeliği meselesiydi¹⁵⁷.

Daha hilafet kaldırılmadan, yurt içinde ve yurt dışında, hilafetin yalnızca dinî alanlara hapsedilmesinin ve siyasi yetkilerinin alınmasının dinden çıkmak olduğu yönünde düşünceler ortaya konuluyor ve tepkiler yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne yöneliyordu. Mısır'daki El-Ezher ulemasından, Hint Müslümanlarından, eski Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi'den gelen tepkilerin yanında 1923 yılı Ocak ayında Afyon Mebusu İsmail Şükrü Efendi "*Hilafet-i İslamiyye ve Büyük Millet Meclisi*" adıyla dağıttığı kitapta benzer düşünceleri savunuyordu. İslam ümmetinin gerçek başkanı halifedir ve onun görevi hayatın her alanına şeriatı uygulamaktır. Halifenin dünya işlerinden el çektirilmesi demek, Müslümanların dinsel eylemlerinin, toplumsal ilişkilerinin batıl olması, hükümsüz kalması demektir¹⁵⁸.

Hilafet kurumunun siyasallaşması beklentisi, İstanbul'un bir nevi Müslümanların Vatikan'ı olacağı korkusuna yol açmış,¹⁵⁹ egemenliğin ikileşmesi tehdidi karşısında halifelik kurumu ortadan kaldırılmıştır. Halifelik ortadan kaldırılırken buna gerekçe olarak, halifeliğin görev ve yetkilerinin, anlamının zaten TBMM'de var olduğu -mündemiç olduğu- gösterilmiştir. Halifeliğin, yönetme anlamını taşıdığı, hükûmet demek olduğu, bunun da millet tarafından yapılması

¹⁵⁵ Berkes, *Çağdaşlaşma*, s. 540-542.

¹⁵⁶ Mert, "Cumhuriyet", s. 204.

¹⁵⁷ Berkes, *Çağdaşlaşma*, s. 505.

¹⁵⁸ Berkes, *Çağdaşlaşma*, s. 507.

¹⁵⁹ Tunaya, *İslamcılık*, s. 161; Berkes, *Çağdaşlaşma*, s. 507-511.

gerektiği savunulmuştur. Bu düşünce temellendirilirken Kuran'dan referans alınmış, yapılan uygulamanın aslında Kuran'ı gerçekleştirmek olduğu söylenmiştir¹⁶⁰. Bu açıdan Osmanlı döneminde yapılan yenilik hareketlerine benzetmek mümkündür. Tanzimat Fermanı gibi kendisine meşruiyet sağlamak üzere Kuran'ı gösteren bir yenileşme hareketi olarak halifelik kaldırılmış, daha doğrusu halifeliğin gerçek manasını ve yetkilerini temsil eden kurumun TBMM olduğu anlatılmış, halifelik bir nevi TBMM'ye geçmiştir. Kuran'dan referans alınması ise, toplumsal ve siyasi ilişkiler içerisinde İslam'ın etkin ve güçlü yapısının henüz kırılmadığını göstermektedir.

Dinî toplumun hâlâ güçlü olmasına rağmen, saltanat ve özellikle hilafetin kaldırılmasıyla örgütlü İslam'ın önemli kurumları ortadan kalkıyorken, din devleti düşüncesine karşın ulus-devlet düşüncesinin galip gelmesiyle reformların kapısı açılıyordu¹⁶¹.

b) Devletin Dini Kontrol Altına Alması

Mustafa Kemal, TBMM kurulduktan sonra meclis hükûmeti döneminde Şerîye ve Evkaf Vekâleti kurmuş, Cumhuriyetin ilanından sonra da Osmanlı Devletinin dinî teşkilatında bir değişiklik yapmamıştır. Halifeliğin kaldırıldığı 3 Mart 1924 tarihinde çıkarılan 429 no.lu kanundaki maddeleri incelediğimizde şunları söylemek mümkündür;

Madde 1: Türkiye Cumhuriyetinde kanunların yapılması ve uygulanması TBMM ile onun teşkil ettiği Hükûmete aittir. İslam'ın inanışa ve ibadete yönelik yasa ve yönetmeliklerinin yönetilmesi dinsel kurumların idaresi için Cumhuriyetin merkezinde bir Diyanet İşleri Reisliği (Başkanlığı) makamı kurulmuştur. Böylece, şeriatın hukuki yetkisi ortadan kalkmış oluyordu. Şeriatın kuralları iki gruba ayrılıyor. Muamelatla ilgili yetkisi ortadan kaldırılırken, inanç ve ibadet Diyanet İşlerine bırakılıyordu¹⁶².

¹⁶⁰ Gotthard Jaeschke, **Yeni Türkiye'de İslamlık**, (çev. Hayrullah Örs), Bilgi Yayınevi, Ankara 1972, s. 20-21; Goloğlu, **Devrimler**, s. 13.

¹⁶¹ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 521.

¹⁶² Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 534-535.

Madde 2: Şerfiye ve Evkaf Vekâleti kaldırılmıştır.

Madde 3: Diyanet İşleri Başkanı, Başbakan'ın inhası (önermesi) ile Cumhurbaşkanı tarafından seçilir.

Madde 4: Diyanet İşleri Başkanlığı, Başbakanlığa bağlıdır. Bütçesi, Başbakanlık bütçesine mülhaktır (bitişik, içerisinde olma).

Madde 5: Türkiye Cumhuriyeti içerisinde tüm cami, mescid, tekke ve zaviyelerin idaresi, görevli imam, hatip, vaiz, müezzinlerin vb. tayin ve azilleriyle ilgili olarak Diyanet İşleri Başkanı görevlidir.

Madde 6: Müftülerin başvuracakları makam Diyanet İşleri Başkanlığıdır.

Madde 7: Vakıf işleri daha sonra milletin yararına halledilmek üzere bir genel müdürlük olarak Başbakanlığa tevdi (verme, bırakma) edilmiştir¹⁶³.

Kanun çıkarıldıktan sonra ilk Diyanet İşleri Başkanı olarak, 30 Mart 1924'te Börekçizade Mehmet Rifat seçilmişti. 1931-32 yıllarında yapılan değişikliklerle beraber camilerin yönetimi ile görevli memurların işe alınması veya işten çıkarılması yetkisi Vakıflar Genel Müdürlüğüne verilecektir. Ayrıca disiplin işlerine karışma yetkisi de Diyanet İşleri Başkanlığının elinde değildir¹⁶⁴.

Görüldüğü üzere bütün din görevlileri, Diyanet İşleri Başkanlığı vasıtasıyla Başbakanlığa bağlanmış, böylelikle dinin denetlenmesinde Diyanet İşleri Başkanlığı anahtar bir rol oynamıştır. Türkiye'de dinî gücün önemli bir dayanağı yıkılmış, kalanlar ise devletin denetimi altına alınmış, bir nevi laik jakobenizm ortaya çıkmıştır¹⁶⁵. Eleştiriler de bu noktada toplanmaktadır. Başgil'e göre, din işleri ile devlet işlerini birbirinden ayırması bakımından yapılan değişiklikler övülmeye değerdir. Bu değişim, tarihimizin normal bir varış noktasıdır. Fakat Diyanet İşleri Başkanlığı kendi sahasında muhtar (otonom, özerk) olamazsa bu değişikliğin bir

¹⁶³ **Resmi Ceride**, Kanun No: 429, Resmi Ceride yayım tarihi 7 Teşrinievvel 1336, Sayı: 63, s. 6.

¹⁶⁴ Jaeschke, **Yeni**, s. 58-60.

¹⁶⁵ Şerif Mardin, "Modern Türkiye'de Din ve Siyaset", (çev. Mustafa Erdoğan), **Türkiye'de Din ve Siyaset**, İletişim Yay., İstanbul 1998, s. 123.

anlamı kalmaz. Bu sistem laiklik değil, devlete bağlı din sistemi olur¹⁶⁶. Gerçekten de laiklik meselesi açısından bakacak olursak, laik bir devlet içerisinde doğrudan devlete bağlı bir din kurumunun bulunması sorunlu bir görüntü oluşturmaktadır. Fakat şunu da unutmamak gerekir, her ne kadar söylemde laikliğe çok fazla vurgu yapılsa da, cumhuriyet reformcuları bu yenilikleri daha çok pragmatik kaygılarla yapmışlardır. İdeal bir laiklik hedefi ve bu yönde doğrudan bir çaba, en azından ilk planda görünmemektedir. Laiklik ile hedeflenen, devralınan dinî-geleneksel sistemin olası bir karşı devrimini engellemek, siyasi liderliği kaptırmamak için muhtemel rakibin gücüne temel oluşturan geçmişten gelen kurumlarını tasfiye etmektir.

Bu mesele cumhuriyet tarihinde sıkça sorun olacak, çeşitli dönemlerde konuyla ilgili değişiklikler yapılacaktır. Başbakanlığa doğrudan bağlı olan bu kurum, her ne kadar inanç ve ibadet konusunda özerk bir yapıda gibi görünse de, daha ilk yıllardan itibaren, “*zamanın ruhu*” ile yönetimini şekillendiren pragmatik yönetim anlayışı çerçevesinde, “*zamanın ruhu*” kaçınılmaz olarak İslam’ın inanç ve ibadetini etkileyecek ve değişiklikler yapmak isteyecektir¹⁶⁷. Dahası, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde görüleceği üzere, “*zamanın ruhu*” uygulanan tek parti dönemi laiklik uygulamalarından dönüşe de yol açacaktır.

c) Eğitim Alanından Din’in Tasfiyesi

Devletin merkezileşmesine paralel olarak eğitimin de merkezileşmesi Osmanlı döneminden Cumhuriyet’e devamlılık gösteren bir durumdur. Toplumun şekillendirilmesinde, eğitim her zaman önemli bir yere sahip olmakla beraber, merkezi devletlerde bu önem çok daha fazla artmakta, devletin ideolojisi, oluşturmak istediği insan tipi, verdiği eğitime paralel olarak şekillenmektedir. Leibniz “*terbiye işini bana bırakın, size bir asır içinde Avrupa’nın çehresini değiştireyim*” diyerek eğitimin toplumu şekillendirmedeki önemine dikkat çekiyordu¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Başgil, **Din ve Laiklik**, s. 203-205.

¹⁶⁷ Jaeschke, **Yeni**, s. 39.

¹⁶⁸ Aktaran, Bedi Ziya Egemen, **Terbiye İliminin Problemleri ve Terbiye Meselesi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay. LIV Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1965, s. 22.

Cumhuriyet döneminde millî bir kimlik oluşturabilmek adına eğitim alanında büyük değişiklikler yapılmış, Tanzimat'tan beri süregelen ikinci reformlardan farklı olarak kökten değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Bu değişikliklerle birlikte eğitim sistemi ulusal bir karakter kazanmıştır¹⁶⁹.

Cumhuriyet döneminde eğitim alanında yeniliklere girilmeden önce çoğu yenilikten önce yapıldığı gibi, kamuoyuna çeşitli şekillerde açıklamalar yapılarak, değişimlerle ilgili nabız yoklanmıştır. Muallime ve Muallimler Birliğinin toplantılarında Mustafa Kemal, Kazım Karabekir, Hamdullah Suphi gibi isimler eğitim ve öğretimde birliğin önemine dikkat çekmekteydiler. Bu toplantıların birinde Hamdullah Suphi *“ben tek bir maarif biliyorum; o da devlet maarifidir. İstikamet bir, emir bir, maişet ve terakki bir olmalıdır”* diyerek yeni dönemin neler getireceğini göstermekteydi¹⁷⁰.

1924 yılına gelindiğinde, eğitim alanında geçmişle olan sürekliliği sağlayan kurum medreselerdi. Medreselerin yönetimi, Şerîye ve Evkaf Vekâletince yapılmaktaydı. Ülkede 479 medrese ve 1800 medrese öğrencisi bulunuyor, bunların önemli bir bölümü gerçekten öğrenim görmeyen kişilerdi. 600 kadarının gerçekten öğrenci olduğu tahmin edilmektedir¹⁷¹.

3 Mart 1924 tarihinde Halifeliğin kaldırılmasıyla beraber çıkarılan 430 no.lu kanunla beraber eğitim ve öğretim alanında daha önceden gösterildiği üzere önemli değişiklikler yapılmıştır. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun bazı maddeleri şöyledir;

Madde 1: Türkiye'deki bütün eğitim kurumları Maarif Vekâletine bağlanmıştır.

Madde 2: Şerîye ve Evkaf Vekâleti veya özel vakıflar tarafından idare olunan medreseler ve mektepler Maarif Vekâletine devredilmiştir.

Madde 3: Şerîye ve Evkaf Vekâletinde mekteplere ve medreselere ayrılan bütçe Maarif Vekâletine nakledilecektir.

¹⁶⁹ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 533.

¹⁷⁰ Mehmet Ali Gökaçtı, **Türkiye'de Din Eğitimi ve İmam Hatipler**, İletişim Yay., İstanbul 2005, s. 128.

¹⁷¹ İlhan Tekeli, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 660.

Madde 4: Darülfünunda yüksek din mütehasşısıları yetiştirilmek üzere bir İlahiyat Fakültesi kurulacak, dinî hizmetleri gören memurları yetiştirmek üzere ayrı mektepler açılacaktır.

Madde 5: Bu kanunun ilanına kadar Müdafaa-i Millîyeye ve Sıhhiye Vekâletine bağı olan eğitim kurumları bütçeleriyle beraber Maarif Vekâletine devredilmiştir¹⁷².

Hilafetin kaldırılması ile ilgili tartışmalara nazaran kayda değer bir tartışma yaşanmadan kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile birlikte görüldüğü üzere eğitim ve öğretim tek bir merkezde Maarif Vekâletinde toplanmıştır. Dinî eğitim tamamen ortadan kaldırılmamış, aksine devlet dinî eğitim ihtiyacını karşılamak üzere okullar açmakla yükümlü olmuştur. Tartışmaların fazla olmamasının sebebi, bu kanunun içerisinde, dine cephe almak bir yana, geçmişten gelen dine sahip çıkma ve koruyuculuğunu üstlenme anlayışı olarak yorumlanabilir. Ancak ilerleyen süreçte yaşananlar, devletin tavrının koruyucu olmaktan ziyade dini tamamen kontrol altına alma amacının olduğu söylemek mümkündür.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edildikten sonra Maarif Vekili Vasıf Bey, bu kanunla ülkede medeni bir eğitim sistemi oluşturulacağına dikkat çekmiş ve Hamdullah Suphi'nin daha önce söylemiş olduğu sözlere benzer sözlerle merkezileşme sürecinin devam edeceğini şöyle ifade etmiştir; *“Türkiye’de bundan sonra bir tek terbiye, bir tek mektep, bir tek tedris olacaktır”*¹⁷³.

Kanunda medreselerin devamlılığı ile ilgili açık bir hüküm olmasa da, 16 Mart 1924 tarihinde Maarif Vekili Vasıf Bey’in talimatıyla asker kaçakların barınma mekânı¹⁷⁴ haline gelen medreselerin kapatıldığı ilan edilmiştir. O tarihte Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan 479 medrese kapatılmıştır¹⁷⁵. Dönemin

¹⁷² **Resmi Ceride**, Kanun No: 430, Resmi Ceride yayım tarihi 7 Teşrinievvel 1336, Sayı: 63, s. 6.

¹⁷³ Gökaçtı, **Din Eğitimi**, s. 131.

¹⁷⁴ Dönemin resmi yayınlarında da medreselerin asker kaçaklarının mekânı olduğu ve bunun hem askeri gücün eksilmesine hem de millî ahlakın bozulmasına yol açtığı vurgulanmıştır. **Tarih IV**, s. 251.

¹⁷⁵ Gökaçtı, **Din Eğitimi**, s. 132.

Başbakanı İsmet Paşa (İnönü), bu radikal adımların dinsizlik olmadığını, aksine Müslümanlığın en temiz ve en hakiki şeklinin tecelli etmesini sağlayacağını belirtmiş, geçmiş dönemlerde olduğu gibi ıslah etme yolu yerine hedefe ulaşmada daha hızlı sonuç verecek yöntemleri seçtiklerini söylemiştir. Bu konudaki kararlılıklarını vurgulamış ve “*hedefe varmak için her cahilane teşebbüs bertaraf edilecektir*” demiştir¹⁷⁶.

Medreseler kapatıldıktan sonra 4. maddede yer alan, din işlerini yerine getirecek memurların yetiştirilmesi için mektepler açılması ifadesi uyarınca aynı yıl içerisinde İmam Hatip okulları açılacaktır. Türkiye'nin değişik yörelerindeki 29 ilde faaliyete geçen ilk imam hatip okullarında 2258 öğrenci, yaklaşık 300 kadar da öğretmen vardı. Bu okulu ziyaret eden Henry Elisha Allen, buradaki öğretimin ileri düzeyde olduğundan bahsetmekte, Yeni Türkiye'nin yaşayışında canlı bir güç olma potansiyeline sahip olduğunu anlatmaktadır¹⁷⁷. Fakat bu şekilde olumlu yorumlar olsa da her geçen eğitim öğretim yılında çok sayıda imam hatip okulu kapanmış, yerlerine daha az sayıda başka imam hatip okulları açılmıştır. 1926-1927 yılında ise İstanbul ve Kütahya İmam Hatip Okulları hariç diğer tüm okullar kapatılmış, bu iki okul bir süre daha faaliyet gösterdikten sonra 1930 yılında kapatılmışlardır. Açılan okulların kapanması muhafazakâr çevrelerde tepki yaratmış, Tevhid-i Tedrisat ile açılan imam hatiplerin göz boyama olduğu belirtilmiştir. Resmi açıklamalar ve başka kimi tarihçiler tarafından okulların kapatılmasına gerekçe olarak toplumdan yeterli ilgiyi görmemeleri gösterilmiştir¹⁷⁸.

¹⁷⁶ Gökaçtı, **Din Eğitimi**, s. 133-134.

¹⁷⁷ Aktaran, Jaeschke, **Yeni**, s. 75.

¹⁷⁸ Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C. 5, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 2125.

Tablo I: Tek Parti Dönemi İmam-Hatip Okulları İle İlgili Sayısal Veriler		
Ders Yılı	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı
1923-1924	29	Öğretim Yılı Başı: 2258 Öğretim Yılı Sonu: 1822
1924-1925	26	1442
1925-1926	20	1009
1926-1927	2	278
1927-1928	2	200
1928-1929	2	100
1929-1930	Kapanış	–
Kaynak: Ünsür, İmam-Hatip , s. 143.		

Yine Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun 4. maddesinde belirtildiği üzere yüksek din görevlileri yetiştirmek için, daha önce bu görevi üstlenen Süleymaniye Medresesinin kapatılmasının ardından Darülfünunda İlahiyat Fakültesi açılacaktır¹⁷⁹. Modern esaslarla yürütülmeye çalışılmış olan fakülte, 125 sayıdan oluşan İlahiyat Fakültesi Mecmuası yayınlamış, 56 öğrenci mezun etmiştir¹⁸⁰. Fakülteye girişte Arapça, Farsça gibi alan dillerinin dışında Batı dillerinden de sınav yapılması, 1926'da alınan kararla İlahiyat Fakültesine giriş için lise mezunu olma şartı aranması bu sebeple imam hatip okullarından mezun olanların fakülteye doğrudan kabul edilmemeleri İlahiyat Fakültesine olan talebi ciddi anlamda düşürmüştür. 1924-25 öğretim sezonunda 12 öğretim görevlisi ile 284 öğrenciye sahipken, 1927-28

¹⁷⁹ Tekeli, "Eğitim", s. 660; Jaeschke, **Yeni**, s. 75.

¹⁸⁰ Gökaçtı, **Din Eğitimi**, s. 258.

sezonunda 13 öğretim görevlisi ile 53 öğrenci ve nihayet fakültenin son öğretim senesi olan 1932-33 sezonunda 13 öğretim görevlisine karşılık yalnızca 20 öğrencisi bulunmaktadır¹⁸¹. Sonunda 1933 Üniversite Reformu sırasında İlahiyat Fakültesi, İslam Tetkikleri Enstitüsüne dönüştürüldü. Enstitünün başında Prof. Şerafettin Yaltkaya vardı ve Edebiyat Fakültesinin Şarkiyat Enstitüsüne bağlı bulunmaktaydı¹⁸². Enstitüye, lisans öğrencisi olmak üzere yapılan başvurular kabul edilmemiş, sadece araştırma yapmak amacıyla enstitünün kurulduğu bildirilmiştir. Ancak, muhtemelen bu tartışmaların uzamasından da çekinilerek 1941 yılına gelindiğinde öğretim kadrosunun dağılması gerekçe gösterilerek, İslam Tetkikleri Enstitüsü lağvedilmiştir¹⁸³.

Medreselerin kapatılmasının ardından açılan imam hatip okullarının ilgisizlik gerekçesiyle kapatılması ve 1933'te İlahiyat Fakültesinin kapatılmasının ardından 1932 yılında faaliyete geçirilen Kuran Kursları (Darülkurrallar) bu dönemdeki tek dinî eğitim kurumu olarak faaliyet göstermiştir. Burada kapsamlı bir dinî eğitim yapılmamakta, sadece Kuran okuma ve hafızlık eğitiminin yapıldığı kurslardı. Maarif Vekâleti bu kursları Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na dayanarak bunları da kendine bağlamak istemişse de Diyanet İşleri Başkanı Rifat Efendi bunların meslek okulları olarak kendi emrinde kalmasını sağlamış, hatta sayılarını yavaş yavaş arttırmıştı¹⁸⁴.

---

¹⁸¹ Gökaçtı, **Din Eğitimi**, s. 253-258.

¹⁸² Jaeschke, **Yeni**, s. 75.

¹⁸³ Gökaçtı, **Din Eğitimi**, s. 258.

¹⁸⁴ Jaeschke, **Yeni**, s. 75; Gökaçtı, **Din Eğitimi**, s. 148.

Tablo II: Tek Parti Döneminde Kuran Kursları (Dar'ul Kurralar) İle İlgili Sayısal Veriler

Ders Yılı	Kurs Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı	Diploma İle Mezun Sayısı
1932-33	9	9	232	–
1934-35	19	10 Erkek 1 Kadın	231 Erkek 25 Kız	–
1935-36	15	12 Erkek 2 Kadın	358 Erkek 35 Kız	–
1936-37	16	14 Erkek	372 Erkek 37 Kız	30
1940-41	56	56 Erkek	1380 Erkek 309 Kız	12
1941-42	65	68 Erkek	1369 Erkek 394 Kız	25
1943-44	38	34 Erkek	1081 Erkek 471 Kız	78
1944-45	46	46 Erkek	1520 Erkek 433 Kız	?

Kaynak: Jaschke, **Yeni**, s. 76; Ünsür, **İmam-Hatip**, s. 144.

Son olarak okullardaki din eğitimi meselesine değinecek olursak, 1924 yılının ilkokul programlarında din dersi “*Kuran-ı Kerim ve Din Dersleri*” adı altında birinci sınıflar hariç diğer sınıflara haftada iki saat okutulmak üzere programa alınmıştı. 1926 yılına gelindiğinde, din dersleri üçüncü sınıflardan başlamak üzere haftada bir saate indirilmiştir. 1930 yılından itibaren ise, din dersleri velilerin isteğine bağlı olarak beşinci sınıflardan itibaren haftada yarım saat olacak şekilde düzenlenmiştir. İsteğe bağlı olarak yapılan ders, 1933 yılından itibaren müfredattan tamamen çıkarılmıştır. Orta öğretim kurumlarında ise din dersi 1927 yılında isteğe bağlı hâle getirilmiş, 1930 tarihinden itibaren orta öğretim kurumlarından din dersi

kaldırılmıştır¹⁸⁵. Modern ahlâk ilkelerine indirgenmiş din dersleri sadece köy okullarında devam etmiştir¹⁸⁶.

Osmanlı Devletinde hayatın hemen hemen her alanında söz söyleme yetkisi bulunan ulema, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile devletin kendisini sınırladığı alana hapsolmuş, devlet karşısında görece özerkliğini kaybetmiş ve devletin memuru pozisyonuna geçmiştir¹⁸⁷. Türkiye Cumhuriyeti, ilk zamanlarda modern, reformcu bir din eğitimi konusunda nispeten destekleyici tutum olsa da zamanla bu yeni din rehberleri yetiştirme tavrı da terk edilmiştir¹⁸⁸.

d) Batı Hukukunun Alınması

Tanzimat döneminden beri hukuk alanında yapılmak istenen Avrupa yasalarını örnek alarak, Batılılaşma girişimi, şeriatın düzenlediği Medeni Hukuk alanında İslamî kuralları koruyor, bu sebeple şeri-örfi hukuk ayırımından çok daha keskin bir şekilde bir ikilik yaratıyordu. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde de bu tarz bir eğilim var olsa da, Takrir-i Sükûn sonrası Tek Parti yönetiminin oluşmasıyla beraber, hukuk alanında da radikal bir Batılılaşma hareketi başlamıştı¹⁸⁹.

Toplumsal yapıyı dizayn etme ve toplumsal ilişkileri belirleme açısından büyük öneme sahip olan Medeni Kanun ile Batı tarzı çağdaş bir toplum yaratma hedefi belirlenmiştir. Temeli Napolyon'un Code Civile'ine dayanan 1912 yılından beri uygulamada olan İsviçre Medeni Kanunu Türkçeye çevrilmiş ve bunun üzerinden yeni bir Medeni Kanun hazırlanmıştır. 17 Şubat 1926'da TBMM tarafından kabul edilerek yürürlüğe konmuş ve Batılılaşma açısından önemli bir kilometre taşı olmuştur¹⁹⁰. Medeni Kanun toplumsal kalıpları ve gelenekleri kırmak için önemli bir adımdır ve M. Kemal'in modernleşme konusundaki radikalliğini göstermektedir. İsviçre Medeni Kanunu'na göre yargıç "*herkesçe kabul edilmiş öğretisi ve geleneği*" izlerken, Türkiye'deki yargıç "*bilimsel araştırmaların ve*

¹⁸⁵ Gökaçtı, **Din Eğitimi**, s. 146-147.

¹⁸⁶ Tekeli, "Eğitim", s. 660.

¹⁸⁷ Gökaçtı, **Din Eğitimi**, s. 134.

¹⁸⁸ Lewis, **Modern**, s. 411.

¹⁸⁹ Tunçay, "Siyasal Gelişme", s. 1969.

¹⁹⁰ Toktamış Ateş, **Türk Devrim Tarihi**, DER Yay., İstanbul 2003, s. 360.

yargıçların vermiş oldukları kararları” değerlendirmektedir. Burada gelenek kelimesinden özellikle kaçınılması anlamlıdır. Medeni Kanun, geçmişle olan bağların kesin olarak kopuşunu gerek içeriğin anlamı gerekse niteliği açısından göstermektedir. Tanzimat ve Meşrutiyet döneminde yenilikler yapılırken bir şekilde İslamî bir temel aranmakta, yasalar meşruiyetini öyle ya da böyle Kuran’dan almak zorundaydı. 1926 Medeni Kanunu ise tamamen günün koşullarına ve akla dayanmaktaydı. Tanzimat ve Meşrutiyet’te -döneme göre kimi zaman söylem bazında kalsa da- Kuran’a, şeriata uymayan bir kanun geçerliliğini yitirirken, 1926 Medeni Kanunu’nda Müslüman olmayan bir erkeğin, Müslüman bir kadınla evlenmesine müsaade edilmekteydi¹⁹¹. Kısacası şeriat hukuk alanından, Batı’dan alınan kanunlarla beraber çıkarılmış oldu. Böylelikle Batı’dan alınan kanunlar, bir bakıma laikleşme anlamına gelmekteydi. Bu sebeple, Kemalist yönetimin, Batılılaşma hareketini, laikleşme temeline oturtması ve söylemde doğrudan Batılılaşma yerine laikliğin daha fazla ön plana çıkması normaldir.

Laiklik yönünde atılan adımlarla beraber bu değişiklikleri koruma yönünde Ceza Kanunu’nda bazı tedbirler alınmıştı. Ceza Kanunu’nun 163. maddesine göre, dinî ve mukaddes sayılan şeyler herhangi bir şekilde devletin aleyhine kullanılırsa ve bu yönde birlikler oluşturulursa bunlar ağır hapisle cezalandırılacaktır. Ayrıca dinî temellere dayanan siyasi cemiyetlerin kurulması da yasaklanmıştır¹⁹².

Batı hukukuna ait kanunların alınması Medeni Kanun’la sınırlı kalmamış, Medeni Kanun’un dışında şu kanunlarında alındığını görüyoruz;

Ceza Kanunu: 1889’da yapılmış İtalyan Ceza Kanunu’ndan alınmıştır. 1 Mart 1926’da yürürlüğe girmiştir.

Ticaret Kanunu: 29 Mayıs 1926’da ve 15 Mayıs 1929’da yayımlanan yasalar ile onaylanmıştır. 1926’da çıkan Ticaret Kanunu ve 1929’da çıkarılan Deniz Ticaret Kanunu birbirini tamamlayıcı niteliktedir. İlki Alman ticari eserlerinden, ikincisi ise Alman kanunlarından yararlanılarak düzenlenmiştir.

---

¹⁹¹ Jaeschke, **Yeni**, s. 23-24.

¹⁹² Jaeschke, **Yeni**, s. 33.

İcra ve İflas Kanunu: 24 Nisan 1929'da İsviçre'den alınarak düzenlenmiştir. Fakat şartlar gereği 30 Haziran 1932'de tekrar düzenlenmiştir¹⁹³.

3. Ümmetten Millete Geçiş Çabaları

Türkiye Cumhuriyeti kuruluş sürecinde mirasçısı ve bir bakıma en önemli tehdit unsuru olarak gördüğü Osmanlı Devletini ve onun içerisinde yer alan kurumsallaşmış İslam'ı tasfiye etme işini yukarıda gösterdiğimiz değişikliklerle yapmaya çalışmış, bunda da genel olarak başarılı olmuştur. Yönetim aygıtı olarak devletin dönüştürülmesi elbette yeterli değildi. Devletler sadece yöneticilerden ibaret olmadığından, toplum göz ardı edilmemiş yalnızca devletin değil toplumun da değiştirilmesi, dönüştürülmesi için değişiklikler yapılmıştır. Toplum, geleneksel-İslamî yapıdan kopararak çağdaş-Batı tipi bir toplum oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu alanda yapılan değişikliklerin ortak noktası, toplumun geleneksel-İslamî yapıyla olan doğrudan veya sembolik bütün etkileşim kaynaklarının yerine çağdaş-Batı toplumunun niteliklerini, sembollerini yerleştirme çabasıdır.

a) Yazı Değişikliği

Yazıda değişiklik yapılması aslında yeni bir konu olmayıp, Osmanlı'nın ve çeşitli ülkelerde yaşayan Türklerin son 19. yüzyılının ikinci yarısından beri gündemindeydi. Yazının ıslah edilmesiyle ilgili bazı girişimler yapılmak istense de bunlar yeterince radikal hareketler olmamış ve sonu getirilememiştir. Hoca Tahsin Efendi, Arapça yazıyı sağdan sola değil, soldan sağa yazmayı denemiş, Ahundzade Fethali, Münif Paşa, Şinasi gibi isimler Arap harflerinin ıslah edilmesini önermişti. Ancak bu girişimler ya yeterince radikal olmadıkları için ya da dönemin şartlarının olumsuzluğundan dolayı bir sonuca ulaşmamıştı¹⁹⁴. Meşrutiyet döneminde bu konu tekrar gündeme gelmiş bazı Jön Türk yazarları Latin Harflerinin kabulünü savunmuş, Enver Paşa ise Osmanlıca harflerin ıslah edilmiş şeklini orduda denemişti¹⁹⁵.

¹⁹³ Yücel Özkaya, "Atatürk Dönemi ve Atatürk İnkılâpları", **Türkler**, C. 16, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 373.

¹⁹⁴ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 260-265.

¹⁹⁵ Zürcher, **Modernleşen**, s. 278-279. Örneğin Meşrutiyet Dönemi Batıcı düşünürlerinden Celal Nuri (İleri) 1913 yılında Mukadderatı Tarihiye adlı eserinde Latin harflerinin alınmasını savunacaktır. Ergin, **Maarif**, s. 1752-1753.

Cumhuriyet döneminde, yazının değiştirilmesi ve yerine Latin Harflerinin alınması düşüncesi ilk olarak İzmir İktisat Kongresi'nde ortaya atıldı. Bir süre duraksayan bu düşünce muhtemelen muhalefetin tasfiyesinin verdiği güven sayesinde 1927 yılında tekrar gündeme geldi. 1927'de genel nüfus; 13.642.870, okuma yazma bilenlerin sayısı 1.111.000 olup, nüfusa göre oranı %10,6 idi. Değişiklik ile ilgili çalışmalar diğer değişikliklerde olduğu gibi öncelikle kamuoyu yoklamaları ile başlayacaktı. Ahmet Cevat (Emre), Atatürk'ün konuyla ilgili görüşlerini yansıtan yazılar yazarak, kamuoyu oluşturmaya çalışacaktır. Devamında, 8 Ocak 1928'de Adliye Vekili Mahmut Esat Bey, Ankara Türk Ocağında Latin harfleriyle ilgili bir konferans verdi. 25 Mayıs 1928'de Alfabe Kurulu, Vekiller Heyetinin onayıyla kuruldu. Değişikliklere öncü olmak için Mustafa Kemal de bizzat faaliyetlerde bulunuyordu. 9 Ağustos 1928 akşamı Sarayburnu'nda halka bu inkılabı açıkladı ve yurt gezilerine başladı. 16 Ağustos 1928'de her mahallede bir dersane açılması kararlaştırıldı. Konu Millet Meclisine 1 Kasım 1928'de getirildi. Komisyonun sunduğu layiha kabul edildi. Nihayet 3 Kasım 1928'de Latin Harfleri resmen kabul edildi¹⁹⁶.

Yazının değiştirilmesi için temelde iki gerekçe gösterilmektedir. Birincisi, Arap harflerinin Türkçeye pek uygun olmayan yapısıydı. Arapça sessiz harfler bakımından zengin, sesli harfler bakımından oldukça fakirdi. Oysa Türkçe bunun tam tersiydi. Geçmiş dönemlerden beri bu soruna çözüm bulunmak istense de bir türlü sonuca ulaşılamamıştı¹⁹⁷. İkincisi ve daha önemlisi, yazının değiştirilmesinin Osmanlı-İslam geleneklerinden kopuşu hızlandıracak ve Batı'ya yaklaştıracak olmasıydı¹⁹⁸. Ulus temelinde bir toplumsal bilinçlenme, dilin, dinden daha büyük bir ölçüde önemi vardır. Din özellikle ümmet toplumlarını bütünlük içerisinde tutmaya yarasa da, uluslaşma sürecinde, dil, toplumun değişen koşullara bilinçli olarak uymasını sağlayan güç olma özelliğini taşır. Yenileşme hareketlerine uyacak yeni bir toplumu yaratmak açısından ve geçmişin etkinliğinin ortadan kaldırılması

¹⁹⁶ Özkaya, "Atatürk Dönemi", s. 373.

¹⁹⁷ Zürcher, **Modernleşen**, s. 278.

¹⁹⁸ Ergin, **Maarif**, s. 1755; Tunçay, **Tek Parti**, s. 230; Zürcher, **Modernleşen**, s. 279.

için yazı değişikliği daha büyük bir anlama sahiptir¹⁹⁹. Jaeschke'ye göre bu değişiklik, Batı kültürünün bütün yararlı taraflarını almak için gerektiğinde kendi kültürüyle olan bağları koparmak cesaretiydi²⁰⁰.

b) İnançın ve İbadetin Reformasyonu

Din dilinin Türkçeleştirilmesi düşüncesi, Cumhuriyet'in hemen öncesinde özellikle Ziya Gökalp tarafından savunulmuştur. Gökalp, ibadet esnasında okunan Kuran dışında; Kuran'ın, ibadet sonrası duaların, hutbelerin vs. Türkçe okunması gerektiğini savunmuştur. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde bu düşünce daha da yoğun bir şekilde savunularak uygulamaya dökülecektir. M. Kemal için bunlar dinî bir reform olmaktan ziyade kültürel ve toplumsal bir meseleydi. Fakat bu değişiklikler birdenbire yapılmadı, herhalde toplumun bu konuda bir tepki vermesinden çekiniliyordu. Yönetimin genel mantığını gösteren girişim 20 Haziran 1928 tarihinde İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin bir uzmanlar komisyonundan geldi. Sunulan reform programında, dinin toplumsal bir müessese olduğu, bu yüzden de hayatın zaruretlerine katlanması gerektiği belirtilmiş; bütün toplumsal kurumların akla dayalı olması, ilmileşmesi ve millileşmesi gerektiği vurgulanmış; bu paralelde dinin de evrim sürecinden geçmesi gerektiği savunulmuştur. Bunun için; ibadethanelerin içerisi yenilenmeli, modern bir hale getirilmeli, içerisinde sıralar, elbiselikler bulunmalı; ibadet dili Türkçe olmalı ve modern musikiye uygun bir şekilde çağdaş müzik aletleri eşliğinde yapılmalıdır²⁰¹. Programı hazırlayan komisyonun başkanı olan Prof. Mehmed Fuad (Köprülü), Ziya Gökalp'ın öğrencisidir ve bu programda, özellikle de ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi konusunda Gökalp'ın etkileri açıkça görülmektedir²⁰².

Aslında daha önceden de bazı girişimler olsa da bunlar genellikle yarım kalmışlar, sürece yayılarak halledilmişlerdir. Bir şekilde yukarıdaki program doğrudan olmasa da adım adım hayata yerleştirilmek istenmiştir. Mart 1926'da

¹⁹⁹ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 550.

²⁰⁰ Jaeschke, **Yeni**, s. 31.

²⁰¹ Ergin, **Maarif**, s. 1958-1961; Jaeschke, **Yeni**, s. 40-42.

²⁰² Uriel Heyd, **Ziya Gökalp, Türk Milliyetçiliğinin Temelleri**, (çev. Cemil Meriç), Sebil Yay., İstanbul 1980, s. 75.

İstanbul'da bir imam, içinde geçen Kuran ayetleriyle birlikte bütün hutbeyi Türkçe olarak okuyunca, bir süre görevinden alınmıştır²⁰³. Fakat bu olay, muhtemelen reform düşüncesinde olan yönetimi cesaretlendirmiş, bu olaydan sonra kurulan bir komisyon hutbelerin diliyle ilgili değişiklikleri içeren bir reform taslağını Diyanet İşleri Başkanlığına sunmuştur. Aynı yılın sonunda Diyanet İşleri Başkanlığının hatiplere dağıttığı bildiriyle beraber, Fatiha ile bundan sonra gelen Kuran ve hadis metinlerinin Arapça ve Türkçe, bunlardan öğüt verme yolunda olanların ise sadece Türkçe olarak söylenmesi kabul edilmiştir. 1928 Nisan'ında İstanbul müftüsü Fehmi Efendi, hutbeye Türkçe bir kısım daha eklendiğini, bu kısımda halkın aydınlatılmaya çalışılacağını, ahlaki-toplumsal bilgiler verileceğini bildirdi. 5 Şubat 1932'de İstanbul'da Süleymaniye Cami'sinde ilk tam Türkçe hutbe okundu. Fakat bu konuyla ilgili bir yasaklama da getirilmedi²⁰⁴.

Hutbenin yanı sıra ezanın Türkçeleştirilmesi de yine bu dönemde olmuştur. 3 Şubat 1932'de Ayasofya Camisi'nde teravih namazından sonra ilk Türkçe ezan okunmuştur. Türkçe ezan okunmasına karşı ilk direnme Bursa'da meydana geldi. Türkçe ezana karşı toplanan halk gösteri düzenlemiş, ancak bu tarz gösteriler pek bir etki yaratamadan yok olmuştur²⁰⁵. Tek parti dönemiyle beraber bir bütün olarak kabul edilen Millî Şef Dönemi'nde bu konuyla ilgili daha ileri bir adım atılmış ve Arapça ezan ve kamet okunmasına yönelik cezai bir yaptırım getiren kanun kabul edilmiştir²⁰⁶. Tek parti dönemi içerisinde dil konusunda bir başka önemli mesele Kuran'ın Türkçeleştirilmesiydi. Kuran'ın Türkçeleştirilmesi Mısır'da büyük bir heyecan uyandırmış, Mısır'da da muhafazakârlar ve reformcular arasında Türkiye'de yaşananlara bakışta farklılıklar ortaya çıkmıştır. Şeyh Taftazani Türkiye'de yaşanan dinsizlik hareketlerini kınarken, yenileşme yanlısı Muhammed Farid Vecdi, Kuran'ın Türkçeye çevrilmesini sayesinde Türkiye'de İslam'ın güçleneceğini savunmuştur²⁰⁷.

²⁰³ Jaeschke, **Yeni**, s. 44. Aynı günlerde İstanbul Erenköy'de bir imam camide Kuran'ın Türkçesini okumak suretiyle namaz kıldırılmış ve bu mesele gündemi meşgul etmiştir. Ergin, **Maarif**, s. 1931-1933.

²⁰⁴ Jaeschke, **Yeni**, s. 44-45.

²⁰⁵ Tunaya, **İslamcılık**, s. 186-187.

²⁰⁶ Gözaydın, **Diyanet**, s. 24.

²⁰⁷ Jaeschke, **Yeni**, s. 48-49.

c) Çağdaş Türk Toplumunun Oluşması

Yapılan değişikliklerin, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi değişikliklerinden temelde ayrıldığı nokta, geleneksel Osmanlı-İslam temelinde değil, ulus temelinde olması ve bağımsızlık ilkesine dayanmasıydı²⁰⁸. Millî Mücadele ile birlikte bağımsızlık vurgusu önem kazanmış, yönetimin meşruiyet kaynaklarından birisi olmuştur. Cumhuriyet'in kurulması ile birlikte çağdaşlaşma kavramı içerisinde laiklik, yönetimin meşruiyet kaynakları arasına girecek yapılan değişikliklere gerekçe olarak çağdaşlaşmanın kaçınılmazlığı öne sürülecektir. Çağdaşlaşmanın önemli bir ayağı ise ümmet toplumundan çağdaş bir ulusa dönüşme çabası olacaktır.

Uluslaşma çabaları paralelinde yönetim, Türkçülük politikası izleyecektir. Ancak, izlenen Türkçülük politikası, İttihatçıların Türkçü politikalarından birçok noktada farklıdır. En önemlisi, İslam'la uzlaşma siyasetinden vazgeçilmiştir. Türkiye coğrafyasında yaşamış olan ve halen yaşayan bütün halklar Türk olarak kabul edilmektedir²⁰⁹. Dinin, toplumda üstlendiği rolün yerine, yeni bir kolektif kimlik oluşturma çabasına girilmiştir²¹⁰. Oluşturulan kimliğin çatısı kapsayıcı bir Türk ulusu olacaktır. Böylece İslam, çağdaş, Batılı bir ulus-devlet'teki rolüne indirgeniyordu. Aynı zamanda dine daha modern ve millî bir şekil verilmeye çalışılıyordu²¹¹.

Türk Tarih Tezi ve Güneş Dil Teorisi ile oluşturulan millî kimlik, Batıya ait özelliklerin alınmasıyla çelişiyor gibi görünse de, aslında izlenen milliyetçi politikalar bir yerde Batılılaşma hamlelerine kolaylık sağlamıştır. Türk tarihinin, yalnızca Osmanlı Devleti ve İslam'la sınırlı olmadığı daha geniş bir uygarlık düzeyine sahip olduğu gösterilirken, İslam öncesinde de Türklerin büyük medeniyetler kurduğu gösteriliyor ve Osmanlı Devletinin son döneminden beri süregelen İslam'a bağlı modernleşme anlayışı terk edilerek daha keskin bir Batılılaşma hamlesi başlıyordu. Bu açıdan bakılırsa, milliyetçilik ve Batıcılık yani çağdaşlaşma düşüncesinin birbirinin tamamlayıcısı olduğu görülecektir²¹². Nazi

²⁰⁸ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 522.

²⁰⁹ Tunçay, "Siyasal Gelişme", s. 1971.

²¹⁰ Mardin, "Din ve Laiklik", s. 71.

²¹¹ Lewis, **Modern**, s. 407.

²¹² Zürcher, **Modernleşen**, s. 283.

Almanya'sından kaçarak Türkiye'ye gelen Alman bilim adamlarından hukukçu Ernst Hirsch, Türkiye'deki değişim ile ilgili olarak, yapılan değişikliklerin temelinde Doğulu bir hayat ritmine sahip olan Türkiye'nin yönünü Batı'ya çevirme çabalarının bulunduğunu belirtmektedir. Din tamamen kamu hayatından çıkarılarak bireylerin özel meselesi hâline getiriliyordu. Ancak bu değişim sürecinde halkın manevi hayatında bir boşluk meydana gelmişti. Kolektif bir birim olarak halkın gururla ya da iç burukluğuyla bakabileceği bir maziye ihtiyacı vardı. Bunu sağlamak üzere de TTK kurulacak ve Türk kimliğine dayalı yeni bir tarih tezi meydana getirecekti²¹³.

Dine karşı yapılan reformların altında yatan hedef, Roma-Bizans, Sasani vb. Doğu tipi büyük imparatorlukların ortak özelliği olan, mahalli kimlikler, cemaatler içerisinde bireyin kimliğini bastıran anlayışın yıkılması, yerine Batı'da farklı süreçlerden geçerek oluşan birey olma bilincine ulaşan vatandaşı yaratma çabasıydı. Mahallenin ya da cemaatin sıkı kontrolü altında (özellikle ahlaki açıdan) birey olma bilinci yeterince gelişmemektedir. Cumhuriyet Türkiye'sinde daha merkezi bir yönetim mekanizması içerisinde kişiye hareketlerinde sorumluluk veren vatandaş yaratılmak istenmiştir²¹⁴. Bunun için, mahallî ve dinî semboller, devralınan toplumla ilgili semboller terk edilmiş, yerlerine yeni bir toplum yaratmaya yönelik daha merkezi bir şekilde uygulanan yeni bir yazıyı, yeni bir takvimi ve saati, yeni bir kıyafeti kullanan bir toplum meydana getirilmiştir.

Ancak Batı'da yaşanan tarihsel süreçte, birey hakkını uzun mücadeleler sonunda alırken, Türkiye'deki birey yaratma çabaları yukarıdan aşağıya bir modernleşme süreci içerisinde olmuş, bu da gerçek anlamda birey bilincine ulaşan vatandaşın istenilen düzeyde yaratılamaması sonucunu doğurmuş, halk ile devlet arasında kaçınılmaz olarak yabancılaşma ortaya çıkmıştır.

²¹³ Ernst Hirsch, **Anılarım, Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi**, TÜBİTAK Yayın, Ankara 1997, 298-199. Bu değişikliklere rağmen sık sık vurguladığımız üzere, İslam'ın doğrudan kendisine yönelik –bazı istisnaları saymazsak- hareketlerde bulunulmuyor, Müslüman kimliğine sahip çıkılıyordu. Bunun bir örneğini yine Hirsch'in anılarında bulmak mümkündür. Hirsch'in Türk vatandaşlığına geçmesi söz konusu olduğunda, kendisine gizli den gizli İslam dinini kabul etmesi söylenmesi bu durumu doğrular nitelikte ilginç bir örnektir. Hirsch, **Anılarım**, s. 305.

²¹⁴ Mardin, “Din ve Laiklik”, s. 72-73

Mardin'e göre, Kemalizm, bireyi, İslam'ın boğucu “*gemeinschaft*”ından yani cemaat yapısından kurtarmak için ulusal kimliği oluşturmaya çalışmış ancak bunda başarısız olmuştur. Dinin –özelde İslam'ın- kişinin ontolojik güvensizliğine seslenen bir yönü vardır. Doğru ya da yanlış bir şekilde insanın varoluşsal problemlerine çözümler üretir. Kemalizm ise bu sorunlara cevap verememiş, bu cevapları vermesi mümkün olamamıştır. Bu sebeple de İslamî ideoloji bir şekilde alttan alta yaşayarak devam etmiştir²¹⁵.

Kemalizm'in uygulamaya çalıştığı, bireyleşme çabasının en olumlu yanı ve bıraktığı mirası, “*gemeinschaft*” içerisinde en çok ezilen ve bir türlü birey olma bilincine erişemeyen kadının rolüne ilişkindir. Kemalist yönetim, Kadın'ı toplumda hiçbir rol edinemeyen durumundan çıkararak, onu da bireyleşme çabalarının içerisine katmıştır²¹⁶. O dönemde kadının dünyadaki rolüne baktığımızda yapılan değişiklikler gerçekten takdire şayandır.

4. Kemalist Laiklik Üzerine Yorumlar

Türkiye Cumhuriyet'indeki laiklik uygulamaları ve amaçları ekseninde yaşanan olaylarla birlikte gösterilmeye çalışılmıştır. Şimdi ise, Kemalist laiklik üzerine yapılan çeşitli yorumlar değerlendirilecektir.

İlk olarak şunu belirtmek gerekir ki, laiklik, cumhuriyet tarihi boyunca en çok tartışılan, en çok eleştirilen ilke olmuştur²¹⁷. İsmail Kara'nın da belirttiği gibi, Türkiye'de uzaktan ya da yakından dinle irtibatlı olmayan bir mesele hemen hemen yok gibidir²¹⁸. Cumhuriyet döneminde yaşanan ayaklanmalar, iktidar çekişmeleri, değişikliklere aranan meşruiyet çabaları, iç ve hatta dış politika gibi hemen her konuda uzaktan da olsa din ve laiklik meselesi bir şekilde kendisini göstermektedir. Batılılaşma çabalarının artması, devletin yüzünü tamamen Batı'ya dönmesi devlet ve halk arasında değişik bir gruplaşmaya yol açmış ve Batı'da ortaya çıkan sınıf mücadelesi yerine bu iki grubun birbiriyle yaptığı mücadele ön plana çıkmıştır.

²¹⁵ Mardin, “Din ve Laiklik”, s. 79-80.

²¹⁶ Mardin, “Din ve Laiklik”, s. 76.

²¹⁷ Tunaya, **İslamcılık**, s. 285.

²¹⁸ Kara, **Cumhuriyet**, s. 6.

Türk toplumundaki çatışmanın temeli Laik-İslam ekseninde olmuştur. İslamcı düşüncenin etkisinde olan, modernleşme atılımlarına pek ilgi duymayan halk yığınları ve eşrafın büyükçe bir bölümü, Batılılaşma yanlısı, modernleşme hedefine toplumu ulaştırmak isteyen bürokratik merkezle çatışma hâlinde olmuştur. Laikleşme hedefiyle ilgili olarak yapılan değişiklikler, bu iki güç arasındaki çatışmayı kimi zaman suyun altında kalsa da er ya da geç su yüzüne çıkarıyordu. Tek parti iktidarında, bu mücadele bürokratik merkez lehine sonuçlanmış ve tek parti sistemi de bu mücadelenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır²¹⁹. Bu mücadele yeni olmayıp, bunu Batılılaşmanın ilk olarak başladığı Lale Devrine kadar götürmek mümkündür. Batılılaşma yanlısı bürokrasi ile geniş halk kitleleri ekonomik, sınıfsal, toplumsal temellerde çatışma içerisinde olmuş, bu genellikle İslamcı halk-Batıcı bürokrat çatışması şeklinde kendisini göstermiştir.

Buraya kadar yer yer bu çatışmanın Cumhuriyet Türkiye'sine kadar nasıl geldiğini gösterilmeye çalışılmıştır. TBMM'nin açılışından sonra kökeni İT'nin 1902 Kongresi'ne dayanan liberal-İslamcı kesimin karşısında merkeziyetçi bürokrasi-asker ittifakının oluşturduğu CHP arasında yaşanan bu mücadele Takrir-i Sükûn sonrası kesilmiş ve mücadeleyi kazanan CHP Batılılaşma hareketlerine hız kazandırmıştır. Bu dönemde CHP'nin temsil ettiği Batılılaşmacı asker-bürokrat kesim, kendisine karşı, dinî tehdidin olduğunu düşündüğü anda uzlaşmaz bir tavır takınmış, kendisine alternatif oluşturabilecek her türlü akımı bastırmış ve tek parti otoritesini kurmuştur. Tek parti yönetiminin ve temsil ettiği kesimin farkında olduğu gerçek şuydu; eğer kendilerine karşı bir muhalif düşünce ortaya çıkacak olursa, bunun gerçekten tehdit oluşturabilmesi ancak İslamcı düşünceyi savunması bu noktadan yapacağı muhalefetle mümkün olacaktı. Buna karşı alınacak önlem öncelikle ulemanın yönetim mekanizmasından tasfiyesi daha da önemlisi İslam'ın siyasal anlamda bir muhalefet yaratmasını önlemek amacıyla toplumdaki etkisinin kırılmasıydı. Vicdanlarda kalan ve toplumsal muhalefet riski taşımayan İslam'la, yönetimin doğrudan bir problemi yoktu ama endişesi her zaman vardı. Yapılan değişiklikleri, bu endişeyi temelleriyle birlikte ortadan kaldırma çabası olarak düşünebiliriz. Yoksa

---

²¹⁹ Kotil, "Siyasi Partiler", s. 2008.

bu şekilde bir tehdit içermeyen bir dine karşı bir politika izlenmemiş hatta çoğu zaman onu koruyucu bir tavır da takınılmıştır.

Kemalist laiklik politikaları üzerine yapılan yorumlara bakılacak olursa, sosyal bilimciler bu konuyu olumlu ya da olumsuz çeşitli şekillerde değerlendirmişlerdir. Öncelikle şunu söylemek gerekir ki Türkiye'deki laiklik uygulaması Batı'dakine göre çok daha kökten bir yenilik şeklinde olmuştur. Batı'da kilise devlet karşısında özerkliğe sahipti. Oysa Türkiye'de yapılan değişikliklerde durum farklıydı. Devlet ile din iç içe geçmiş durumdaydı. Bu sebeple yapılan değişikliklerle devletin bir uzvu koparılmış gibi olacaktır²²⁰. Binnaz Sayarı, bu dönemde devletin dini denetimi altına aldığını, bunun da Batı'daki laiklik anlayışından farklı olarak laikliğin din ve devlet ayırımı anlamına gelmediğini belirtmiştir. Türkiye'de din ve devlet ayırımının, İslam'ın ciddi anlamda ideolojik bir yan içermesi ve bu yanıyla Kemalist modernleşme anlayışıyla çelişmesi nedeniyle din-devlet ayrılığı mümkün olamadığından, devlet, dini kontrolü altına alma yoluna gitmiş ve ona bürokratik sistem içerisinde bir rol biçmiştir²²¹.

Cumhuriyet modernleşmesi, Osmanlı Batılılaşmasının bir tür uzantısı olarak gerçekleşmiştir²²². Osmanlı modernleşmesinin önde gelen isimleri Müslüman kalarak, kendilerini İslam âleminde sorumlu hissederek nasıl modernleşebileceğini problem olarak ele almaktaydılar. Ancak Cumhuriyet ideolojisi yönetim mekanizmasında İslam'ı tamamen saf dışı bırakmış İsmail Kara'nın belirttiği gibi en hafif ifadesiyle parantez içerisine almıştır²²³. Cumhuriyet ideolojisinin daha önceki modernleşme hareketlerinden farkı, hedef olarak seçilen çağdaş medeniyetlere ulaşma yolundaki çabaların, dine ve hanedana dayalı meşruiyetten arınmış bir siyasi sistemin tanımlanması üzerine yoğunlaştırılmış olmasıydı. Cumhuriyet, padişahlığı ve hilafeti kaldırarak kendisini laik ve milliyetçi bir temelde tanımlamıştır²²⁴. Berkes de, bu sürekliliğe vurgu yapmakla beraber aradaki farklılığı Mustafa Kemal'in kişiliğinde görmüştür. Berkes'e göre, Osmanlı'dan gelen yenileşme çabaları

²²⁰ Mardin, "Din ve Laiklik", s. 38.

²²¹ Sayarı, "Denetim", s. 180.

²²² Kara, **Cumhuriyet**, s. 25.

²²³ Kara, **Cumhuriyet**, s. 28.

²²⁴ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 111.

yeterince tutarlı olamamıştı. Cumhuriyet devrinde, Türk çağdaşlaşması ilk kez tutarlı ve tuttuğunu koparan bir önder olarak Mustafa Kemal'i bulmuştu²²⁵. Bernard Lewis ise, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne geçerken yaşanan değişimi şöyle yorumlamıştır; Türkiye'deki temel değişiklik, İslamî bir imparatorluktan millî bir Türk devletine, bir ortaçağ teokrasısından anayasalı bir cumhuriyete, bürokratik bir feodalizmden modern bir kapitalist ekonomiye geçişi²²⁶. Bir başka Batılı yazar ise değişen Türkiye ile ilgili olarak; *“Türkiye henüz sözcüğün bizim kullandığımız anlamıyla modern bir toplum değildir, ama artık hiçbir şekilde bir geleneksel toplum da değildir”* değerlendirmesini yapıyordu²²⁷.

Yapılan değişikliklerin dini doğrudan hedef alıp almaması meselesine gelinecek olursa; Berkes'e ve Lewis'e göre, Kemalizm'in temeli laiklikti ancak doğrudan dini yok etme niyeti yoktu. Siyasal, toplumsal, kültürel işlerde dinin rolünü ortadan kaldırmak, böylece İslam'ı modern, laik ulus-devletteki rolüne indirmek isteniyordu. Yokedilmek istenen, İslamiyet değil, onun Osmanlı Devletindeki devlet-din bileşimine yol açan yeri idi. Amaç, hayatın her alanına etki eden kurumsallaşmış İslam'ın iktidarını yıkmak, halkın üzerindeki gücünü kırmaktı²²⁸. Weiker'in ifadesiyle Cumhuriyet yönetimi, *“(...) cami ile devleti resmen-hukuken birbirlerinden ayırmayı”* başarmıştır²²⁹. Cumhuriyet seçkinlerinin, yönetime karşı tehdit oluşturmayan İslamiyet'e karşı genellikle – açık istisnaları unutmamak kaydıyla- sert bir tavrı olmadığını belirtmek gerekir. Sonuç itibarıyla kendileri de geleneksel bir toplum yapısı içerisinde yetişmişlerdi. İslamiyet'i bir alt kimlik olarak benimsemişlerdi ve yaşatıyorlardı. Ancak ilk olarak dinin, devlet içerisindeki gücünü tamamen ortadan kaldırmak istemişlerdi. İkinci olarak da dinî bir toplum yapısından bir millete geçmek istediklerinden İslamiyet'i, Türk kimliğinin altında bir kimlik olarak kabul etmişlerdi. Müslüman kimliğinin, Türk kimliğinin üzerine çıkmasına da hiçbir zaman olumlu bakmamışlardır.

²²⁵ Berkes, **Çağdaşlaşma**, s. 521.

²²⁶ Lewis, **Modern**, s. 474.

²²⁷ Davison, **Türkiye'de**, s. 218.

²²⁸ Niyazi Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, Adam Yay., İstanbul 1997, s. 69; Lewis, **Modern**, s. 411-412.

²²⁹ Davison, **Türkiye'de**, s. 218.

Tek parti yönetimi yararlanabildiği ölçüde dinden ve din adamlarından faydalanmış ancak kendi devrimlerini tehlikeye düşürecek durumlarda, siyasal ve toplumsal değişikliklere engel olduğu zaman dine doğrudan müdahale etmiştir²³⁰. Hatta kimi zaman İslam'a sahip çıkma rolünü üstlendiği de olmuştur. Çeşitli yerlerde misyoner okulları kapatılmıştı. Örneğin, 1927 yılında Bursa'daki Amerikan okulunda 4 Türk kızının Hristiyan olması üzerine, hükûmetçe tahkikat başlatılmış ve sonunda okul kapatılmıştır²³¹. Yine Bursa'da 1929 yılında cami tuvaletlerine Kur'an sayfaları atan bir kişi hakkında soruşturma başlatıldığını ve daha sonra bu kişi akıl hastanesine gönderildiğini, döneme ilişkin belgelerde görülmektedir²³². Kimi zaman birbirlerinden farklı olarak gösterilse de, hem Atatürk dönemi hem de İnönü döneminde dine karşı koruyucu bir tavrın bulunduğu da açıktır. Homojen bir yapıda olmayan tek parti dönemi CHP'sinde, dine karşı yapılan kimi uygulamalar, parti içerisindeki kimi davranışlar engellenmeye çalışılmıştır. Diyarbakır'da 1936 yılında iki caminin işgali Ziraat Bankası'nca buğday ambarı olarak kullanılmasına Başbakanlık'tan ciddi bir uyarı gelmiştir. Gerçi bu uyarının temeli tarihi öneme haiz Türk sanat eserlerine zarar verilmemesi gerektiği üzerine şekillense de buna benzer durumlar hem Atatürk döneminde hem de İnönü döneminde çokça yaşanacak ve her seferinde yönetici kadro İslamî kimliğe yönelik bu uygulamalara karşı çıkacaktır²³³.

Peki, Türkiye Cumhuriyeti'nin bunca eleştiriye uğrayan laikliği nereden gelmektedir? Neden devlet laik olarak nitelendirilmiştir? CHF 14 Mayıs 1931'de programına eklediği bölümde laikliği şöyle tarif etmektedir: “*Fırka devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin, ilim ve fenlerin muasır medeniyete göre temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini prensip kabul etmiştir. Din telakkisi vicdanî olduğundan, fırka din*

²³⁰ Emre Kongar, **Atatürk ve Devrim Kuramları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1981, s. 397.

²³¹ Tunçay, **Tek Parti**, s. 236-237.

²³² **BCA**, 030-10, Dosya 88, Klasör 580, Evrak 10, s. 1-2. bk. Ek – 1.

²³³ **BCA**, 030-10, Dosya 15, Klasör 84, Evrak 4, s. 1-3. Buna benzer örnekleri daha da çoğaltmak mümkündür. 1940 yılında yine Diyarbakır'da askeriye tarafından işgal edilen Şeyh Matar Camii Başbakanlıktan gelen emirle boşaltılmıştır. **BCA**, 030-010, Dosya 139, Klasör 998, Evrak 6, s. 1-2. 1941 tarihinde Balıkesir'e bağlı Sındırgı CHP İlçe Başkanının ilçedeki camiye tütün deposu olarak işgal etmesi üzerine bölge halkından şikâyet gelmiş, yapılan soruşturma sonucunda cami tahliye edilmiştir. **BCA**, 030-10, Dosya 139, Klasör 998, Evrak 9, s. 1-2.

*fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkisinde başlıca muvaffakiyet amili görür*²³⁴.

T. Z. Tunaya, bu tanımı benimsemekle beraber salt din-devlet ayrılığının yeterli olmadığını düşünmektedir. Türk Devrimi hiçbir dinî kurumun müsaadesi alınmadan yapılmış, meşruiyetini dinden almamıştır. Dolayısıyla, Türk Devrimi laik bir görüşün eseridir²³⁵. Türkiye Cumhuriyeti'nin güçlü olduğu dönemde uygulanan laiklik, yalnızca din-devlet ayrılığı olarak görülmemiş, dinin ülke meselelerinde etkin bir rol oynamasını da engellemek istemiştir. Devlet, dini, kendi otoritesine bağlı bir şekilde kontrol altında tutmak istemiştir²³⁶.

Tunaya'nın yukarıda gösterdiği iki tavır, tek parti döneminde uygulanan laiklik anlayışı neticesinde uygulanan politikalarda kendisini göstermektedir. Birçok tarihçi, konuya farklı açıdan yaklaşımlar da, laikliğe olumlu ya da olumsuz anlamlar verseler de uygulanan laiklikle aslında din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılmadığı, devletin din ve dinî kurumlar üzerinde tam bir denetim oluşturduğu konusunda görüş birliği sağlamışlardır. Dinî reformların çoğu halkın kabulüyle değil, tepeden inme bir anlayışla yapılmış, bu da halk-aydın yabancılaşmasını körükleyen önemli bir etken olmuştur²³⁷. Adnan Adıvar, bu düzene şöyle bir eleştiri getirmektedir; “*Şimdi yeni düşünce, eskiden İslam dogmasınının tuttuğu yerin hemen aynını tutmaktadır. Bundan ötürü, Türkiye'nin düşünce tarihinde, özgür ve eleştirici bir ruhun, İslamcı ve Batıcı düşüncüler arasında bir etkileşim olmasını sağladığı herhangi bir düzenin varlığına işaret etmek hala olanaksızdır. Gerçekten, Türkiye'de sahici bir etkileşim hiç olmamış, ancak Batıcı düşüncünün bu ülke üstünde bir etkisi olmuştur*”²³⁸.

Devlet otoriter yönetimi ve bu otoriter yönetim kontrolündeki İslam anlayışına karşı, İslam, kaçınılmaz olarak tekrar siyasallaşmıştır. Siyasal muhalefet hareketleri ortaya çıktığı anda İslam bir muhalefet aracı olarak yönetimin tekrar tekrar karşısına

²³⁴ **Tarih IV**, s. 188.

²³⁵ Tunaya, **İslamcılık**, s. 281.

²³⁶ Tunaya, **İslamcılık**, s. 287.

²³⁷ Başgil, **Din ve Laiklik**, s. 204; Karpat, **Demokrasi**, s. 350; Tunçay, **Tek Parti**, s. 214; Zürcher, **Modernleşen**, s. 277.

²³⁸ Aktaran, Tunçay, **Tek Parti**, s. 215.

çıkmiştir²³⁹. Zira daha önce çeşitli grupları bir araya getiren devleti kurtarma çabası ortadan kalkmıştı. Yeni devletin oluşturulması sürecinde görüş ayrılıklarının ortaya çıkması kaçınılmazdı. Yönetimin keskin bir reformculuğa kaymasıyla beraber, İslamiyet, siyasi merkeze karşı yerel değerleri savunmanın bayrağı olacaktır. İslamiyet hâlihazırda toplumu bir arada tutan ideoloji olduğundan, yönetimin geleneksel İslamî değerlere -ya da İslamlaşmış geleneklere- karşı takındığı tutum sebebiyle toplum ve devlet arasında ciddi bir ayrışma yaşanacaktır. Dinin, devletin temeli olduğunun reddedilmesiyle beraber, İslamiyet'in muhalefetin kozlarından birisi hâline gelmesi kaçınılmazdır²⁴⁰. Kemalizm bu noktaya gelindiğinde, kendini hızla dönüştürebilmeyi başarmıştır. Zira Kemalizm'in pragmatik bir hareket oluşu ve tam anlamıyla doktrinleşmemiş olması ona gerekli dönüşümü kendi içerisinde yapabilme şansını vermiştir²⁴¹.

E. Tek Parti Yönetiminin Yapısal ve Sınıfsal Konumu

1. Bürokratik Köken ve Halk

Tek parti dönemi ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında, yönetici sınıfın yapısıyla ilgili ortak görüş, bürokratik yapının yönetim mekanizması içerisinde önemli bir rol oynadığı yönündedir.

Osmanlı Devleti içerisinde yöneten grup içerisinde askeri bürokrasi egemen durumda olup, sivil bürokrasi ikinci plandadır. Tanzimat dönemiyle beraber sivil bürokrasi reform hareketlerinin liderliğini ele geçirmiştir. Bu dönemde sivil bürokrasi, padişah karşısında görece özerklik kazanmıştır. Ancak II. Abdülhamid ile beraber bürokrasinin çabaları son bulmuş, Abdülhamid kendine bağlı bir bürokrasi geliştirmeye çalışmış, bunda da büyük oranda başarılı olmuştur²⁴². Ancak Tanzimat'ın hedefi olan Klasik Osmanlı adem-i merkezi yönetiminin yerine

²³⁹ Zürcher, **Modernleşen**, s. 284.

²⁴⁰ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 113-114.

²⁴¹ Koçak, **İkinci Parti**, s. 25.

²⁴² Metin Heper, "Bürokrasi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 295-296.

otokratik merkezi bir yönetim kurma çabası, süreç içerisinde kişiler, görüşler değişse de devamlılık göstermiştir²⁴³.

İT içerisinde eşraf denilen yarı kapitalist çiftçi ile birlikte dayanak notasını oluşturan asker-sivil bürokrasi, Millî Mücadele’yi de İT’den aldığı mirasla beraber yürütmüştü²⁴⁴. Millî Mücadele’yi başarıya ulaştıran bu koalisyon, CHP’ye de temel oluşturacaktır. Tanzimat’tan itibaren süreklilik gösteren bir şekilde, Batılılaşma düşüncesini savunan Batıcı bürokrat kadro ve cumhuriyet ile birlikte düşüncelerini uygulamaya dökmeyi başaracaktır²⁴⁵. Yücekök’e göre, Kemalist devrim, burjuvazinin gelişme kanallarını açan askeri ve bürokratik ağırlığa sahiptir²⁴⁶.

Bürokratlar, cumhuriyetin ilk yıllarında daha çok klasik bürokratlardan oluşmaktadır. Devletin işlevi daha çok düzen ve asayişin sağlanması olarak belirlendiği için bürokrasinin yayılma alanı 1930’lara oranla sınırlı kalmıştır. 1929 Krizi sonrasında devletin ekonomik hayatta daha aktif bir rol oynamasıyla beraber, düzen ve asayiş ile görevli bürokratların yanı sıra üretimi düzenlemekle görevli bir bürokrat grup daha ortaya çıkmıştır²⁴⁷. Bu dönemde bürokrasi, oluşturmaya çalıştığı burjuvazi ile iç içe geçmiş, devletçiliğin sağladığı imkânlar çerçevesinde burjuvazi olmaya aday bir sınıf oluşturmuştur²⁴⁸.

İT solidarizminden devralınan Halkçılık ilkesiyle birlikte bütün toplumun çıkarları ortaklaştırılmıştır. Halktan -özellikle çiftçiden- alınan artı değer, toplum yararına, istihdama ve gelişime –sanayi tesislerine ve büyük çiftliklere- yatırılmaktaydı. Türk milleti şeklinde tanımlanan kolektif kimliğe, siyasetçiler, bürokratlar, sanayi kökenli burjuvalar yol gösterici olacaktırlar²⁴⁹. Pratikte bunun

²⁴³ Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 128.

²⁴⁴ Gencay Şaylan, “Cumhuriyet Bürokrasisi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 299.

²⁴⁵ Sina Akşin, “Cumhuriyet Halk Partisi’nin Siyasal, Toplumsal ve İdeolojik Kökenleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 8, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 2037.

²⁴⁶ Yücekök, **Din ve Siyaset**, s. 79.

²⁴⁷ Şaylan, “Cumhuriyet”, s. 299-300.

²⁴⁸ Çağlar Keyder, “İktisadi Gelişmenin Evreleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 1069.

²⁴⁹ Mardin, “Din ve Laiklik”, s. 70.

karşılığı, yukarıdan aşağıya toplumu bilinçlendirmek adına yapılan yenilikler olacaktır.

Burada konunun daha iyi anlaşılabilmesi için CHP'nin halkçılık ilkesine biraz değinmekte fayda vardır. Mustafa Kemal ve HF, 7 Şubat 1923 tarihli nutkunda; Batı dünyasından farklı olarak, Türkiye'nin sınıflardan oluşmadığını belirterek, büyük arazi sahiplerinin ve büyük tüccarların bulunmadığına dikkat çekmiş, aydınların, işçilerin, çiftçilerin, tüccarların oluşturduğu halkın sınıfsal temele değil mesleki gruplara -korporasyonlara- ayrıldığını söylemiş, bunların ortak çıkarlara sahip olduğunu ve mektep vazifesi görececek olan Halk Fırkasının, halka siyasi terbiyeyi vereceğini belirtmiştir²⁵⁰. 1923 tarihli Halk Fırkası Nizamnamesi'nde, Halk Fırkası, millî hâkimiyetin halk tarafından halk için icrasına rehberlik etme rolünü üstlenmiş (madde 1), kendisini hiçbir sınıfsal temele oturtmamış, sınıflar üstü bir pozisyon benimsemiştir (madde 2)²⁵¹. 1931 ve 1935 Programlarında Halkçılık ilkesiyle ilgili aynı vurgular yapılmıştır. CHP'nin 1935 tarihli programına bakıldığında bunu açıkça görmek mümkündür. Programa göre, Türkiye Cumhuriyeti halkı karşıt sınıflardan oluşan bir yapıda değerlendirilmemiş, işbölümü açısından çeşitli gruplara ayrılmış, çıkarları ortak bir sosyete olarak kabul edilmiştir²⁵². Yönetici azınlık burada kendisini, bütün bu grupların üzerinde bir yerde tutarak, kendisini bürokratik temellere dayandırmıştır. Hiçbir sınıfın doğrudan sözcüsü olmamış, yönetimle ters düşmedikçe toprak ağalarıyla, tüccarlarla, yabancı sermaye ile de iyi geçinmiştir.

2. Devletçilik Politikaları; Bürokrasinin Burjuva Yaratma Arayışı

Daha önce bahsedildiği üzere, Osmanlı Devleti'nde özel mülkiyetin yaygın olmaması ve servetin kalıtsallaşamaması sonucunda, tabandan gelen bir burjuva hareketi oluşmamış, Osmanlı Devleti'nin tarihi ile Avrupa'nın tarihi farklı seyretmiştir. Osmanlı Devleti içerisinde yer alan azınlık tüccarları ise kapitülasyonlardan yararlanan devletlerin himayesine girme yolunu seçerek bu ticari

²⁵⁰ **Tarih IV**, s. 167-169; Karpat, **Demokrasi**, s. 138-139.

²⁵¹ Nizamnamenin tamamı için bk. Tunçay, **Tek Parti**, s. 362-369.

²⁵² **CHP Programı**, Ulus Basımevi, Ankara 1935, s. 8-9.

ayrıcılıklardan faydalanmışlardır. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrası bu durum yaygınlaşmış, zimmî tüccarlar beratlı tüccarlar hâline gelmişlerdir. Ayrıca iltizam sisteminin yaygınlaşması ve Osmanlı toprak düzeninin bozulması sonucunda, azınlık tüccarlar tarımsal artığa el koyma sürecinde önemli halkalardan birisi hâline gelerek zenginleşmişlerdir²⁵³. Ayrıca Osmanlı'da daha önce vurgulandığı üzere tabandan bir burjuva hareketi gelişmemiş ve sanayi de ilerleyememiştir. Cumhuriyet dönemine geçildiğinde devralınan iktisadî miras hem parlak değildi, hem de ekonomiyi düzeltmek için gerekli altyapıya sahip değildi²⁵⁴.

Fakat gayrimüslim tabaka, I. Dünya Savaşı sırasında ve Millî Mücadele sonrası yaşanan mübadeleler sonrasında tasfiye olmuştu ve doğrudan yerini dolduracak bir grup yoktu. İT yönetiminden itibaren devlet denetiminde millî burjuva yaratmak için çaba gösterilmiştir²⁵⁵. Devletçilik politikaları da bu çabaların Cumhuriyet Dönemine yansımalarıdır.

Erken Cumhuriyet Dönemi ekonomi politikaları, liberal karakterin ağır bastığı 1923-1931 ve devletçiliğin kesin olarak kabul edildiği ve devlet işletmeciliğinin benimsendiği 1931-1938 dönemlerine ayrılabilir.

1923 İzmir İktisat Kongresi'nde İstanbul burjuvazisinin tezleri ağır basmış, bunun sonucunda da yabancı sermaye-yerli bürokrasi-tüccar ortaklıkları kurulmuştur. Boratav, bu yılları, bürokratik burjuvazinin altın yılları olarak nitelendirmektedir²⁵⁶. Bu dönemde, devlet millî burjuva yaratmak için çabalarına devam etmiş, politikayla ekonomi -temsilcilerin ilişkileri açısından- iç içe girmiştir. Politik kadrolar ekonomiyi yönlendirirken, yabancı sermayeye karşı sert bir tutum almamıştır. Birçok

---

²⁵³ Şevket Pamuk, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1990, s. 147-148.

²⁵⁴ 1913'te imalat sanayisinde yapılan bir sayıma göre; bugünkü sınırlar içerisinde üretimde bulunan işletmelerin yalnızca 47 tanesinde 100'den fazla işçi çalıştırılıyordu. Ahmet İnsel, "Devletçiliğin Anatomisi", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 420.

²⁵⁵ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 105-106.

²⁵⁶ Korkut Boratav, "Türkiye'de Devletçilik", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 414.

anonim şirkette yabancı sermaye payları önemli düzeydedir. Ancak tamamen de serbest bırakılmamış, yabancı şirketlere bürokrasi kontrolünde izin verilmiştir²⁵⁷.

1923-1931 arası liberal olarak adlandırılrsa da, bunu tamamen liberal olarak düşünmek yanıltıcıdır. Belli düzeyde devlet müdahaleciliği vardır. Devlet, bizzat işletmecilik yapmazdı. Ancak bizzat inhisarları (tekel, monopol) imtiyazlı şirketlere dağıtarak devlet ihaleleri yoluyla ve geniş teşvik ve tedbirlerle kapitalist gelişme yolunun sonraki döneme göre farklı bir yolunu deniyordu. Her iki dönemde uygulanan politikalar aynı amaçtıdır. Bu iki dönem de, kapitalist gelişmeye yönelmiş geri kalmış fakat siyasi bağımsızlığa sahip bir ülkede izlenebilecek iki yolu simgelemektedir²⁵⁸.

Bürokrasi kendi denetimi altında, kapitalist dünyaya uyum sağlayabilecek gerekli altyapıyı oluşturmaya çalışıyordu. Bunun için yerli sermayeyi desteklemek adına İş Bankası, Sanayi ve Maadin Bankası adıyla kurulan Sümerbank gibi kurumlar oluşturulmaktaydı²⁵⁹. Bunu yaparken de, burjuvayı kendi denetiminin dışına çıkarmamaya özen göstermiştir. Hukuken devlet işletmesi olmayan kuruluşların yönetimlerinde çok sayıda emekli yüksek rütbeli asker veya siyasal kadronun temsilcileri vardır²⁶⁰. Bunun en güzel örneği İş Bankası'dır. 1924'te Mustafa Kemal'in himayesinde Celal Bayar tarafından kurulmuş olan İş Bankası'nın 13 yönetim kurulu üyesinin tamamı milletvekiliydi. İş Bankası'nın iştiraki olan bütün şirketlerin yönetim kurulu üyeleri arasında yüksek bürokratlar ve milletvekilleri vardı. Bürokrasinin, bu şekilde yer almadığı bir sanayi kuruluşunu düşünmek mümkün değildi. İş Bankası, sanayiciler ile bürokrasi arasında yumuşak geçişi sağlıyordu²⁶¹.

1929 Ekonomik Krizinin yaşandığı dönemde liberalizm-devletçilik üzerine tartışmalar yaşanmış, bunun siyasi hayata etkisi SCF'nin kurulması şeklinde olmuştur. Ancak SCF'nin kapatılmasından sonra ekonomide kesin olarak devletçi bir

²⁵⁷ Ayşe Trak, "Liberalizm-Devletçilik Tartışması (1923-1939)", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 1086.

²⁵⁸ Boratav, "Türkiye'de", s. 413.

²⁵⁹ Karpat, **Demokrasi**, s. 174.

²⁶⁰ İnsel, "Devletçiliğin", s. 421.

²⁶¹ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 136.

tutum alınmıştır²⁶². Devletçiliğin kabul edilmesinin gerekçelerini Küçükömer şöyle sıralamaktadır: a) Lider bürokratlar subaylıktan gelme oldukları için savunma sanayisine önem veriyorlar ve bu alanda çeşitli tesisler kurulması gerektiğine inanıyorlardı, b) Halkın büyük kısmını etkileyen tüketim malları kıtlığı, c) Yerli kapitalistleri yetiştirmek için daha radikal adımlar atma gerekliliği, d) Artan nüfusun istihdam edilmesi gereği, e) Bürokrasinin kendini güçlendirmek amacıyla üretim araçlarını ve kurumlarını kontrol etmek istemesi²⁶³.

Kriz döneminde yeniden belirlenen bölüşüm ilişkilerinden bürokrasi ile birlikte sanayici kesim güçlenmiş, bu iki güç arasındaki geçişi sağlamada İş Bankası'nın etkinliği artmıştır. Krizden en çok zararı ise köylüler ve nüfusta daha az yer tutan işçiler görmüştür²⁶⁴.

Ekonomide uygulanan devletçilik politikalarının ilk gözüken amacı, kendine yeten ve kendine güvenen bir ekonomi yaratmaktır. Ayrıca, devlet denetimi altında bir iktisat alanının kurulması sayesinde, oluşturmaya çalıştığı burjuvayı kendi denetimi altında ve kendi içerisinden çıkaracaktır²⁶⁵. Kriz yıllarından itibaren kesin bir şekilde uygulanmaya başlanan devletçilik politikası anlamlı bir birikim, sanayileşme ve büyüme temposu sağlamıştır. Dünya ekonomisinden kopup, ulusal bir ekonomi kurmanın yolu açılmıştır²⁶⁶. Devletçilik politikaları istihdam edici bir etki yaratmış fakat kaynakların hesapsız kullanımı, bir takım çıkarıcı kişilerin bürokrasiyle iç içe olmalarını da kullanarak süratle zengin olması sonucunu doğurdu. Bu dönemde yaşanan zenginleşme ile kapitalizm öncesi ilkel birikim sağlanmıştı. Böylece ekonomik temele dayalı sınıfların –özellikle de burjuvanın- daha net olarak ortaya çıkmasına yol açmış oldu²⁶⁷. Yeni yeni oluşan burjuvazi de, yönetimle ters düşmemeye çalışıp, devletten ayrı bir sivil toplum kurma yoluna gitmedi. Burjuvazi, sistemle iyi geçinerek kendi çıkarını sağlama yolunu tutmuştur. Zaten henüz sisteme karşı koyabilecek güçte bağımsız bir burjuvazinin varlığından söz etmek

²⁶² Tunçay, “Siyasal Gelişmenin”, s. 1971.

²⁶³ Küçükömer, **Düzenin**, s. 108-109.

²⁶⁴ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 133-136

²⁶⁵ Karpat, **Demokrasi**, s. 173; İnsel, “Devletçiliğin”, s. 421.

²⁶⁶ Boratav, “Türkiye’de”, s. 417.

²⁶⁷ Küçükömer, **Düzenin**, s. 114-117.

imkânsızdır²⁶⁸. 1929 krizi nispeten bağımsız bir şekilde oluşan burjuvaziye duraklatmış, burjuva tabanlı liberal muhalefetin ortaya çıkmasını geciktirmiş ve bürokrasinin hâkimiyetini uzatmıştır²⁶⁹. Bu tezin ele almış olduğu dönemde ortaya çıkan DP eksenli liberal hareket, gücünü toplayan burjuvanın siyasete hâkim olma isteğidir. Bununla birlikte burjuvazinin tek adresi de DP değildir. Gerek iktidar gerekse muhalefet içerisinde, burjuvazi, yönetim aygıtı içerisinde söz sahibi olmaya başlayacak, uygulanan politikaların eksenine yerleşecektir.

---

²⁶⁸ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 107; Karpat, **Demokrasi**, s. 175.

²⁶⁹ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 122,137.

TEK PARTİ DÜZENİNDEN ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ SÜRECİNDE DİN POLİTİKALARINDAKİ DEĞİŞİM

Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Din Algısı

1945 senesinde daha çok partili hayata geçilmeden önce hazırlanmış olan, daha sonra Müstakil Grup Başkanvekilliğine sunulan raporda net olarak dinde reform fikri ortaya atılmıştır. Bu fikir iktidar partisi CHP'nin içinden gelmekteydi ve daha önce değinilmiş olan 1928 yılında İ.Ü. İlahiyat Fakültesinin içerisindeki uzmanlar komisyonunun önerdiği reform programına benzemektedir. Parti içerisindeki reformcu grubun konuyla ilgili teklifleri şöyledi;

“1- Dünya işlerini din işlerinden tamamen ayırmış olan bir rejimde Diyanet İşleri Reisliği gibi bir teşkilatın yer almaması;

2- Kuran ve din tatbikatının öz Türkçe olarak tanzim ve tertibi;

3- İbadet yerleri Türkün geleneğine uygun bir tarza konularak, halkevlerinin ibadet yeri, ibadet yerinin de halkevine benzer bir şekle ifrağı;

4- Ruhbanlığın icabatı olan her şeyin silinmesi ve ezcümle sarık, cübbe ve din tatbikatında kullanılan her nevi kıyafetin ilgası;

5- İbadet usul ve zamanlarının tanzimi;

6- Diyanet İşleri Reisliği yerine, dil kurumuna benzer bir teşkilat ikame edilerek, din teşkilatının Devlet bünyesinden çıkarılarak millete mal edilmesi,²⁷⁰.

Reformcuların bu tekliflerine karşılık parti içinde bir başka gruba göre ise, devletin din işlerini yeni baştan ele alması, itikada ve dinî ritüellere devletin karışması uygun değildir. Bu bakımdan dinde reform gerekli olmakla beraber, bunun bir din ıslahatı olarak değil, bir kültür işi olarak yapılması doğru olacaktır. Parti içindeki CHP müstakil grubu bu ikinci görüşü kabul etmiştir. Çünkü itikat ve ibadete

²⁷⁰ C.H.P. Büyük Kurultayının 10 Mayıs 1946 Olağanüstü Toplantısına Sunulan C.H.P. Müstakil Grubu Raporu ve Ekleri, T.B.M.M Basımevi, Ankara 1946, s. 355-356. Ayrıca bk. BCA, 490-01, Dosya 218, Klasör 861, Evrak 1, s. 398-399. bk. Ek – 2.

yönelik meselelere devletin müdahalesi doğrudan laikliğe aykırı bir husustur. İbadet usullerinin, yerlerinin ve zamanlarının tanzimi, ruhbanların kıyafetleri gibi hususlar devlet işi olarak addedilemezdi. Doğrudan itikat ile ilgili hususlar ise ancak din ulemasının belirleyebileceği bir konuydu²⁷¹. Bu iki karşıt görüş, reformun gerekliliği üzerinde birleşmelerine rağmen, birinci grup reformu iktidarın gücüne, ikinci grup ise kendiliğinden gelişen toplumsal bir evrime inanmaktaydı²⁷².

Döneme ilişkin bulunabilen belgelerde görüldüğü kadarıyla, CHP iktidarı bu dönemde dinî konularda yumuşamanın ilk belirtilerini vermeye başlamıştır.

Eski Erzurum Milletvekillerinden Salih Yeşiloğlu, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na yazdığı 16 Mart 1946 tarihli dilek mektubunda, eserinin 1944 yılında polis tarafından toplattırıldığını ve okuyanların sorguya alındığını belirterek, cumhuriyet sistemine aykırı bir yayında bulunmadığını savunmuştur. Bu nedenle eserin okunması için izin verilmesini, okutulmasına engel olanlara da konuyla ilgili bir emir verilmesini talep etmiştir. Ülkede, Hristiyanların dinlerini yaymak için kitap dağıtmalarına izin verilirken, Türkiye'deki yasaklar nedeniyle insanlar dinlerini bilmez, peygamberlerini tanımaz olmuşlardı. Bu eser insanların birbirlerini ve hükümetini de sevmesini sağlayacak bir ahlak rehberidir, diyerek kitabının devlet için bir zararı olmadığını savunmuştur. İçişleri Bakanlığı, mektubu, Başbakanlığa ileterek, konuyla ilgili herhangi yasak olmadığını tespit etmiş, adı geçen şahsın yalnızca "*Din Muallimi*" adlı eseriyle ilgili 1937 yılında laikliğe aykırı düşünceler nedeniyle yasak konulduğu belirtilmiştir. Daha sonra bu cevap, Salih Yeşiloğlu'na iletilmiş ve muhtemelen kanuni olmayan fakat fiilen var olan bu yasak ortadan kaldırılmış, bunun üzerine Yeşiloğlu bir teşekkür mektubu yazmıştır²⁷³.

Ancak bununla birlikte din politikalarındaki değişim sürecinin oldukça kontrollü ve iktidar eliyle yapılması istenmektedir. İslamcı bir muhalefet grubunun oluşmasını istemeyen CHP, bu kesimin üzerindeki baskıyı çekmemiş, çok partili hayata geçişte olduğu gibi kontrollü bir muhalefet hareketi oluşturmayı

²⁷¹ **C.H.P. Müstakil Grubu Raporu ve Ekleri**, s. 355-356; **BCA**, 490-01, Dosya 218, Klasör 861, Evrak 1, s. 398-399. bk. Ek – 2.

²⁷² Tunaya, **İslamcılık**, s. 194-195.

²⁷³ **BCA**, 030-01, Dosya 65, Klasör 401, Evrak 9, s. 1-6. bk. Ek – 3.

hedeflemiştir. İslamcı muhalefetin önemli isimlerinden Eşref Edip'in "Çocuklarımıza Din Okuma Kitabı", okul kitabı sanılabilecek bir şekilde olması gerekçesiyle yasaklanmış ve toplatılmıştır²⁷⁴. Üstelik bu konuda DİB Müşavere Kurulu'nca iki defa verilmiş olan kitabın yayınlanmasında bir mahzur yoktur kararı da Eşref Edip'in kitabına yasak getirilmesine engel olamamıştır²⁷⁵. Eşref Edip'in iktidar ile uzlaşma yoluna gitmemesi ve daha muhalif bir siyasi karakter çizmesi, geçmişi ile birlikte düşünüldüğünde siyasi manada muhalefet tehdidi oluşturabilecek birisi olabileceğinin düşünülmesi ona yönelik yasağın devam etmesine yol açtığı düşünülebilir.

Yasağa uğrayan bir başka isim olan Ömer Fevzi Mardin'in ise kitabı bambaşka bir gerekçe ile suçlanmıştı. Diyanet İşleri Reisliği tarafından Başkan Şerafettin Yaltkaya imzasıyla alınan kararda, Ömer Fevzi Mardin'in Amerikan misyonerleri tarzında bir propaganda yaptığı, Müslümanlığa, Muhammedî dini demesi, Bâtını düşünceye yakın düşünceler taşıması, yazılarında gizli bir tarikat ruhunun sezilmesi gibi gerekçelerle bu eserin yayınlanmasında mahzur olduğu belirtilmiştir²⁷⁶. Bunun dışında birçok kez Diyanet İşleri Başkanlığından Ömer Fevzi Mardin'e yönelik suçlamalar ve şikayetler devam etmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Kurulunda alınan kararlara bakıldığında Ömer Fevzi Mardin'in çeşitli şekillerde suçlandığı görülmektedir. Diyanet'e göre, Mardin, Müslümanlığı diğer dinlerle uzlaştırarak Müslüman-Hristiyan işbirliği kurmaya çalışan ve tüm dini kitapları bakarak yeni bir mezhep kurmaya çalışan birisidir. Eserlerinde gizli bir gaye yürüttüğü gözlemlenmektedir. Asıl amacının ne olduğuna yönelik emniyet güçlerince takibat yapılmalıdır²⁷⁷.

²⁷⁴ BCA, 030-18-01-02, Dosya 107, Klasör 103, Evrak 13.

²⁷⁵ **Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Kurulu Kararları**, 15.2.1945 tarihli kararı, C. 1945/A, S. 143, Karar No: 42, s. 88; **DİB Müş. Kur. Kar.**, 12.4.1945 tarihli kararı, C. 1945/A, S. 301, K/42, s. 88.

²⁷⁶ **BCA**, 030-10, Dosya 87, Klasör 574, Evrak 1, s. 1-2. bk. Ek – 4. Oysa ilk basımı 1931'de yapılan "Tarih II Orta Zamanlar" adlı lise tarih ders kitabında buna benzer ifadeleri bol miktarda bulmak mümkündür. Bu durum din algısında başlayan değişimi göstermesi bakımından kayda değer bir durumdur. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, **Tarih II Orta Zamanlar**, Devlet Matbaası, İstanbul 1933, s. 91-92, 146 vd. **DİB Müş. Kur. Kar.**, 21.8.1946 tarihli kararı, C. 1946/B, S. 1847, K/311, s. 70-71.

²⁷⁷ **DİB Müş. Kur. Kar.**, C. 1946/B, S. 1143, K/74, s. 38-40.

Diyanet İşleri Başkanlığının, İslam'ın ehli sünnet yolunu benimsediğini ve heterodoks İslam'a kapalı olduğunu söyleyebiliriz. Diyanet İşleri Başkanlığının verdiği kararlarda heterodoks Müslümanlıkla ilgili temkinli bir şekilde ancak ciddi anlamda dışlayıcı bir tutumun sergilendiği görülmektedir. BYUM'nün "*İsmail Emre Hayatı ve Eserleri*" adlı bir esere yönelik din ve tarikat propagandası yaptığına ilişkin şikayeti üzerine DİB Müşavere Kurulu inceleme yapmış ve bu eserin Anadolu'nun Alevi köylerinde dolaşan Bektaşî nefesleri tarzındaki sofuluk şiirleri ve halk şairleri deyişleri nevinden bir eser olduğu belirtilmiştir. Diyanet'e göre, kitapta Niyazi Mısri ve Yunus Emre gibi Panteistlerin, Nesimi ve Turabi gibi faldı Hurufilerin, Pir Sultan gibi Ali'yi telih edenlerin etkisi görülmektedir. Diyanet bakımından bu manzumelerde dini esaslara karşı münkir ve müstehzi bir hava vardır. Sonuç olarak bu eserler ülkede ikiliğe yol açacak olduğundan engellenmesi gerekmektedir. Bununla birlikte bu tarz eserler edebiyat kitaplarına da girdiğinden DİB bu eserlere kesin olarak kayıt koymaktan çekinmiştir²⁷⁸. Alevilik üzerine yazılan başka eserlere de DİB pek sıcak bakmamış, Aleviliği memlekette ikilik çıkarmaya yönelik bir hareket olarak görmüştür²⁷⁹. Diyanet'in dini açıdan bu yaklaşımının yanında siyasi nedenlerden dolayı Aleviliğe karşı dikkatli davrandığını da söylemek mümkündür. Bigadiç Müftülüğünden gelen 5 maddelik sorulardan birisinde, müminlere yezid unvanını veren Alevilerin cünüp halinde yaptıkları ekmek ve yağların yenmesinin caiz olup olmadığı meselesi Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Kuruluna iletilmiştir. Müşavere Kurulunca verilen cevapta ise, Aleviliğin müfrit Şia mezheplerinden birisi olduğu belirtilmiş, buna rağmen bunların yaptıklarının ve kestiklerinin tahir-temiz olduğunu kabul etmek ve bu gibi ikilik doğurabilecek meselelerin önüne geçmek gerektiği bildirilmiştir²⁸⁰.

Diyanet İşleri Başkanlığının kuruluşundan itibaren devletin uygulamış olduğu politikaları meşrulaştırma işlevi gördüğünü söylemek mümkündür. Dinin toplum üzerindeki etkisini koruduğu bu dönemde, siyasi iktidarın, halkın desteğini kazanmak ve yine halkın gözünde uygulamalarını meşrulaştırmak adına Diyanet İşleri

²⁷⁸ DİB Müş. Kur. Kar., 10.4.1945 tarihli kararı, C. 1945/A, S. 136, K/110, s. 78-79.

²⁷⁹ DİB Müş. Kur. Kar., 13.5.1949 tarihli kararı, C. 1949, S. 4606, K/76, s. 73-75.

²⁸⁰ DİB Müş. Kur. Kar., 06.12.1945 tarihli kararı, C. 1945/A, K/289, s. 95-96.

Başkanlığına başvurduğunu görmekteyiz. Camilerde okunan hutbelerden, Ramazan aylarında camilere çekilen mahyalara varıncaya kadar siyasi koşulların din üzerindeki baskın durumu görülmektedir²⁸¹.

Çok partili hayata geçiş sürecinde CHP, geçmişten gelen yasaklamaları gevşetme konusunda özellikle kendi kırmızı çizgileri dışında çok çekingen davranmıştır. Laiklik ve ulus olma meselesiyle ilgili konularda önemli gördükleri uygulamalardan ödün vermemişlerdir. 28 Haziran 1945 tarihinde Vali Tefvik Uğurlu imzalı gizli belgeden anlaşıldığı üzere, Konya'da Arapça ezan okumak isteyen bir kişi hakkında adli işlem yapıldığı belirtilmiş, konuyla ilgili müftülüğün de gerekli önlemleri alması istenmiştir²⁸². Yine Konya'da Kapu Camii'nde hatibin DİB'nca verilen hutbe dışında konuşma yapması ve ezanı okutmadan hutbeye başlaması nedeniyle uyarılar almış ve ardından Vakıflar Müdürlüğüne hakkında Konya Müftülüğünden bilgi istenerek soruşturma başlatılmıştır²⁸³. Ezan konusunda idare tarafından açılan bu davalara ve yapılan soruşturmalara, Diyanet İşleri Başkanlığının pek sıcak bakmadığı, mümkün merteye bunları engellemeye çalıştığı söylenebilir. Diyanet İşleri Başkanlığı, bireyin ibadet alanına müdahale eden katı laiklik uygulamalarından rahatsız olan halkla, yine bu konuda titiz davranan bürokrat kadro arasında arayış bulmaya çalışan bir kurum olmuştur. 1941 yılında ezan ve kamete getirilen yasağın ardından halkın, ezan ve kamet dışında Arapça uyguladığı salat ve selam, hutbe arasında alınan tekbirler, naat-ı şerif okunması gibi uygulamalara yönelik idari baskıya karşı durmaya çalıştığı gözlemlenmektedir²⁸⁴.

Çok partili hayata geçişten birkaç yıl öncesine kadar getirilebilecek olan İslamî muhalefetin ortaya çıkmasının nedenleri nelerdir? Bu meseleye şöyle yaklaşmak mümkündür. Kurulan yeni düzen yani Cumhuriyet idaresi toplumdaki adaletsizlikleri

²⁸¹ İkinci Dünya Savaşı'nda Milli Şef İnönü'nün siyasetini öven bir cuma hutbesinin verilmesini bütün müftü ve vaizlere duyurulmasını içeren tamim için bk. **DİB Müş. Kur. Kar.**, 14.5.1945 tarihli kararı, C. 1945/A, S. Tamim, s. 272; Benzer bir durum ise cami mahyalarında karşımıza çıkmaktadır. Bazı örnekler için bk. Kara, **Cumhuriyet**, s. 75, 82-83, 132.

²⁸² **BCA**, 051-V42, Dosya 12, Klasör 103, Evrak 44. bk. Ek – 5.

²⁸³ **BCA**, 051-V42, Dosya 12, Klasör 103, Evrak 58. bk. Ek – 6.

²⁸⁴ **DİB Müş. Kur. Kar.**, 24.9.1945 tarihli kararı, C. 1945/A, S. 1157, K/237, s. 9; **DİB Müş. Kur. Kar.**, 17.7.1946 tarihli kararı, C. 1946/B, K/239, s. 334; **DİB Müş. Kur. Kar.**, 26.12.1947 tarihli kararı, C. 1947, K/350, s. 124.

ve eşitsizlikleri giderememişti. Gitgide artan jandarma ve tahsildar korkusu halk edebiyatına yansımıştı. Türkiye'nin millî burjuvazisi iç sömürü ile kurulurken yük doğal olarak köylünün sırtına binmişti. Toplumda yükselen beklentilerin gerçekleşmemesi sonucunda bilinen tek ideolojiye dönüş kaçınılmaz olmuştu. Bu nedenle 1940'larla birlikte "*Volk İslam*"a dönüş isteği belirmişti. Bu yöneliş çok partili hayata geçişle beraber bütün siyasi partileri etkiledi ve ister istemez din politikalarının gözden geçirilmesi sonucunu doğurdu²⁸⁵.

A. Dış Sebepler; İkinci Dünya Savaşı Sonrası, Değişen Dünya Koşullarının Türkiye'ye Etkisi

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sırasında aktif bir tarafsızlık politikası izlemiş ve sıcak savaşın dışında kalmayı başarmıştır. Tek partili faşist-militer ortaklığa dayanan Mihver devletleri ile demokrasi düşüncesinin iki çok farklı savunucusunun liderliğindeki Müttefikler arasında cereyan eden savaş, Müttefikler lehine sonuçlanmıştır. Savaşın kaderi aşağı yukarı 1943 sonrasında belli olmuş, bu tarihten sonra Müttefik devletler içerisindeki ayrılıklar çeşitli konularda su yüzüne çıkmaya başlamıştır. Temelde büyük ayrılıkların var olduğu ancak Almanya'nın saldırgan politikaları nedeniyle ortak düşmana karşı mecburi birliktelik şeklinde oluşan Müttefik güçler, ortak düşmanın mağlup edilmesi ile birlikte kendi aralarındaki mücadeleye dönmüşler ve dünya siyasetinde iki farklı grup olarak yüz yüze gelmişlerdir. Savaştan sonra ortaya çıkan iki süper güç ABD ve SSCB bu ayrışmayı temsil eden lider ülkelerdir²⁸⁶.

Tek parti yönetimleri, faşist-militer devletlerin mağlup edilmesi ile zaten prestijini kaybetmişti. Üstüne üstlük bir de bu ayrışma ile Müttefikler içerisinde yer alan tek partili bir başka devlet SSCB de bu sistemin bir temsilcisi olarak görülmüş ve dünya iki ayrı gruba yarılrken tek partili ülkelere -demir perde- karşı "*hür dünya*" ülkeleri şeklinde bir gruplaşma meydana gelmiştir. Türkiye, BM'nin temellerinin atıldığı San Francisco Konferansına katılarak BM Anayasasına imza

²⁸⁵ Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İletişim Yay., İstanbul 1993, s. 147-148 vd.

²⁸⁶ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)**, C. 1 1914-1980, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara 1992, s. 419 vd. ; Coşkun Üçok, **Siyasal Tarih 1789-1950**, Başnur Matbaası, Ankara 1967, s. 382 vd.

atmıştır. O güne kadar genel olarak tek parti sistemi ile yönetilen Türkiye Cumhuriyeti, bundan sonra, dünyadaki bu saflaşmaya paralel olarak Batı Demokrasilerinin temsil ettiği “*Hür Dünya*” yanında yer almak isteyecektir. San Francisco’da toplanan konferansa katılan Türk heyeti, burada Türkiye’de demokratik akımın gelişeceğini belirtiyordu. Savaş sonrası SSCB’nin Türkiye ile dostluk anlaşmasını feshetmesi ve geçmişte yapılan anlaşmaların gözden geçirilmesini istemesi Türkiye’de bir Sovyet tehdidi algısı doğuracak ve Türkiye kesin olarak Batı Dünyasının yanında yer alacaktır²⁸⁷. Bu değişim Türkiye’de de özgürlüklerin nispeten genişlemesini sağlayacaktır. 1944 yılının sonbaharında kapatılmış olan Tan, Vatan ve Tasviri Efkâr gazeteleri San Francisco konferansı öncesinde tekrar yayınlanmaya başlayacaktır²⁸⁸.

Türkiye’de çok partili hayata geçiş bazı yazarlara göre, değişen dünya koşullarının etkisiyle meydana gelecektir²⁸⁹. Dış politik koşulların etkisi olmakla birlikte, yine de bu değişimin temel ağırlık noktası olarak San Francisco Konferansını ve dış politik koşulları almak yanlış olacaktır. Zira San Francisco Konferansına katılan ve BM Anayasasına imza atan devletler içerisinde rejimi Türkiye’ye benzeyen otoriter hatta totaliter olarak kabul edilebilecek devletler de vardı. Konferansa katılmanın şartı demokratik olmak değil, Mihver devletleri Almanya ve Japonya’ya savaş ilan etmiş olmaktı. Katılan devletlerden bir rejim değişikliği talep edilmiyordu²⁹⁰. Bu gerçekleri göz ardı etmeksizin, San Francisco Konferansının ve arkasından gelen Sovyet tehdidinin, Türkiye’nin Batı Dünyasının

²⁸⁷ Feroz Ahmad, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Hil Yayın, İstanbul 2010 s. 26; İsmail Soysal, **Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye Olaylar Kronolojisi (1945-1975)**, İsis Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 2 vd. ; Mustafa Aydın, “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945”, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, (ed. Baskın Oran), C. 1, İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 475; Zürcher, **Modernleşen**, s. 306.

²⁸⁸ Koçak, **Millî Şef**, s. 548.

²⁸⁹ William Hale, **Türkiye’de Ordu ve Siyaset**, (çev. Ahmet Fethi), Hil Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 86. Nadir Nadi, Türkiye’de çok partili hayata geçişe temkinli yaklaşmış ve Türkiye’de oluşan demokrasiyi “San Francisco markalı demokrasi” olarak nitelendirmiştir. Nadir Nadi, **Perde Aralığından**, Çağdaş Yay., İstanbul 1991, s. 265.

²⁹⁰ Koçak, **İkinci Parti**, s. 81-82. Rejim değişikliği talep edilmiyordu ancak konferansa çağrılacak devletlerin belirlenmesi sırasında siyasi çıkarlara paralel olarak devletlerin rejimleri gündeme geliyordu. Örneğin, Sovyetler Birliği konferansa çağırılması düşünülen Arjantin’in faşist olduğunu belirterek, bu devletin katılımına karşı çıkıyordu. Nihat Erim, **Günlükler 1925-1979**, (haz. Ahmet Demirel), C. 1, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2005, s. 36.

yanında yer almasında ve çok partili hayata geçişinde hızlandırıcı rol oynadığından bahsetmek mümkündür.

B. İç Sebepler; Çok Partili Hayata Geçişte, Türkiye'nin Sosyo-Ekonomik Koşullarının Etkisi

İkinci Dünya Savaşı içerisinde Türkiye aktif bir tarafsızlık politikası izlerken, her an savaşa girme ihtimalini göz önünde bulundurmuydu. Bu nedenle ordu, ekonomi ve toplum topyekûn savaşa hazır bir şekilde tutulmaya çalışılmıştır. Buna paralel olarak içeride baskıcı bir polis rejimi, demokratik hayattan söz edilemez bir sistem oluşmuştur. Toplumda, bu baskıdan dolayı oluşan hoşnutsuzluğun yanında, asıl önemli sorun, halkın ekonomik durumundaki gerilemeden kaynaklanmaktaydı. Hükûmet iç borç açığına kapatmak için Merkez Bankasına para bastırmış bu da yüksek enflasyonu doğurmuştu²⁹¹.

Savaş Dönemi enflasyonu şehirlilerin gelirlerini hızlı bir şekilde aşındırmıştır (1939-1945 arası yüzde 350). Bürokratların maaşlarında enflasyona oranla bir azalma ortaya çıkmıştır. Enflasyon, sayıları 220 bin civarında olan memurların satın alma gücünde önemli bir düşüşe neden olurken, hükûmet, gelirlerini arttırmak için olağanüstü vergilere başvurmuş, harcamaların büyük kısmını bu sürekli seferberlik amacıyla kullanmıştır²⁹². Şehirlilerin gelirlerinde yaşanan genel bir düşüşe rağmen, karaborsa, stokçuluk sayesinde savaş sonucu zenginleşen bir zümre ortaya çıkmış, bürokrasi de bu zümreye karşı mücadele etmiş ve çıkartılan kanunlarla gücünü bu zümreye kaptırmamaya çalışmıştır. Millî Korunma Kanunu ile yüksek enflasyonu engellemeye çalışan hükûmet başta zabıta önlemleri olarak, fiyatları suni bir dengede tutmaya çalışmış, bu da geniş bir karaborsaya neden olmuştur²⁹³.

Tek Parti döneminde bürokrasiyle karşıt duruma düşmeden sermayeyi elinde toplayarak yeni yeni filizlenen millî burjuvazi savaş döneminde büyük bir vurgun yapmış, bu atmosferde halk fakirleşirken birilerinin zengin olması nedeniyle oluşan

²⁹¹ Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara 1990, s. 3; Taner Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, İmge Kitabevi, Ankara 2003 s. 24; Zürcher, **Modernleşen**, s. 305.

²⁹² Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 141; Timur, **Çok Partili**, s. 24.

²⁹³ Eroğul, **Demokrat**, s. 3; Timur, **Çok Partili**, s. 25.

hoşnutsuzluk karşısında gelişmelerden sorumlu olarak gayrimüslim burjuvazi hedefe konulmuştur²⁹⁴. Savaş koşullarının da bu tarz bir siyasete müsait olması nedeniyle - Almanya'nın hala savaşta üstün olduğu dönem- 11 Kasım 1942 tarihinde bir defaya mahsus olmak üzere çıkartılan Varlık Vergisi²⁹⁵ ile gayrimüslim burjuvazinin elindeki servetin bir bölümü Türk sermayesine aktarılmıştır. Bununla birlikte Türk burjuvazisinin de, hükûmete olan güveni sarsılmıştır. Hükûmetin, ekonomi üzerinde bu denli keskin kararlar alabilmesi gerçeği, yerli burjuvaziyi de tedirgin edecek, savaştan sonra bu tehdidi ortadan kaldırmak için kendisi siyasi iktidarın içerisinde daha sağlam bir pozisyon elde etmek isteyecektir. Bu tehdidi ciddi manada Toprak Kanunu görüşmelerinde hissedecek ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, bürokrasinin karşısına savaş dönemi uygulamalarından yakınan geniş bir muhalefet cephesinin siyasi oluşumuna yol açacaktır²⁹⁶.

Millî Korunma Kanunu ile bürokrasi ekonomiyi doğrudan yürütme gücünü bir süre daha devam ettirmiştir. Bürokrasi, tüccar ve sanayicileri doğrudan denetleme gücüne sahip olmuş, bunun yanında bütün işçi haklarını da ortadan kaldırmıştı. Gerçi, muhtemelen yüksek enflasyon nedeniyle zaten durumu iyiden iyiye kötüleşmiş olan ve sayısı da toplam nüfusa oranla azınlıkta kalan -20 milyon civarı nüfusun içerisinde 330 bin kadar- işçi sınıfı için asıl mesele geçim sıkıntısıydı. Ancak yine de şunu belirtmek gerekir ki, Türkiye'de neredeyse hiç gelişmemiş olan işçi hakları, bu yasa ile beraber olağanüstü döneme paralel bir şekilde, çok kötü bir hâl alacaktır. Bunun açık örneğini vermek gerekirse, işçilerin işten ayrılma hakkının olmadığını söylemek yeterli olacaktır²⁹⁷.

Savaş koşullarının vurduğu bir başka kesim ise, toplam nüfusun büyük bir bölümünü oluşturan (%83'ü) köylüler olacaktır. Köylüler ile yeni rejimin arası

²⁹⁴ Karpat, **Demokrasi**, s. 187; Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 143.

²⁹⁵ **Resmi Gazete**, Kanun No: 4305, Resmi Gazete yayım tarihi 11 Teşrinisani 1942, Sayı:5255, s. 3965-3966.

²⁹⁶ Zürcher, **Modernleşen**, s. 305; Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 144-145; Eroğul, **Demokrat**, s. 3. Ayrıca ÇTK'nın tam metni için bk. **Resmi Gazete**, Kanun No: 4753, Resmi Gazete yayım tarihi 15 Haziran 1945, Sayı: 6032, s. 8893-8897.

²⁹⁷ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 141-142; Zürcher, **Modernleşen**, s. 142. Kanunun tam metni için bk. **Resmi Gazete**, Kanun No: 3780, Resmi Gazete yayım tarihi 26 Kanunisani 1940, Sayı: 4417, s. 13213-13216.

başından beri pek de iyi olmayacaktır. Köy yaşamının geleneksel korkusu olan jandarma ve vergi tahsildarına olan öfkenin yanı sıra laiklik politikaları sonucunda devlet ile köylü arasındaki ideolojik bağ kopmuştur²⁹⁸. Millî Korunma Kanunu ve Toprak Mahsulleri Ofisinin savaş dönemi uygulamaları sonucu ürünleri devlete, devletin belirlediği fiyattan satma zorunluluğu getirildi. Şehir hayatındaki pahalılığa karşı alınan bu önlemler sonucunda bütün yük köylünün sırtına binmiştir. Köylünün süregelen tepkisi ve nüfusa oranı göz önüne alındığında, CHP'nin çok partili hayattaki başarısızlığını anlamak kolaylaşacaktır²⁹⁹.

Çok partili hayata geçişi sağlayan bir başka önemli etken ise, Cumhurbaşkanı İnönü'nün değişen dünya koşullarına paralel bir şekilde artık gerçekten çok partili bir rejimi kurmayı istemesidir. Yakınındaki insanlara yaptığı açıklamalardan ve tavırlarından ve tutumundan anlaşılabilirdiği kadarıyla İnönü rejimin geleceğini ve Batılılaşma sürecinin sonrakini adımını, çok partili hayat olarak görmektedir. En yakınındaki insanlar dahi kimi zaman şüpheye düşseler de İnönü bu konuda dirayet göstermiştir. Nihat Erim ile yaptığı bir konuşmada -Aralık 1946- "*Asyai idareden artık kurtulmalıyız. Onun sonu yoktur*" demesi onun değişim yönündeki isteğini göstermektedir³⁰⁰. Yine Çankaya'da bir yemek esnasında -Nisan 1947- kendisine Demokrat Parti ile ilgili olarak "*Bunlar suikast dahi yapabilir*" şeklinde bir uyarı yapılmasına, "*Mümkündür. Bu takdirde dahi Demokrat Parti'yi kapatmayınız. Elebaşılarını cezalandırır, geri kalanlara dokunmazsınız. Bunu hepimiz iyi hatırlınızda tutunuz.*" şeklinde cevap vermesi konuyla ilgili kararlılığını göstermektedir³⁰¹. İnönü çok partili hayatı kurmayı bir onur ve ayrıcalık saymış, bu konuda muhalefeti de teşvik etmeye çalışarak, Bayar'a başarıya ulaşırsa bunun şerefine ona ait olacağını söylemiştir³⁰². İnönü çok partili hayata geçmeyi rejim açısından bir zaruret olarak görmüş, ancak rejimin güvenliği söz konusu olduğundan kısa süreli de olsa çok partili hayattan ancak geçici süreyle vazgeçmeyi

²⁹⁸ Zürcher, **Modernleşen**, s. 304.

²⁹⁹ Karpat, **Demokrasi**, s. 192-193.

³⁰⁰ Erim, **Günlükler**, s. 75.

³⁰¹ Erim, **Günlükler**, s. 112.

³⁰² Erim, **Günlükler**, s. 144.

düşünmüştür³⁰³. Tabii onun zihnindeki sistem, geniş katılımlı ve farklılıklara izin veren çok partili hayat değil belli sınırlar içerisinde kurulacak olan çok partili hatta iki partili siyasi hayattır. Yine bu sistem içerisinde görece kuralcılığa ve kanunilik ilkesine dikkat göstermeye çalıştığını söylenebilir. Hilmi Uran, hatıralarında çok partili hayata geçişin “ (...) *sevabı da, eğer varsa, günahı da sadece İnönü'nündür. İnönü samimen böyle bir rejimin bizde yerleşmesini isterdi*” diyerek çok partili hayata geçişte İnönü'nün oynadığı role dikkat çekmektedir³⁰⁴.

C. Çok Partili Hayata Geçiş Süreci

Çok partili hayata geçiş denemesi olan SCF deneyinin başarısızlığa uğramasından sonra tek parti yönetimi kabul edilerek ülkede otoriter bir yönetim kurulmuş ve 1930'lu yıllarda parti-devlet bütünleşmesi sağlanmıştır³⁰⁵. Atatürk'ün ölümünden sonra cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü, gelecek seçimlerle ilgili demokratik bazı gelişmelerin olacağını söylemekteydi. 1939 yılında toplanan 5. Büyük Kurultay'da SCF deneyiminden farklı olarak parti içerisinde ve denetiminde bir “*Müstakil Grup*” oluşturulmuştur. Gerçek bir muhalefet mekanizması olmaktan çok sınırlı ve yapmacık bir muhalefet aygıtı özellikleri gösteren Müstakil Grup, yine de mebus seçimlerinde kısmi özerkliği sağlamış ve parti içi denetim görevini üstlenmişti. Daha da önemlisi Türkiye'de diğer totaliter diktatörlüklerden farklı olarak örgütlü muhalefet fikrinin terk edilmediğini göstermekteydi³⁰⁶. Savaş dönemiyle terk edilen demokratik ideale yönelik söylemler, çok sınırlı düzeyde de olsa 1 Kasım 1944 tarihinde İnönü tarafından tekrar dillendirilir³⁰⁷. 19 Mayıs 1945 nutkunda savaş zamanının koşulları ortadan kalktıkça demokratik ilerlemenin sağlanacağını belirtmekteydi. ÇTK'nın etkileriyle birlikte Dörtlü Takrir ile beraber

³⁰³ Toker, **Tek Partiden**, s. 59; Erim, **Günlükler**, s. 350. İnönü kafasındaki çok partili rejimi kurmak konusunda DP'den ümidi kestiği zamanlarda, DP'nin yerine alternatifler aramak yoluna gitmiştir. Erim'in günlüklerinden, 1950 seçimlerinden önce DP'nin seçimlerine girmemesi ihtimaline karşı bir ara eski Terakkiperverlerin gündeme alındığı anlaşılıyor. Erim, **Günlükler**, s. 408.

³⁰⁴ Hilmi Uran, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008, s. 410.

³⁰⁵ Uyar, **Tek Parti**, s. 78.

³⁰⁶ Timur, **Çok Partili**, s. 12-13. Metin Toker, İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı olduktan sonra demokrasiye geçmeyi istediğini ancak savaş nedeniyle bu niyetini ertelemek olduğunu yazmaktadır. Toker, **Tek Partiden**, s. 26.

³⁰⁷ **Millî Şef'in Söylev ve Demeçleri**, s. 232-233.

yeni bir muhalefet cephesi oluşuyorken, CHP ise bu gelişmeleri destekler mahiyette Şükrü Saraçoğlu imzasıyla yayımlanan bir tebliğ ile 17 Haziran 1945'te 6 ilde yapılacak ara seçimlere alışılmışın aksine parti merkezince aday gösterilmiyordu³⁰⁸. Yine bu dönemde CHP'nin içerisinde de bir değişim yaşanıyor ve liberalleşme karşıtı olarak bilinen CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esenal görevden alınarak yerine Nafi Atuf Kansu getiriliyordu³⁰⁹.

Rejimin liberalleşmesine yönelik atılan bu adımlara CHP içerisindeki radikaller şüpheyle yaklaşıyorlardı. Nadir Nadi'ye göre; oy avcılığı demokrasisine geçişle birlikte dış bileyen "gerici" zihniyetin ortaya çıkmasıyla yaşanacakları kestirmek mümkün değildi. Eğer Atatürk ilkelerinden bir kere taviz verilirse, rejimin soysuzlaşması kaçınılmazdı. İkinci Dünya Savaşı'nın sebep olduğu sıkıntılar nedeniyle halkta artan hoşnutsuzluk rejim aleyhine kötü niyetli kişiler ve gericiler tarafından sömürülebilirdi. Tek taraflı ve kişisel bir yönetim kurmuş olsa da İnönü devrim ilkelerine bağlı bir şefti. Bunlardan fire verildiği takdirde milletçe büyük zararlara uğranabilir ve demokratik bir düzenin de önü kapanabilirdi. Bu sebeple acele etmemek gerekiyordu³¹⁰.

Oysa daha önce de belirtildiği üzere İnönü bu konuda oldukça kararlıydı ve Toker'in aktardığına göre Nihat Erim'e şunları söylemekteydi;

"Bizim şimdiki sistemimiz baştaki şahsa dayanmaktadır. Bu türlü idareler ekseriya pek parlak başlar, hatta bir süre parlak devam eder. Fakat bunun sonu yoktur. Baştaki şahıs sahneden çekildiği zaman nasıl bir akıbetle karşılaşılacağı bilinemez. Tek parti rejimleri normal demokrasi usulleri ile idare şekline intikal edemedikleri hiç değilse bu zaruri olan intikali tam zamanında yapamadıkları için yıkılmışlardır. Yıkıntının arasında da birçok zahmetlerle meydana getirilen eserin hepsi heba olmuştur. Memleketimizi böyle bir akıbetten korumalıyız. Ciddi ve esashi murakabe ve muhalefet sistemlerine süratle geçmeliyiz. Ben ömrümü tek parti rejimi

³⁰⁸ Timur, **Çok Partili**, s. 14-17; Ahmad, **Demokrasi**, s. 25; Karpas, **Demokrasi**, s. 232; Eroğul, **Demokrat**, s. 5; Toker, **Tek Partiden**, s. 65 vb.

³⁰⁹ Koçak, **Millî Şef**, s. 557. Koçak bu döneme ilişkin son yaptığı çalışmada bu değişikliğin gerçek nedeninin liberalleşme çabası değil, ÇTK'ya karşı olan ya da bu kanuna yeterince destek vermeyen parti yönetiminin tasfiyesi olarak değerlendirmektedir. Koçak, **İkinci Parti**, s. 358.

³¹⁰ **Ayn Tarihi**, Kasım 1945, No: 144, s. 6-7; Nadi, **Perde**, s. 254-257.

*ile geçirebilirim. Ama, sonunu düşünüyorum. Benden sonrasını düşünüyorum. Bu sebepten vakit geçirmeksizin işe girişmeliyiz*³¹¹.

İnönü, çok partili hayata geçiş konusunda yukarıdaki sözleri sarf etse de diğer taraftan irtica konusundan da çekinmekteydi. Çok partili hayata geçerken asıl dikkat edilmesi gereken meselelerden birisi irticanın hortlamasıydı. Zira daha önceki iki tecrübe bu sebeple iflas etmişti³¹². Diğer dikkat edilmesi gereken mesele ise biraz daha günceldi. Daha önce de belirtildiği üzere, savaş sonrası SSCB'nin Türkiye'den kabul edilmeyecek isteklerde bulunması ve karşılıklı notalarla gerginleşen ilişkiler sonrasında Türkiye'de daha önceki dönemlere göre ciddi manada yükselen bir komünizm düşmanlığı artacaktı. Türkiye'de şekillenen demokrasi modeli de, Türkiye'nin kamplaşan dünyada aldığı yere paralel olarak, Batı demokrasisi biçiminde olacaktır. Yeni yeni oluşan muhalefet akımının “*solcu*” olarak bilinen Sertel'lerin sahibi olduğu Tan gazetesi ile yakın olması iktidarı rahatsız etmişti. Özellikle yeni çıkacak olan Görüşler dergisine yazı yazacak olan kadro içerisinde muhalif liderlerin bulunması bardağı taşıracak ve Tan matbaasının basılarak harap edilmesiyle birlikte muhalefetin sınırları da çizilmiş olacaktır³¹³.

Türkiye'nin çok partili hayata geçiş süreci olan 1946-50 dönemi, Batı'nın felsefi geleneği olan liberal demokrasi ile Türk Demokrasi tarihinin deneyimlerinin ve geleneklerinin birleştiği dönem olma özelliklerini taşıyacaktır³¹⁴.

D. 1946-50 Muhalefetinin Temel Karakteri

Çok partili devrede ilk kurulan parti olan MKP'nin kuruluş tarihi olan Temmuz 1945'ten 14 Mayıs 1950 seçimlerine kadar 24 tane siyasi parti kurulmuştur. Bunların çoğu din ve gelenek konuları hakkında belirgin bir tutum almışlardı. Tunaya, İslamcı partilerin çokluğunu din istismarına ve yeni bir İslamcı hareketin ortaya çıkmasına bağlamıştır³¹⁵. Tunaya'nın bu yorumunun doğru olmakla beraber önemli bir eksikliği

³¹¹ Toker, **Tek Partiden**, s. 59.

³¹² Toker, **Tek Partiden**, s. 32-33.

³¹³ Serdar Kara, **Türkiye'de Sosyalizm/Komünizm Tartışmaları (1938-1950)**, Basılmamış Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Konya 2009, s. 119-121.

³¹⁴ Karpat, **Demokrasi**, s. 52.

³¹⁵ Tunaya, **İslamcılık**, s. 111.

de beraberinde getirdiği söylenebilir. Dinî bir tutum takınan partilerin olması, din istismarı olabileceğini göstermesinin yanında daha da önemlisi, tek parti dönemindeki laiklik uygulamalarından ciddi bir rahatsızlık duyulduğunu da göstermektedir. Dönemin muhalefet biçimleri ve dayanakları tek parti yönetiminin halkta rahatsızlık yaratan uygulamaları üzerinden şekillenmiştir.

Tek Parti dönemi Din Politikaları konusunda belirtildiği üzere Kemalist kadro, birey üzerinde baskı yapan mahalli gelenekleri kazıyarak, merkezden yönetilen ve kitleleri mobilize etmeye yarayan bir ideolojik örtü aramış, bunu ulus/millet kavramının yüceltilmesi ile başarmaya çalışmıştı. Ancak millet kimliği inşa etme konusunda kısmen başarılı olsa da din konusundaki ideolojik baskının artmasıyla beraber geleneklere daha da sıkı sarılan halktan yabancılaşmıştır. Zira bunu sağlamak için ne iktisadî ve toplumsal dinamik üretilebildi –bu konuda önemli çabalar olduğu yadsınamaz elbette ancak toplumsal altyapıyı değiştirmeye yönelik ürkek bir tavır hep var olmuştur- ne de Kemalizm ve onun ulus/millet kavramı bireylerin ontolojik sorularına gerekli yanıtları verebilmiştir³¹⁶.

1946-50 dönemi muhalefetinin bir odağı din ise öbür odağı da pazar ve ekonomi olmuştur³¹⁷. Türkiye’de gelişen ticaret ve tarım burjuvazisi artık tek parti rejiminin kalıbı içerisine sığmamaya başlamıştır. Devletin ekonomideki ağırlığı burjuvaziye geliştirmekten çok sınırlandırmıştır³¹⁸. 1930’larda burjuvazi bürokrasiyle ortak olarak devam etme yolunu seçmiştir. Hem yeterince güçlü değillerdi ve bürokrasiye bağımlılardı; hem de uluslar arası ortam liberal bir siyasete müsait değildi. 1945’e gelindiğinde ise durum tam tersine dönmüştür³¹⁹. Burjuvazi, siyasi güdümlü birikim yoluyla –ki devletçilik ilkesi son tahlilde millî burjuva yaratma amacını güdüyordu- yeterli güç topladıktan sonra, kendisini siyasi-ideolojik düzeyde bürokrasiden ayırt edebilecek gücü bulmuştur. Tek parti döneminin korporatist birlikçi politikaların karşısına liberalizmin ilkeleriyle çıkmıştır³²⁰.

³¹⁶ Mardin, “Din ve Laiklik”, s. 72-80; Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 151.

³¹⁷ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 151.

³¹⁸ Yücekök, **Din ve Siyaset**, s. 87.

³¹⁹ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 155

³²⁰ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 148.

1. Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Kurulan Partilerin Din Algısı

Çok partili hayata geçiş sürecinde, iktidarın bu konudaki müsamahasına paralel olarak çok sayıda parti kurulmuştur. Bu süreçte kurulan siyasi partilerin birçoğunda İslamcı bir muhalefet temelinin bulunduğu açıktır. Tek parti dönemi laiklik uygulamalarına karşı biriken tepki, bu süreçte kurulan partilerin yapısını incelediğimizde kendisini gösterecektir. Şimdi bu partilere kısaca göz atalım.

a) Millî Kalkınma Partisi

Uzun süredir devam eden tek parti rejiminin ardından üçüncü kez çok partili hayata geçişte kurulan ilk siyasi parti MKP'dir. MKP, zengin bir iş adamı olan Nuri Demirağ tarafından 1945 yılının Temmuz ayı içerisinde ilgili yerlere müracaat edilerek, bir bakıma nabız yoklandıktan sonra gerekli başvuru yapılmış, başvurunun cevabı yaklaşık olarak iki buçuk ay sonra ancak gelmiş ve 22 Eylül 1945 tarihinde MKP'ye resmi izin verilmiştir. Koçak bu gecikmeye dikkat çekerek, bunun çok partili hayata geçişte iktidarın yaşadığı bir tereddüt olduğunu ve çok partili hayata geçişin düz ve kesiksiz bir çizgide ilerlemediğini belirtmiştir³²¹. MKP'nin kurucuları arasında; Birinci Meclis içerisinde muhalefeti oluşturan İkinci Grubun lideri Hüseyin Avni Ulaş, Cevat Rifat Atilhan bulunmaktadır. MKP; devletçiliği reddetmekte ve Rus yanlısı olarak bulunduğu CHP'ye karşı şiddetli muhalefet safında bulunduğunu ilan etmektedir. Dış politika açısından, “İslam Birliği – Şark Federasyonu” projesini öneren MKP, İstanbul'da Müslüman milletlerin öğrencilerini bünyesinde toplayan bir “Teknik ve Ahlak Üniversitesi” açılmasını önermektedir³²².

Kurucusu Nuri Demirağ'ın açıklamalarından anlaşıldığı üzere, Millî Kalkınma Partisi, siyasi yönden milliyetçi ve liberaldir. Ticaretin ve sanayinin serbestçe gelişmesinden yanadır. Bunların yanında parti ahlaki esaslara da büyük önem vermiş, hatta bu yüzden de Kitabı Mukaddes Partisi gibi yakıştırmalara maruz kalmıştır. Millî Kalkınma Partisi iktidara ortak olma gibi bir yol izlememiş, böyle bir iddiada

³²¹ Koçak, **İkinci Parti**, s. 516, 541-542, 674.

³²² Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 639-640.

bulunmamıştır. Daha çok sonradan kurulan partilere cesaret verme özelliği taşımıştır³²³.

Parti programını incelendiğinde, vicdan, fikir ve yayın hürriyetine dayanan ve halkın mutlak surette idaresini tecelli ettirmek şeklinde tanımladığı bir cumhuriyet idaresini savunan (madde 3) parti, bunun için bütün seçimlerin tek dereceli olmasından yana tavır almıştır (madde 5). Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından seçilmesi (madde 8) ve aynı kişinin üst üste iki defa seçilememesi (madde 9) programlarında dikkat çeken hususlardan bazılarıdır. Eğitim konusunda “*ahlak ve millî an'ane*” esasını temel alınmış (madde 19), dil konusunda tedrici bir değişime kabul edilmiştir (madde 17).

Demokrat Partinin kurulmasıyla iyiden iyiye önemini yitiren MKP, parti yöneticilerinin, yönetici zümreden gelmemeleri, bu yöneticiler arasında bir ahengin bulunmaması ve siyasi tecrübelerinin -birkaç isim dışında- bulunmaması ve parti içi çekişmeler nedeniyle oldukça zayıflamıştır. Parti içi anlaşmazlıklar ve çekişmeler sonunda Hüseyin Avni Ulaş ve Cevat Rifat Atilhan partiden ayrılmış hatta partinin kurucusu Nuri Demirağ bile partiden çıkarılmış, ancak mahkeme kararıyla partiye geri dönebilmiştir³²⁴.

Millî Kalkınma Partisi, Temmuz 1945'te kurulduğu halde, DP'nin aksine yönetici zümrenin desteğinden yoksun olduğu için İnönü'nün 1 Kasım 1945 söylevinde yok sayılmıştır³²⁵. Millî Kalkınma Partisi, CHP karşısında kurulan ilk muhalefet partisi olma özelliğinden öteye gidememiştir³²⁶. MKP, 1946 seçimlerinde birkaç belediye başkanlığı kazanmasının dışında kendi başına başka bir başarı elde edememiştir³²⁷.

³²³ Osman Akandere, **Millî Şef Dönemi**, İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 409-410.

³²⁴ Akandere, **Millî Şef**, s. 410-411.

³²⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 7, C. 20, Birleşim 1, 1.11.1945, s. 7-9.

³²⁶ Akandere, **Millî Şef**, s. 411.

³²⁷ Ercan Haytoğlu, “1945'te Çok Partili Siyasi Hayata Geçişte Bir İlk: Millî Kalkınma Partisi”, **Türkler**, C. 16, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 794.

b) Millet Partisi

Çok partili hayata geçiş döneminin bir diğer İslamcı karaktere sahip siyasi partisi, DP içerisinden kopan muhaliflerce kurulmuş olan Millet Partisidir. MP, DP'yi CHP'ye yeterince muhalefet edemediği için eleştirmiş, DP'den kopan diğer gruplarla birleşerek, Mareşal Fevzi Çakmak liderliğinde 20 Temmuz 1948 tarihinde kurulmuştur. Kurucular arasında, Mareşal Fevzi Çakmak'ın yanı sıra Hikmet Bayur, Kenan Öner, Osman Bölükbaşı, Sadık Aldoğan, Osman Nuri Köni bulunmaktadır³²⁸.

MP, programındaki ilk maddede, Cumhuriyet, adalet, liberallik ülkülerine ve milliyetçilik esasına bağlı olduğunu belirtmiştir. Batı tarzı liberal demokrasiyi savunan, sınıfsal ya da belli bir zümreye dayalı siyaseti reddeden MP, gerçek demokrasi savunucusu olduğunu vurgulamıştır (madde 6). Sosyal hayatın düzenlenmesinde din, ahlak, gelenek gibi olguların önemine vurgu yapan parti, bunların devletin nüfuz sahasının dışında olduğunu savunmuştur (madde 7). Din işlerinin devlet işlerinden ayrı olması prensip olarak kabul ederken, bunu liberal bir anlayışla benimsemiş ve herkesin dilediği dilde, dilediği şekilde ibadet edebilmesi hakkının savunucusu olmuştur. Türkiye'de bulunan çeşitli din ve mezheplere mensup cemaatlerin dinî teşkilat oluşturmalarını ve dinî vakıfların bu teşkilata devredilmesini, mensuplarının din işlerini düzenleyecek düzeyde olmaları gerektiğini vurgulamıştır. Dinî eğitim konusuna da değinen MP, ilk ve orta eğitime din derslerinin ilave edilmesini ve üniversitelerde ilahiyat fakültelerinin açılmasını uygun bulmuştur (madde 12). Parti din müesseselerinin kurulmasına ve yaşatılmasına bağlı kalmıştır (madde 8). MP, din konusunun yanında dil meselesine de eğilmiş, millî bir şuur oluşturmada dilin önemine dikkat çekilmiştir. Milliyetçiliği ana vasıflarından sayan MP, bunu düşünce ve his birliği olarak tanımlamıştır (madde 9)³²⁹.

³²⁸ Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 712-713.

³²⁹ Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 718-723.

c) Diğer İslamcı Partiler

Çok partili hayata geçişte kurulan İslamcı karaktere sahip partilerin bir kısmı tam olarak faaliyete geçememiş ve teşkilatlanamamıştır. Bu partilere kısa kısa değinilecektir

28 Şubat 1946 tarihinde kurulan Sosyal Adalet Partisi ana nizamnamesinin birinci maddesinde demokrasi, sosyalizm, adalet ve devletçilik prensiplerini benimseyen bir parti olarak kendisini tanımlamış, bununla birlikte ayrıca yayınlanan iki beyannamede dünya Müslümanlarının birliği fikrinin destekleneceğini belirtmiştir³³⁰.

19 Temmuz 1946 tarihinde kurulan İslam Koruma Partisi, her ne kadar adında parti kelimesi bulunsa da her türlü siyasi partilerden uzak olarak, İslamiyet'in ve Müslümanların medeniyeti, dayanışması, menfaati, birbirine sevgi, yardımı ve birliği yolunda kurulduğunu açıklamıştır. Parti, hem siyasi parti kavramına ters düşmüş hem de Cemiyetler Kanununa aykırı geldiğinden Sıkıyönetim Komutanlığı'nca 12 Eylül 1946'da kapatılmıştır³³¹.

MKP'den kopan Cevat Rifat Atilhan'ın, 8 Temmuz 1947'de kurduğu Türk Muhafazakâr Partisi, temel ilkelerini adalet, demokrasi, ahlak, refah, ümran olarak belirlemiştir. Parti programında ve faaliyetlerinde İslamcı tarafı kendisini göstermektedir³³².

Bu dönemde kurulan liberal partiler, din ile ilgili konularda serbestlik yanlısı tutum takınmışlardır. Toprak, Emlak ve Serbest Teşebbüs Partisi adıyla kurulan liberal karakterli bir parti, İlahiyat Fakültesi açılmasına, aydın bir dindarlık anlayışına, çeşitli din ve mezheplere mensup cemaatlerin dinî amaçla

³³⁰ Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 693.

³³¹ Tunaya, Arıtma Koruma Partisi'ni de dinci olarak nitelendirse de verdiği bilgilerden bu partinin dinci olmaktan ziyade hümanist özelliklerin ağır bastığını ve insanlık vurgusunun sıkça yapıldığını görüyoruz. Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 708-709.

³³² Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 710-711.

teşkilatlanmasına ve dernek kurabilmelerine destek vermiştir. Bu parti daha sonra Liberal Köylü Partisi ile birleşmiştir³³³.

d) Demokrat Parti'nin Doğuşu

Cumhurbaşkanı İnönü'nün Türkiye'yi çok partili hayata geçirme konusundaki isteği, iç ve dış koşulların zorlaması, gelişen burjuvazinin bürokratik kontrolü aşarak siyasi sistemde daha güçlü bir şekilde söz almak istemesi -bunu biraz değişik bir şekilde söyleyecek olursak, millî bir burjuva yaratmak isteyen bürokrasinin sonunda bunu başararak kendi rakibini yaratması- gibi çeşitli faktörler sonucunda Türkiye'de çok partili hayata geçiş süreci başlamış ve fitili ateşleyecek kıvılcımda ÇTK'nın TBMM'de görüşülmesiyle ortaya çıkmıştı.

(1) Çiftçiye Topraklandırma Kanunu

Topraksız köylüye toprak verilmesi meselesi aslında önceden beri CHP'nin gündeminde olan bir meseleydi. CHP'nin 1935 tarihli programında bu mesele açıkça belirtilmiş ve topraksız çiftçiye toprak vermek üzere kanunların çıkarılması lüzumu dile getirilmiştir³³⁴.

ÇTK'nın TBMM'de tartışılması muhalefetin ilk defa elle tutulur şekilde örgütlenmesine olanak sağlamıştır. Muhalif hareketin merkezindeki isim eski başbakan Celal Bayar'dı³³⁵. Ancak Meclis'teki tartışmalar sırasında bir başka milletvekili ön plana çıkmıştı; Adnan Menderes. Hükûmet tasarısını inceleyen komisyonun sözcüsü olan Menderes kamuoyunca pek tanınmıyordu. Ancak tasarı tartışmaları sırasında karşısındakilere karşı büyük bir üstünlük sağladı³³⁶. Bu tartışmalarla birlikte tek parti rejiminin tek sesliliği ciddi bir şekilde bozuluyor ve

³³³ Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 736-737.

³³⁴ **CHP Program**, s. 29-30.

³³⁵ Toker, **Tek Partiden**, s. 40-41.

³³⁶ Toker, **Tek Partiden**, s. 59-61.

muhafif görüşler kendilerini net bir şekilde ortaya koyuyordu. Toker'e göre oluşan bu muhalif grup bir ağalar ve eşraf koalisyonuydu³³⁷.

ÇTK'nın amacı konusunda iki görüş ön plana çıkmaktadır. Karpat'a göre, ÇTK'nın çıkarılmasındaki amaç ekonomik güç sahibi orta sınıfı yok etmektir³³⁸. Keyder'e göre ise, bürokrasi, gittikçe güçlenen burjuvazi karşısında nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylülerle işbirliği yapmak için bu kanunu hazırlamıştı. Böylece memnuniyetsiz geniş taban tatmin edilecekti. Seçim yolunun gözükmesi karşısında bürokrasi kendisine taban olarak köylüyü almak istemişti. Bu sayede iktidarını seçim yoluyla sürdürmeyi sağlayacaktı. Amacı, seçim dönemine girildiğinde de iktidarı elden bırakmamaktı. Bu koşullarda, nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan köylüyü taban olarak seçmen oldukça normaldi³³⁹.

(2) *Dörtlü Takrir*

Muhalefet, ÇTK sonrasında kendisini açıkça göstermişti. Ancak, doğrudan bir parti kurma yolu pek düşünülmemişti. İlk akla gelenin parti kurmaktan çok CHP içerisindeki denetimi güçlendirmek ve öncelikle parti içi demokrasiyi sağlamak olduğu görülüyordu. Dörtlü Takrir olarak bilinen 12 Haziran 1945 tarihinde CHP Grup toplantısında verilen "*Parti Tüzüğü ve bazı kanunlarda tadilatı*" içeren önerge de bu amaçla verilmişti. Bununla birlikte Asım Us'un Hatıra Notları'nda Mayıs sonu Haziran başı içerisinde bir parti kurulacağı dedikodusundan, hatta bu partinin adının Demokrat Parti olacağından bahsedilmektedir³⁴⁰. Anlaşılan o ki, bir partinin kurulacağı gündemde olmakla birlikte henüz kimler tarafından ve ne şekilde kurulacağı kesinleşmemiştir.

Önergeyi verenler; eski başbakan ve Türkiye İş Bankası'nın kurucularından ve ilk genel müdürlüğünü yapan İzmir Milletvekili Celal Bayar, büyük toprak sahiplerinden Aydın Milletvekili Adnan Menderes, İçel Milletvekili Refik Koraltan

³³⁷ Toker, **Tek Partiden**, s. 64.

³³⁸ Karpat, **Demokrasi**, s. 52.

³³⁹ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 157. Bu dönemde köylülere yönelik ÇTK'nın yanında 1 Ocak 1946'da yürürlüğe giren İşçi Sigortaları Kanunu da bu bağlamda değerlendirilebilir. **Ayın Tarihi**, Ocak 1946, No: 146, s. 1.

³⁴⁰ Us, **Hatıra Notları**, s. 639-640.

ve tarih alanındaki çalışmalarıyla ünlü Kars Milletvekili Fuat Köprülü'dür. Dörtlü Takrir'i veren milletvekillerinin lideri İzmir Milletvekili Celal Bayar'dı fakat takrir verme düşüncesi ilk olarak Kars Milletvekili Fuat Köprülü ve Aydın Milletvekili Adnan Menderes'ten gelmiş, Celal Bayar'ın onayı alınmış, İçel Milletvekili Refik Koraltan'ın da katılması sağlanmıştı³⁴¹. Önergedeki temel istekler aslında dönemin havasına gayet uygundu. Parti tüzüğünde ve anayasada çok partili demokratik hayata geçiş şartlarına uygun değişiklikler yapılmasını istiyorlardı. Ayrıca seçimlerin daha demokratik hâle gelmesi, meclisin hükûmeti gerçekten denetleyebilecek hâle gelmesi diğer istekleriydi³⁴². Takrirdeki bir başka dikkat çeken özellik, takririn genel anlayışının vesayet kuramını destekler nitelikte oluşudur. Takrire göre; Atatürk baştan beri demokratik idealin peşindeydi ancak ortaçağdan kalma birtakım zararlı müesseselerin ve irticâın kırılması için siyasi hürriyetlerden kısıtlamalara gidilmişti. Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi de yine türlü nedenlerden dolayı başarısız olmuş ancak demokratik ideal yönünde hedefi gösteren bir tecrübeydi. İkinci Dünya Savaşı yıllarında ülkenin sürekli olarak tehdit altında bulunmuş olması nedeniyle yine siyasi hürriyetler sınırlandırılmıştı. Gerek savaşın bitmesi gerekse halkın siyasi hürriyetlerini kullanacak seviyeye ulaşmış olması sayesinde artık demokratik hayat geliştirilmeliydi³⁴³.

CHP Meclis Grubu önergeyi 7 saat görüştüktan sonra bu çeşit tekliflerin görüşülme yerinin grup toplantısı değil, Millet Meclisi olduğu gerekçesiyle önergeyi reddetti³⁴⁴. Bu tavır CHP içerisinde hâlâ tek parti zihniyetini taşıyanların alışkanlıklarını kaybetmediğini göstermesi şeklinde yorumlanacağı gibi, bunun yanında asıl önemlisi CHP'nin kendi içerisinde bir muhalefet partisi çıkarmasını istediği şeklinde de yorumlanabilir³⁴⁵. Gerçekten de önergenin tartışılacağı yer olarak TBMM'nin gösterilmesi bir parti kurulması yönünde işarete yorumlanabilir. Ayrıca

³⁴¹ Timur, **Çok Partili**, s. 17; Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 648; Necdet Ekinci, "İnönü Dönemi ve II. Dünya Savaşı Yılları", **Türkler**, C.16, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 726; Filiz Çolak, "Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş ve Demokrat Parti (1945-1950)", **Türkler**, C. 16, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 775.

³⁴² Eroğul, **Demokrat**, s. 10-11.

³⁴³ Uran, **Hatıralarım**, s. 359-361.

³⁴⁴ Karpat, **Demokrasi**, s. 233; Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 648.

³⁴⁵ Eroğul, **Demokratik**, s. 11; Bekir Koçlar, "Çok Partili Hayata Geçiş Döneminde Hükümet-Muhalefet İlişkisi", **Türkler**, C. 16, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 754.

Toker'in aktardığına göre, İnönü, “*Bunu Parti içinde yapmasınlar. Çıksınlar, karşımıza geçsinler, teşkilatlarını kursunlar ve ayrı bir parti olarak mücadeleye girişsinler*” demektedir³⁴⁶. Bunda İnönü'nün muhalefetin liderliğini Celal Bayar'ın yapmasını özellikle istemesinin payı da büyüktür. Muhtemelen İnönü, halkın, kendisinin güvenemeyeceği kişiler etrafında bir muhalefet çemberi oluşturmasındansa, daha güvenilir kişilerin etrafında toplanmasını rejimin geleceği açısından uygun bulmaktaydı³⁴⁷. Hatta mümkünse iki parti ile sınırlandırılmış birçok partili hayat planlanmaktaydı. Tek parti sisteminin içerisinden gelen Tefvik Rüştü Aras gibi isimlere dahi -Aras, Şükrü Kaya ile birlikte İnönü'nün tasfiye ettiği isimlerin başında geliyordu- şüpheyle yaklaşılmakta, bu ismin DP ile bağlantısı koparılmak istenmekteydi³⁴⁸.

(3) *DP'nin Kuruluşu*

CHP içerisinde büyüyen bu muhalefet çekirdeği zamanla basında da yankı bulmuş, bu dört isim gazetelerde iktidar aleyhine eleştiriler yöneltmeye başlamışlardı. Bunun sonunda arka arkaya CHP'den ihraç edilen üç ismin yanına son olarak milletvekilliğinden ve CHP'den istifa etmiş olan Celal Bayar'ın da katılımıyla kurucu takım tamamlanmıştı³⁴⁹.

İnönü 1 Kasım 1945 tarihindeki TBMM açış konuşmasında, Türkiye'deki tek partili rejimin büyük inkılâpların yapıldığı döneme ait bir özellikten kaynaklandığını belirttikten sonra artık iç huzur sağlandığı için çok partili hayata geçişin, iktidar partisinin karşısında bir muhalefet partisinin bulunmasının siyasi hayat açısından yapıcı bir tutum olacağını vurgulamıştır. Ayrıca 1947'de yapılması planlanan genel seçimlerin de tek dereceli yapılması niyetinde olduğunu belirtmiştir. Türkiye Cumhuriyeti hiçbir zaman diktatörlük olmamışsa da, şartlar gereği çok partili rejime de geçememişti. Bu nedenle tek eksik “(...) *Hükümet Partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır*”³⁵⁰. Oysa bu tarihte MKP zaten kurulmuştu. İnönü, bu partiyi

³⁴⁶ Toker, **Tek Partiden**, s. 68-69.

³⁴⁷ Toker, **Tek Partiden**, s. 41.

³⁴⁸ Koçak, **Millî Şef**, s. 552-553.

³⁴⁹ Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 648-649; Eroğul, **Demokrat**, s. 11-12.

³⁵⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 7, C. 20, Birleşim 1, 1.11.1945, s. 7.

görmezden gelerek diğer muhalif gruplara, özellikle de CHP içerisinde muhalefet eden gruba açıkça yol göstermekteydi. İnönü konuşmasında; “(...) *bir siyasi kurul içinde prensipte ve yürütmede arkadaşlarına taraftar olmıyanların hizip şeklinde çalışmalarından fazla bunların, kanaatleri ve programları ile açıktan durum almaları siyasi hayatımızın gelişmesi için daha doğru yol; milletin menfaati ve siyasi olgunluğu için daha yapıcı bir tutumdur.*” diyerek parti içerisinde muhalefet yapmaya çalışanlara açıkça yol göstermiş, kurulacak partiye olumlu yaklaşacağını belli etmiştir³⁵¹.

Dörtlü Takriri veren grubun CHP ile tüm bağlarını koparmasıyla ve İnönü'nün konuşmasıyla birlikte parti kurma çalışmaları hız kazanmıştı. Parti programının hazırlanmasından sonra Celal Bayar, Çankaya'ya İnönü'nün huzuruna çıkmış ve Millî Şef'ten olur almak istemişti. İnönü, programı aldığı anda ilk olarak TPCF'deki gibi “*İtikadati diniyeye riayetkârız*” şeklinde bir madde olup olmadığını sordu. Bayar ise böyle bir madde olmadığını yalnızca laikliğin dinsizlik olmadığını belirten bir madde olduğunu belirtmişti³⁵². Daha önce de vurguladığımız gibi İnönü özellikle laiklik meselesi üzerinde önemle duruyor ve geçmişteki sıkıntıların tekrar yaşanmamasını istiyordu. Bu konuda bir anlaşmazlık yaşanmayınca Demokrat Parti 7 Ocak 1946'da Ankara'da kuruluyordu. Partinin Genel Başkanı ise Celal Bayar olacaktır³⁵³. DP'nin kurulmasıyla birlikte -iktidar tarafından yok sayılan fakat gerçekte ilk siyasi parti olan MKP'yi bir kenara bırakırsak- Türkiye'de gerçek anlamda çok partili hayata geçiş sağlanmış oluyordu.

Kuruluş süreci içerisinde belirttiğimiz gibi, DP, iktidarcı çizilmiş sınırlar içerisinde, iktidar partisinin içerisinden çıkan, TBMM içerisinden doğan bir partiydi³⁵⁴. Bayar'ın sonradan yayımlanan anılarında belirttiğine göre; CHP bir kadro partiydi ve bu inkılâp çağında bir zorunluluktaki. Ancak inkılâplar yerleşip de, onları çağa uygun olarak tekâmül ettirme devri geldiğinde CHP'liler işi ağırdan almış, buna

³⁵¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 7, C. 20, Birleşim 1, 1.11.1945, s. 9.

³⁵² Toker, **Tek Partiden**, s. 83.

³⁵³ Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 646; **Ayın Tarihi**, Ocak 1946, No: 146, s. 3.

³⁵⁴ Karpat, **Demokrasi**, s. 239; Timur, **Çok Partili**, s. 33.

yanışmamışlardır. Bu sebeple kurulacak partiyi CHP'den farklı olarak halka dayandırmak istemişlerdir³⁵⁵.

DP hareketi örgütlenmeye başladığında, SCF'nin yerel düzeyde önde gelenlerin çoğunu devraldı ve SCF'nin gelişmiş olduğu yerlerde hızla güç kazandı³⁵⁶. Gerek bu benzerlikler gerekse yukarıda bahsedildiği üzere CHP'nin içerisinde izinle kurulan bir parti olması SCF gibi bir muvazaa partisi olarak suçlanmasına neden olmuştur³⁵⁷. DP idarecileri, CHP'nin elindeki güç ile partiyi ortadan kaldırmasından çekindikleri için muhalefetin dozunu ayarlamaya çalışmış, özellikle İnönü'nün hassas olduğu konularda dikkatli davranmışlardır. Bu da muvazaa iddialarını güçlendirmiş, hatta DP içerisinde de bu iddiaların tartışılmasına yol açmıştır.

DP'nin kurucuları, temelde iki düşünceden hayaletten kaçır gibi kaçtılar. Bunlardan birisi komünizm, diğeri ise irticadır. Bunların ilkinin dış politik koşulların ikincisini iç politikanın sonucunda oluşan düşmanlar gibi düşünebiliriz. Tevfik Rüştü Aras gibi önemli bir ismi içlerine almamışlardı zira Aras sol düşünceye, batı tipi sosyalizme eğilimi olan birisiydi. Yine Tan gazetesi çevresine olan ilgilerini de komünizm ile anılmak istemediklerinden ve iktidarın tepkisinden dolayı bir anda kesmişlerdi³⁵⁸. Laiklik meselesinde ise DP içerisinde en üstte yer alan isim çok hassastı. Celal Bayar, Atatürk ilkelerine bağlı ve laiklik konusunda hassas birisiydi ve bu konuya önem vermektedir³⁵⁹.

(4) *İdeolojik Temelleri ve Parti Programı*

Parti programını incelemeye başlamadan evvel hemen belirtilmelidir ki, CHP ile DP arasında farklılıklardan ziyade benzerlikler dikkat çekmekteydi. Bunun temelde iki sebebi vardı. Birincisi kurucular siyasi yaşamlarının hemen hemen hepsini CHP içerisinde geçirmişlerdi. Yetiştikleri ortam ve gelenekten etkilenmeleri kaçınılmazdı. Dolayısıyla parti programlarının benzeşmesi normaldi. Bir diğeri sebep

³⁵⁵ Celal Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, (drl. İsmet Bozdağ), Baha Matbaası, İstanbul 1969, s. 43.

³⁵⁶ Keyder, **Devlet ve Sınıflar**, s. 154.

³⁵⁷ Timur, **Çok Partili**, s. 11.

³⁵⁸ Toker, **Tek Partiden**, s. 80-81; Kara, **Sosyalizm/Komünizm**, s. 119-121.

³⁵⁹ Bayar, **Başvekilim**, s. 43.

ise, anayasada bir siyasi partiyi bağlayıcı hükümlerin bulunmasıydı. 1937 yılında Altı Ok anayasaya girmişti. Bu sebeple bu ilkeleri kabul etmek zorundaydılar. Tersine bir durum teknik açıdan anayasanın ihlali demekti. Bu da DP'nin kapatılması için CHP içerisindeki aşırılara bahane vermek anlamına geliyordu³⁶⁰.

Millî Mücadele mirasını paylaşan DP, kendisini bir sınıfa değil, sınıflar koalisyonuna dayandırmıştır. Tek parti yönetiminden memnuniyetsiz kitlelere kravatsız bürokrasiden kurtulmayı vaat etmiştir³⁶¹. Adnan Menderes, taşra orta sınıfının toprak sahibi grubunu, Celal Bayar, Millî Mücadele'ye katılmış orta sınıfın cumhuriyetçi serbest teşebbüs taraftarı finansal grubunu, Refik Koraltan, bürokrat geçmişe sahip taşra ileri gelenlerini, Fuad Köprülü ise Osmanlı mirasını temsil etmekteydi³⁶².

Bayar'a göre inkılâplar artık benimsenmişti, artık asıl mesele inkılâpların benimsetilmesi değil, bu inkılâpların ilerletilmesiydi. Türk milleti kendi kendisini idare edecek gereken olgunluğa sahipti³⁶³. Samet Ağaoğlu, anılarında politikaya girmekle, keyfi ve şahsi idare zihniyetine karşı bir mücadeleye başladığını belirtirken, ayrılık noktasının tek parti sistemi olduğunu vurgulamaktaydı³⁶⁴.

Parti programına gelecek olursak; DP genel olarak Atatürk ilkelerine bağlı kalmıştır. Ancak CHP'den farklı olarak ilkeleri biraz daha liberal bir şekilde yorumlamıştır. DP çok partili bir siyasi hayatın önemine vurgu yapmış (madde 1), demokrasi esaslarına en uygun sistemin cumhuriyet olduğunu belirtmiştir (madde 2). Türk milletinin siyasi olgunluğa eriştiğine inanan DP (madde 3), milletin iradesinin tam tecellisi için seçimlerin güvenli, serbest ve gizli oy ile yapılmasını talep etmiş,

³⁶⁰ Ahmad, **Demokrasi**, s. 30-31; Nadi, **Perde**, s. 279-280. Toker'in de belirttiği gibi, tek parti zihniyeti idari kademelerde devam ediyordu. Hatta İnönü'nün çevresinde bu denemeyi ilk fırsatta boğmak arzusunda olanlar vardı. Toker, **Tek Partiden**, s. 86.

³⁶¹ Timur, **Çok Partili**, s. 39-40.

³⁶² Karpat, **Demokrasi**, s. 52.

³⁶³ Bayar, **Başvekilim**, s. 40-41.

³⁶⁴ Samet Ağaoğlu, **Siyasi Günlük Demokrat Parti'nin Kuruluşu**, (haz. Cemil Koçak), İletişim Yay., İstanbul 1993, s. 33.

(madde 9). Programda, seçim sisteminin değiştirilmesinin ve milletvekilliği seçimlerinin tek dereceli olmasının üzerinde durulmuştur (madde 10)³⁶⁵.

DP programında, sosyal adalet gibi insanî değerlere önem verilmiş ve bu demokrasinin bir gereği olarak sayılmıştır (madde 5). Toplumun iş bölümüne göre gruplara ayırarak, bunları uyumlu bir şekilde yaşatmayı hedeflemiştir (madde 6). Bu bir bakıma İT ve Erken Cumhuriyet Dönemi korporatist özellikler taşıyan halkçılık ilkesinin bir etkisi olarak sayılabilirse de, milletin çeşitli sınıflarının ve meslek gruplarının cemiyetler, kooperatifler ve sendikalar kurmaları gerektiğini belirterek (madde 7) devlet-millet bütünleşmesinden ziyade bir sivil toplum oluşturmak isteği gösterilmiştir³⁶⁶.

DP, kültür ve ülkü birliğine dayanan din ve ırk farkı gözetmeyen bir milliyetçilik anlayışını kabul etmiştir. Bütün yurttaşlar Türk olarak kabul edilmiş, herkesin eşit haklara sahip olacağı belirtilmiştir (madde 13). Halkçılık ilkesi Fransız Devriminden gelen klasik anlamıyla hiçbir şahsa ve zümreye imtiyaz vermemek şeklinde tanımlanmıştır. Ayrıca yönetimin halk için ve halkla beraber olması gerektiği belirtilmiştir (madde 16). Burada CHP ile olan ciddi bir farklılık göze çarpmaktadır. Zira CHP, halkçılık ilkesinde halktan gelerek, halk için çalıştığını ve halkın faydasını her faydanın üzerinde tuttuğunu belirtmiş ancak bunun halkla beraber yapılacağını belirtmemiştir. Parti halkın üzerinde bir kurum olarak halkın iyiliğini sağlamayı görev bilmiştir. Bu açıdan, CHP halk için halka rağmen politikasını izleyen Fransız Jakoben anlayışına yaklaşmakta iken, DP liberal batı demokrasisine -biraz daha Anglosakson demokrasisine benzer anlayışa-yaklaşmaktadır (madde 19)³⁶⁷.

İktisadi faaliyetler açısından devletçiliğin zorunluluk sonucu uygulanması gereken bir politika olduğu belirtilmiş, son tahlilde özel teşebbüsün korunmasını ve geliştirilmesini savunmuştur (madde 17)³⁶⁸. Piyasalarda emniyet ve istikrarın

³⁶⁵ **Demokrat Parti Tüzük ve Program**, Pulhan Matbaası-İstanbul, Ankara 1946, s. 12-13.

³⁶⁶ **DP Program**, s. 12-13.

³⁶⁷ **DP Program**, s. 14-16. Aynı maddede bürokrasinin sınırlarının çizilmesi konusu üzerinde önemle durulmuştur. Bürokratik zihniyetin ve usullerin terk edilmesi gereği belirtilmiştir.

³⁶⁸ **DP Program**, s. 15.

sağlanması önemli bir şart olarak gösterilmiştir. Kesin bir zorunluluk olmadıkça piyasalara karışılmaması gerektiği belirtilmiştir. İktisadi meselelerde devlete piyasayı koruyan ancak doğrudan içerisinde olmayan bir rol biçilmiştir (madde 51)³⁶⁹. Yalnızca özel teşebbüsün gücünün yetmeyeceği yahut yeterince kar edemediği için girişmediği fakat ülkenin faydasına olan alanlarda, maden ve orman işletmeleri gibi daimi menfaatler açısından devletin elinde bulunması gereken yerlerde devlet ekonomik alanın içerisine girebilir. Fakat bu durumda da özel işletmelerden farklı bir muameleye tutulmamalıdır (madde 44)³⁷⁰.

DP, laikliği ise şu şekilde (madde 14) yorumlamaktaydı;

“Partimiz, layikliği, devletin din ile hiçbir ilgisi bulunmaması ve hiçbir din düşüncesinin kanunların tanzim ve tatbikinde müessir olmaması manasında anlar”. Görüldüğü gibi temel mantık CHP ile aynıydı, zaten bunun dışına çıkması anayasal açıdan mümkün değildi. Aynı madde içerisinde bu genel tanımın yanında din hürriyetinin diğer hürriyetler gibi en mukaddes haklardan olduğuna dikkat çekiliyordu. Konuya temkinli yaklaşan DP, maddenin son paragrafında, dinin siyaset aleti olarak kullanılmasına, yurttaşlar arasında uyumu bozacak propaganda malzemesi yapılmasına ve serbest düşünceye karşı taassup duygularının ortaya çıkmasına karşı olduğunu vurgulamıştır³⁷¹.

---

³⁶⁹ DP Program, s. 25.

³⁷⁰ DP Program, s. 23.

³⁷¹ DP Program, s. 14.

1946-1947 Din Politikalarında Değişim Yolunun Açılması; Politik Gerilim Süreci ve CHP’de Aşırıların Tasfiyesi

CHP’nin laiklik politikalarının değişme dönemi olarak kabul edilen 1945-1950 arası yılları incelerken ilk iki yıl süresince partiler arası olduğu kadar CHP içerisindeki ılımlılar ile aşırıların arasında bir çekişmenin var olduğunu görmekteyiz. Çok partili hayata geçmeden hemen önce erken Cumhuriyet dönemi laiklik uygulamalarına benzer bazı çabalar gösterilmişse de bu çabalar sonuçsuz kalmıştır. CHP içerisinde ılımlılar olarak kabul ettiğimiz kesimin bir bölümü, DP’nin kurucuları arasında yer alarak CHP’den kopmuş, bir bölümü ise CHP içerisinde kalmıştır. 1946-1947 arasında CHP-DP çekişmesi ilk olarak göze çarpıyorsa da, diğer taraftan CHP içerisinde aşırıların ılımlılar arasında mücadele başlamış, çok partili siyasi hayatın koşullarına kendisini uyarlayamayan, aşırıları temsil eden, otoriter eğilimi ile tanınan Recep Peker’in başbakanlıktan istifasıyla CHP içerisindeki tek parti dönemi laiklik yanlısı aşırıların tasfiye edilmişlerdir.

A. 1946 CHP Olağanüstü Kurultayı

DP’nin şubelerini kurmaya başlamasıyla birlikte, halktan büyük ilgi görmesi CHP’li yöneticileri afallatacaktır. CHP kadrosu, halkta bir hoşnutsuzluk olduğunu biliyordu, ancak bu hoşnutsuzluğun derecesini tam olarak kestirememekteydi. Bunun üzerine CHP yöneticileri Mayıs 1946’da bir olağanüstü kongre düzenleme kararı almıştır³⁷².

Olağanüstü Kurultay 10 Mayıs tarihinde CHP’nin Değişmez Genel Başkanı Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün daveti üzerine Ankara’da TBMM çatısı altında toplanmış ve burada yapılan son kurultay olmuştur. Parti-Devlet bütünleşmesinin açık bir örneği olan bu uygulama, bu tarihten itibaren terk edilecektir. Değişim süreci bakımından dikkate değer bir durum olma özelliği taşımaktadır³⁷³. Yine bu açıdan aynı yorum kurultay oturumlarının radyodan yayınlanması üzerine yapılabilir. Bu

³⁷² Zürcher, **Modernleşen**, s. 311.

³⁷³ Toker, **Tek Partiden**, s. 106.

kurultayın oturumları radyodan yayınlanacaktır³⁷⁴. Nitekim Ahmet Emin Yalman, bu kurultayı tek partinin cenaze merasimi olarak nitelendirmektedir³⁷⁵.

İsmet İnönü kurultay nutkunda ilk olarak tek dereceli seçim meselesini gündeme getirmiştir. O zamana kadar seçimler iki dereceli olarak yapılmaktaydı. İnönü bundan sonra yapılacak seçimleri tek dereceli olması için seçim kanununda değişiklikler yapılacağını söylemiştir. Bu değişikliklerin neticesinde de süratle yeni seçime gidileceğinin haberini vermiş ve bir iki ay içinde yeni seçime gidileceğini söylemiştir. İlk olarak belediye seçimleri ardından milletvekilli seçimleri erkene alınacaktır. Yapılacak seçimlerde milletin iradesinin tam olarak tecilli etmesi için uğraş gösterilecek ve seçim sandıkları köylere kadar götürülmeye çalışılacaktır. İdare amirlerinin kanun dışında seçime karışmaları engellenecek, ne vatandaşlara baskı yapacaklar ne de baskı yapılmasına izin vereceklerdir. Milletin iradesinin açık bir surette belli olması için bu kadar çaba gösterilirken, partilerin ya da müstakil adayların bir bahane bularak seçime girmekten kaçınmaları istenilmeyecek bir durumdur. Bunun anlamı yabancı devletlere karşı memleketin iç idaresini itham etmektir. Bunun sonu meşru mücadele yolundan ayrılmaktır. CHP her yerde seçim sonuçlarına saygılı olacak ve seçimi kaybederse iktidara karşı dostça bir muhalefet yapma görevini üstlenecektir. Ayrıca seçimi kazanan partinin başkanının devlet başkanı olmasını normal karşılayacaktır. İnönü bu kurultayda değişmez genel başkan unvanına da değinmiş ve gelecek için bir teminat olması açısından bu unvanın kaldırılmasını bizzat teklif etmiştir. İnönü, konuşmasında cemiyetler kanunundaki sınıf esasına dayalı cemiyet ve parti kurma yasağına değinmiş ve bu yasağın kaldırılmasını savunmuştur. Sınıf esasına dayalı parti kurma yasağının kalkmasıyla daha geniş bir yelpazede siyasi partiler kurulacak fakat bu partiler çok uzun ömürlü olmadığından bu vaat söylemden öteye gitmeyecektir³⁷⁶. İnönü, Müstakil Grup meselesine de değinerek, Müstakil Grubun çok partili hayata geçmeden önce parti içi

³⁷⁴ “Kurultay Bugün Açılıyor”, **Ulus**, 10 Mayıs 1946, s. 1; “Parti Kurultayı Bugün Toplanıyor”, **Vatan**, 10 Mayıs 1946, No: 1778, s.1; “Halk Partisi Fevkalade Kurultayı Toplandı”, **Yeni Sabah**, 11 Mayıs 1946, No: 2865 s. 1; **Aydın Tarihi**, Mayıs 1946, No: 150, s. 7.

³⁷⁵ Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim**, C. 2, (haz. Erol Şadi Erdinç), Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1997, s. 1354.

³⁷⁶ Kara, **Sosyalizm/Komünizm**, s. 124-129.

denetim görevini üstlendiğini fakat artık çok partili hayata geçilmesiyle birlikte Müstakil Gruba lüzum kalmadığını belirtmiştir. Son olarak İnönü, CHP'ye asıl güçlüğü açıktan açığa karşısına geçen gazeteciler ve siyasetçiler çıkarmamış, parti içinde olup partiyi kötüleyenler problem yaratmıştır, diyerek parti içi muhalefete gözdağı vermiştir³⁷⁷.

Bu olağanüstü kurultayda CHP programında ve tüzüğünde çeşitli değişiklikler yapılmıştır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

Programda yapılan değişiklikler;

“C.H.P. programında yurttaş haklarından bahseden mevcut hüküm şuydu:

Madde 4 – Yurttaş hakları:

2) Yurdumuzun umumi şartlarına göre vatandaşın yakından tanıdığı ve emniyet ettiği kimselere rey vermesini temin eden iki dereceli seçimi ameli icaplara uygun buluruz.

Bu fıkra kurultayca şu şekilde değiştirilmiştir:

Madde 4 – Yurttaş hakları:

c) - Milletvekili seçimlerinde tek dereceli seçim taraftarıyız.

C.H.P. programının 22. maddesi şöyle idi:

Madde 22 – Türkiye’de cins ve sınır ve rejyonal fikirleri koruma ve yayma, sınıf mücadelesi uyandırma maksatlarıyla cemiyet kurulamaz. Devlet, hususi idare ve belediyelerle Devlete bağlı müesseselerden hizmet karşılığı aylık ve ücret alanlar buldukları vazifenin sıfat ve hüviyeti ile cemiyet kuramazlar.”

Kurultay, bu maddeyi kaldırmıştır.

CHP Tüzüğünde yapılan değişiklikler ise şöyledir:

³⁷⁷ **Ayn Tarihi**, Mayıs 1946, No: 150, s. 32-37; “İnönü’nün Tarihi Söylevi”, **Ulus**, 11 Mayıs 1946, s. 1-2; Cumhurbaşkanı İnönü’nün Nutku”, **Vatan**, 11 Mayıs 1946, No: 1779, s. 1, 4; “Cumhurbaşkanı’nın Beklenen Açış Nutku”, **Yeni Sabah**, 11 Mayıs 1946, No: 2865, s. 1, 3.

“Kurultay, C.H.P. Tüzüğü'nün dördüncü ve beşinci maddelerini değiştirmiştir. Bu maddelerin yeni şekilleri aşağıdadır:

Madde 4 – Parti Genel Başkanı Büyük Kurultay tarafından dört yıl süre için Partili Milletvekilleri arasından seçilir.

Madde 5 – Partinin Genel Başkanlığı süresi içinde aşağıdaki üç halde inhilal edebilir.

a) Ölüm,

b) Vazife yapmaya mani bir hastalığın sabit olması,

c) İstifa,

Bu üç halden biri dolayısıyla inhilal vukuunda Parti Büyük Kurultayı derhal toplanarak Partiyeye mensup Milletvekillerinden bir zatı Genel Başkanlığa seçer.

Geçici madde:

1- Tüzükte yazılı olan Değişmez Genel Başkan sözü Genel Başkan olarak değiştirilmiştir.

2- 16 ncı maddenin (g) fıkrasıyla 118, 119, 120, 121, 122, 123 üncü maddeler kaldırılmıştır.

3- Tüzükteki Müstakil Grup hakkındaki hükümler mülgadır.

*(118, 119, 120, 121, 122, 123 üncü maddeler Müstakil Grup'un kuruluş, ödev ve yetkilerinden bahseden maddelerdir.)*³⁷⁸.

Bu kurultayda, daha önce önerilen dinde reform düşüncesi tekrarlanmış, toplantıya sunulmuştu. Dinde radikal değişimi öneren, itikada, ibadet biçimine doğrudan karışmayı öneren bu rapora yine CHP'deki bazı gruplar karşı çıkmıştı. Onlara göre CHP değişim içerisindeydi, devlet yeniden din işlerini ele almamalıydı. Değişiklikler daha önce de belirtildiği üzere bir kültür işi olarak yapılmalı, daha çok

³⁷⁸ “Program ve Tüzükte Değişiklikler Yapıldı”, **Ulus**, 12 Mayıs 1946, s. 1, 4.

toplumun kendiliğinden evrilmesi sağlanmalıydı. Başka bir grup CHP'liler ise özellikle din eğitimi konusunda devlete aktif bir rol biçiyorlardı. Zira halk din konusunda bilgisiz kalmıştı ve ehil olmayan kişilerin elinde yanlış telkinlere kapılabilmekteydiler. Fakat devletin dine müdahalesi laikliğe aykırı olacağı için, devletin kültürel anlamda reformlar yapmasını, din alanında reformun ise din bilginleri tarafından yapılmasını savunuyorlardı³⁷⁹.

Değişim süreci bu kurultayla sınırlı kalmamıştır. Kurultaydan bir ay sonra Basın Birliği Kanunu kaldırılıyor; Matbuat Kanununun Bakanlar Kuruluna gazete kapatma yetkisi veren 50. maddesi değiştirilerek bu yetki mahkemelere devrediliyor ve ayrı bir kanunla basın suçluları affediliyordu. Yine aynı günlerde Üniversitelere bilimsel ve idari özerklik veren bir kanun da parlamentodan çıkmıştır³⁸⁰.

Kurultayda alınan kararlar tek parti döneminden, çok partili hayata geçişi sağlamak açısından önem taşımaktadır. Kurultay din politikalarında daha önce bahsettiğimiz tereddütlü bir liberalleşme çabasının hızını daha da arttırmıştır. Fakat tam anlamıyla da tek parti havasından kendisini kurtaramayan bir düşünceyi simgelemektedir. Bununla birlikte, çok partili hayata geçiş sürecinde ve CHP'nin liberalizasyonunda önemli bir kilometre taşı olduğunu da kabul etmek gerekir. Ancak Eroğul'un da belirttiği gibi, bu gayretlere bakarak, CHP'nin elinde bir kadife eldiven olduğu sanılmamalıdır. Aslında bu parti, yıllardır yarattığı sert çehreyi değiştirebilmek için böylesine hızlı bir demokratikleşme hareketine girişiyordu. Ancak kadife eldiven, altındaki demir yumruğu gizleyemiyordu³⁸¹.

Vatan gazetesi yazarı Ahmet Emin Yalman, "*Halk Partisinin Kurultayından İntibalarım*" başlıklı yazısında tek parti idaresinin tamamen terk edilmesi gerektiğini savunmuş, CHP kurultayındaki demokratik gelişmeleri olumlu karşılamış fakat demokrasi tatbiki açısından kurultayı ileri bir adım olarak saymamıştır. Zira demokrasinin asıl esaslarından olan kendi içtihatlarının dışında başka içtihatlarla da

³⁷⁹ C.H.P. Müstakil Grubu Raporu ve Ekleri, s. 355-356; BCA, 490-01, Dosya 218, Klasör 861, Evrak 1, s. 398-399. Bkz. Ek – 2; Hürriyet Konyar, **Ulus Gazetesi, CHP ve Kemalist İnkeler**, Bağlam Yay., İstanbul 1999, s. 176-178.

³⁸⁰ Timur, **Çok Partili**, s. 69-70. İlgili Kanunlar için bkz. **Resmi Gazete**, Kanun No: 4935, Resmi Gazete yayım tarihi 18 Haziran 1946, Sayı: 6336, s. 10778-10786.

³⁸¹ Eroğul, **Demokrat**, s. 14.

saygı gösterilmesi ve kendi düşüncesinden farklı şekilde düşünen insanların fena niyetleri olduğuna hükmedilmemesi yönünde bir gelişim sağlanamamıştır³⁸².

B. 21 Temmuz Seçimleri

CHP demokratikleşme yönünde önemli adımlar atmakla birlikte, hem tek parti yönetiminden gelen alışkanlıklarını yenemiyor hem de iktidarını bir seçimin kaderine bırakmak istemiyordu. Bu nedenle seçim kanununda yapılan değişiklikler gerekçe gösterilerek erken seçim kararı alınmış ve TBMM'den de bu karar çıkarılmıştı. Bu karara muhalifler itiraz etse de bir şey değişmeyecekti³⁸³. Bu durum karşısında DP, belediye seçimlerine girmeyecek³⁸⁴, MKP ise belediye seçimlerine girme kararı almakla birlikte seçim günü yarıştan çekilecek ve seçimlerin feshedilmesini isteyecekti³⁸⁵. CHP kanadında ise bu iddialar kesinlikle reddedilecek ve CHP'nin yarı resmi yayın organı görevini üstlenen Ulus Gazetesinde seçimlerin kanuni bir şekilde yapıldığı yönünde haberler çıkacaktır. Nihat Erim, 30 Mayıs 1946 tarihli yazısında;

“(...) sosyal bünyede derin rahatsızlıklar müşahade edildiğinde bunu gidermenin yolu, bir müddet için ‘hürriyet ilahının üzerine şal örtmek’ ve yukarıdan aşağı bir otorite tesis eylemektir.(...) demokrasi –veya başka her hangi bir idare tarzı- Türk Milletinin iyiliğini ve refahını sağlayabildiği nisbette, ve yalnız o nisbette, değer verdiğimiz bir vasıtaadır. (...) Bugün, Türk devletinin idaresini ellerinde bulunduran yasama, yürütme ve yargılama uzuvları, tarihin bu derslerini her an göz önünde bulunduracak olgunluktadırlar. Demokrasi, evet Fakat bir sürü yaygara ile bulandırılan hava içinde demagojinin hâkim olması. Bu, Türkiyede hiçbir zaman görülmiyecektir.”³⁸⁶ şeklinde bir düşünce ortaya koyarak seçimleri ve idare tarzını eleştirenlere açıkça gözdağı vermektedir. Gerekirse bu çok partili hayata geçiş

³⁸² Ahmet Emin Yalman, “Halk Partisi Kurultayından İntibalarım”, **Vatan**, 11 Mayıs 1946, No: 1779, s. 1, 3.

³⁸³ “Meclis, Seçimi Yenileme Kararı Verdi”, **Ulus**, 11 Haziran 1946, s. 1, 4; **Aynı Tarihi**, Haziran 1946, No: 151, s. 2-3.

³⁸⁴ “Demokrat Parti Kararını Verdi: Belediye Seçimlerine Girmiyor”, **Vatan**, 9 Mayıs 1946, No: 1777, s. 1.

³⁸⁵ “MKP Seçimlerin Feshini İstiyor”, **Vatan**, 30 Mayıs 1946, No: 1798, s. 1; “M. Kalkınma Partisi Dün Seçimlerden Çekildi”, **Yeni Sabah**, 27 Mayıs 1946, No: 2881, s. 1.

³⁸⁶ Nihat Erim, “Demokrasi Gaye Midir Vasıta Mıdır?”, **Ulus**, 30 Mayıs 1946, s. 1, 3.

denemesinden de vazgeçilebileceğini belirterek, gelecek seçimlere yönelik katılımın gerekliliğini tehditkâr bir tavırla yazmaktaydı.

21 Temmuz 1946 tarihine alınan milletvekili seçimlerine, bu gergin ortamda gidilecek, seçimlere DP'nin katılıp katılmaması yönünde tartışmalar olacaktır. CHP kanadı, seçimlere mutlak şekilde katılım istiyor, daha önce olağanüstü kuruldayda İnönü'nün de belirttiği gibi muhalefetin seçimlere katılmamasını, meşru mücadele yolundan sapması olarak değerlendiriyordu.

DP ise bu konuda taviz vermemiş ve Celal Bayar seçimlerin erkene alınmasına gerekçe olarak gösterilen nedenleri tatmin edici bulmadığını açıkça belirterek, seçimlerde acele edilerek yapılmak istenenin DP'yi hazırlıksız olarak yakalamak olduğunu belirtecektir³⁸⁷. TBMM'de seçim kanununun tartışılması esnasında İçişleri Bakanı Hilmi Uran, yaşanan hataların ciddi olmadığını ve bu hatalardan da dersler çıkarılacağını belirterek, DP'nin seçimlere katılmasını kolaylaştırmaya çalışmıştır. Hikmet Bayur ise otoriter yapıdaki yönetimden şikâyet ederek şunları söylemiştir:

“(...) Pek az memleket vardır ki hükûmet nüfuzu bizdeki kadar memleket içine yayılmış olsun. Memleketimizde büyük bir miktar memur vardır. Bunlar aileleriyle beraber iki milyonu geçmektedir. Bu memurlar tabii olarak tabii olarak korku içindedir. Bu gibi adamlar otoriteye tabi olmadan kendi istedikleri gibi serbestçe hareket ederlerse bir takım haksızlıklara maruz bırakılmaktadırlar(...)”. Gizli oy meselesine de değinen Bayur bu konuya dikkat çekerek şöyle konuşmuştur:

“Gizli oy demokrasinin temel taşıdır. Gizli oyu gerçekleştirmek lazımdır. Ben sandık başına gittim. Listedeki oyu atmak istemedim. Ben beyaz kâğıt dolduracağım, nerede doldurayım, dedim. Başka yer yok, burada dolduracaksınız, dediler (Yeter, yeter sesleri). Ben de herkesin gözü önünde yazdım. Fakat hakiki demokrasi bu mudur? Seçim gizli olmayınca eldeki oyların kime verildiği belli olunca gerçekten o partiye taraftar olmayanlar da mecburen o partiye veriyor. (...)”

³⁸⁷ “Demokrat Partinin Beyannameesi”, **Vatan**, 14 Mayıs 1946, No: 1782, s. 1.

Konuşmasını tamamlayan Bayur daha sonra tekrar söz alarak seçim sistemiyle ilgili şu eleştirileri getirmiştir:

“Bu tasarının tek dereceli seçimi belirtmiş olmasından dolayı müteşekkirim. Ancak birçok hükümleri var ki iktidar mevkiinde bulunanları orada tutmağa yarayan hükümlerdir. Bu kanunlara göre yapılacak seçimlerde hükûmeti ve onun partisini düşürmek imkânsız denecek kadar güçtür. Halkın yüzde 60-70’i hükûmetin ve onun partisinin aleyhinde olsa, yine bu kanuna göre düşüremez. Yüzde 90 fazlası gibi süpürücü bir muhalefet olmalı ki hükûmet ve partisi sarsılsın. (...)” TBMM’de yaşanan yoğun tartışmaların ardından Hikmet Bayur, gizli oy meselesi ile ilgili taktir verdi fakat bu taktir kabul edilmedi³⁸⁸.

DP ve MKP’nin tepkisini çeken belediye seçimlerinin ardından bu gergin ortamda, seçime katılıp katılmama meselesi gerek DP içerisinde gerekse kamuoyunda yoğun bir şekilde tartışılmış, sonunda DP seçimlere katılma kararı vermiştir³⁸⁹. Kararın kesinleşmesinin ardından DP hızla seçimlere hazırlanmaya başlamış, hemen ardından MKP de seçimlere katılma yönünde karar vermiştir³⁹⁰. DP Genel Kurulu seçimle ilgili bir beyanname yayınlamış, seçimlerin erken tarihe alınmasındaki amacın muhalefeti hazırlıksız yakalamak olduğunu tekrar belirterek, seçimlerde vatandaşın güvenli oy kullanamayacağını ve devlet başkanının tarafsız olması gerektiğini savunmuştur³⁹¹.

Konumuz açısından ilginç bir habere DP’ye yakın bir tutum takınan Yeni Sabah gazetesinde rastlamaktayız. Habere göre, Düzce müftüsü, CHP propagandası yapmak üzere gezilere çıkıyor ve halka *“Abdestsiz Demokratlara sakın aldanmayın”* şeklinde halka telkinlerde bulunuyordu. Dini siyasete alet eden müftü başlığıyla ilk sayfadan çıkan haberin içeriğinde şunlar yazmaktaydı:

³⁸⁸ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 7, C. 23, Birleşim 57, 31.5.1946, s. 239-240, 243-245, 275-277.

³⁸⁹ “Demokrat Parti Seçimlere Giriyor”, **Yeni Sabah**, 13 Haziran 1946, No: 2898, s. 1; “Demokrat Parti Seçimlere Giriyor”, **Yeni Sabah**, 17 Haziran 1946, No: 2902, s. 1.

³⁹⁰ “Milletvekili Seçimlerinin Hazırlığı Hızlandı”, **Yeni Sabah**, 18 Haziran 1946, No: 2903, s. 1.

³⁹¹ “Demokrat Partinin Beyanname”, **Yeni Sabah**, 19 Haziran 1946, No: 2904, s. 1.

“(…) Düzce müftüsü Mehmet 14/6/1946 tarihinde Halk Partisi başkanı Hikmet ile birlikte Düzce Cumayeri camiinde namazdan sonra cemaate hitaben:

– Buraya Allahın emirlerini sizlere tebliğ ve sizi irşad için bu kürsüye çıktım. Bazı abdestsiz ve namazsız Demokrat Parti mensupları her tarafa, halk içine girerek memlekette bir tefrika ve fesad tohumu ekmeğe çalışıyorlar. Sakın bunların iğfalatına kapılmayınız. Halk Partisinden ayrılmayınız. Doğru yol budur. Bir zamanlar bu camide cemaat içinde bulunan Abazalar Hilafet ordusuna tabi olarak hatalarını idam sehparlarında ödediler. Siz de bu fesadcılara tabi olursanız bu gibi felaketlerle karşılaşmanız mukadderdir.”

Müftünün bu konuşmasından sonra, halk içerisinde bu konuşmaya tepkiler olmuş, cami önünde ufak çaplı DP yanlısı bir gösteri yapılmıştır³⁹². Daha sonra aynı müftü haberi yapan Yeni Sabah gazetesine verdiği röportajda abdestsiz demokratlar sözünü sarf etmediğini belirterek bunun tahrifat olduğunu söyledikten sonra, CHP üyesi olduğunu belirterek şunları söylemiştir:

“Ben Cumhuriyet Halk Partisinin mensubuyum. Bu sıfatla parti umdelerini yaymaya çalıştım. Millî Mücadeledeki hizmetimi herkes bilir. Vaaz sırasında halkı anarşiye sevk etmiş değilim”³⁹³.

İrtica konusunda suçlamalar tek taraflı olmamış, her iki kesim de birbirlerini dini siyasete alet etmekle suçlamıştır. Ticani Tarikatının lideri Kemal Pilavoğlu’nun, Ankara seçimlerinde DP lehine propaganda yaptığı iddia edilmekteydi³⁹⁴. Yine aynı gün yayınlanan haberlerde, valilerin taraflılığından şikâyet edilmiş ve Osmaniye’de DP’lilere komünistlik isnat edildiği şeklinde haberler çıkmıştır³⁹⁵. Seçime bir gün kala Celal Bayar’ın İzmir nutkunun radyodan yayınlanması uygun görülmemiş, aynı gün bir köyün DP Başkanı ile Adnan Menderes’in çiftlik kâhyası öldürülmüştü³⁹⁶.

³⁹² “Dini Siyasete Alet Eden Bir Müftü, “Abdestsiz Demokratlara Sakın Aldanmayın” Diyor”, **Yeni Sabah**, 20 Haziran 1946, No: 2905, s. 1, 3.

³⁹³ “Ben C.H.P. Mensubuyum”, **Yeni Sabah**, 26 Haziran 1946, No: 2911, s. 1, 3.

³⁹⁴ Us, **Hatıra Notları**, s. 690.

³⁹⁵ “Parti Propagandalarında Vali Taraflılığından Şikayet”, **Yeni Sabah**, 26 Haziran 1946, No: 2911, s. 1.

³⁹⁶ “Aydında Seçimden 48 Saat Önce Acı Bir Hadise”, **Cumhuriyet**, 20 Temmuz 1946, No: 7876, s. 1, 4.

Çok partili hayata geçiş sürecinde iki düşünceden, komünizm ve irticadan, hayalet gibi kaçılmaktaydı ve taraflar birbirlerini suçlarken bu şekilde itham ediyorlardı. DP'lilere göre CHP kimi zaman dini siyasete alet ederek laikliği çiğniyor, kimi zaman da dine zarar veren komünistler gibi hareket ediyordu. Aynı suçlamaları CHP'liler de DP'ye yönelmekteydi.

18 Temmuz tarihinde ise DP'lilerin tarafsız olmasını istemelerine rağmen İnönü, açıkça CHP'ye oy istemiştir³⁹⁷. Her ne kadar CHP içerisinde tek parti yönetiminin alışkanlıklarının sürdüğü ifade edilse de, kadrolar içerisinde bir yenilenme yapma çabası göze çarpmaktadır. CHP 21 Temmuz 1946 seçimlerine 162 yeni adayla gidecektir³⁹⁸.

21 Temmuz 1946 tarihinde yapılan seçimlerin sonuçları ancak üç gün içerisinde açıklanmış ve CHP 395 milletvekili çıkarmış, DP 64, bağımsızlar ise 6 milletvekilliği kazanmıştı³⁹⁹. Görünüşte yeni parti için dikkate değer ama çarpıcı olmayan bir sonuçtu. Fakat işin gerçek yüzü farklıydı, büyük çapta hile yapılmıştı. DP teşkilatının sandık müşahitleri eliyle topladığı rakamlara göre, CHP 186 milletvekili, DP 279 milletvekili kazanmıştı⁴⁰⁰. Aradaki fark önemli bir sorunun bulunduğu ve yeni sorunların da ortaya çıkacağına işaret etmekteydi.

Seçimler kısa bir süre önce kabul edilen 4918 sayılı Milletvekilleri Seçimi Kanunu'na göre yapılmıştı⁴⁰¹. Seçimler ilk kez tek dereceli olarak yapılıyor olsa da özgür bir seçimin olanakları sağlanamamıştı. Her ne kadar seçimden önce İçişleri Bakanı Hilmi Uran valilere gönderdiği tamim ile seçimin güvenliğini korumak ve vatandaşlara baskı yapılmasını önlemek istemiş olarak görünse de seçimler

³⁹⁷ “İnönü'nün Türk Milletine Seçim Beyannamesi”, **Ulus**, 18 Temmuz 1946, s. 1.

³⁹⁸ “C.H.P. Listesinde 162 Yeni Aday Bulunmaktadır” **Ulus**, 19 Temmuz 1946, s. 1.

³⁹⁹ Karpat, **Demokrasi**, s. 250-251. Çeşitli kaynaklarda bu rakamlarla ilgili farklı verilere ulaştığımızdan burada genel kaniya uygun olanları veya dikkate değer bulduklarımızı vermekte fayda var. Aynı Tarihi'nde verilen son rakamlara göre, CHP 396, DP 65, bağımsızlar ise 7 milletvekilliği elde etmiştir. **Aynı Tarihi**, Temmuz 1946, No: 152, s. 5. TÜİK' ten öğrenebildiğimiz sayılara göre ise; CHP 397, DP 61, bağımsızlar 7 milletvekilliği kazanmıştır. **İstatistik Göstergeler Statistical Indicators 1923-2009**, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2010, s. 119.

⁴⁰⁰ Bayar, **Başvekilim**, s. 62.

⁴⁰¹ **Resmi Gazete**, Kanun No: 4918, Resmi Gazete yayım tarihi 6 Haziran 1946, Sayı: 6326, s. 10701-10704.

demokratik, adil ve özgür bir seçim olmaktan uzaktı⁴⁰². Oysa Samet Ağaoğlu'nun anlattıklarına göre, idare amirleri eliyle halka şiddet uygulanmış, DP'liler aleyhine yapılan kışkırtmalar yüzünden DP'li yöneticilere baskı yapılmıştı⁴⁰³. Seçimin gizliliği sağlanamamış, tarafsız bir denetleme mekanizması kurulamamıştı. Oy kullanılırken gizlilik güvencesi yoktu, açık oy gizli tasnif ilkesi benimsenmişti, tarafsız gözlemcilik mevcut değildi ve sonuçlar ilan edilir edilmez oy pusulaları imha ediliyor, bu da herhangi bir denetleme yapmayı güçleştiriyordu. Bütün yerel ve bölgesel yöneticiler CHP üyesiydiler ve hala siyasal muhalefetle, devlete ihaneti neredeyse bir tutuyorlardı. Celal Bayar, partisine karşı yönde seçimlere hile karıştırıldığını söylemişti. Üstelik bu dönemde, seçimler hakkındaki eleştirileri kesinlikle yasaklayan bir hükümet bildirisi yayımlanmış olmasına rağmen, Bayar'ın demeci basında yer almıştı⁴⁰⁴. İstanbul'daki Sıkıyönetim komutanlığı ise "*seçim sonuçları hakkında vatandaşları şüpheye düşürücü*" yayınlara izin verilmeyeceği uyarısını yaparak özellikle İstanbul basınından gelebilecek tepkilerin önüne geçmeye çalışmıştır⁴⁰⁵. Bu uyarının hemen ardından Yeni Sabah ve Gerçek gazeteleri süresiz olarak kapatılacaklardır⁴⁰⁶. Oysa İstanbul'daki seçimlerin hileli olduğu herkesçe bilinen bir durumdu. Ancak CHP'nin içerisinden önemli isimlerin buradan aday gösterilmesi nedeniyle parti Vali Lütfi Kırdar'a baskı yaparak sonuçları değiştirtmişti. Hatta daha sonra bu konuyla ilgili olarak İnönü'yü bilgilendirmiş, İnönü de yaşananlardan dolayı tepki göstermiştir. 12 Temmuz Beyannamesine gidilirken İnönü bu konuyu tekrar gündeme getirecek ve şikâyetlerini açıkça dile getirecektir⁴⁰⁷.

1946 Seçimleri, II. Meşrutiyet döneminin ünlü 1912 seçimleri kadar çok tartışılan, dürüstlüğünden kuşku duyulan bir seçim olmuştur. Seçim yasalarının istenilen güvenceleri sağlamaması, özellikle Anadolu'da iktidar partisinin birçok hile yapmasına yol açmıştır. Bunların boyutu ise iktidarın özellikle değişim karşıtı,

⁴⁰² İçişleri Bakanı Hilmi Uran'ın valilere gönderdiği tamim için bkz. **Ayın Tarihi**, Temmuz 1946, No: 152, s. 7.

⁴⁰³ Ağaoğlu, **Siyasi**, s. 38.

⁴⁰⁴ Timur, **Çok Partili**, s. 71. Zürcher, **Modernleşen**, s. 312.

⁴⁰⁵ "Gazetelerin Tahrikçi Yayın Yapmasına İzin Verilmiyor", **Ulus**, 25 Temmuz 1946, s. 1.

⁴⁰⁶ Toker, **Tek Partiden**, s. 129.

⁴⁰⁷ Erim, **Günlükler**, s. 157, 376; Yalman, **Yakın Tarihte**, s. 1363-1364.

statükocu kesiminin ayak diremesi yüzünden ortaya çıkmamıştır⁴⁰⁸. Nadir Nadi anılarında, bu seçimde birçok kanunsuz işlemlerin yapıldığını, DP adaylarının kazandıkları oyların CHP'li adaylara sayıldığını yazmaktadır. Bu seçimler demokrasinin gelişmesi açısından daha ilk adımda ortaya çıkan tatsız bir göstergeydi⁴⁰⁹. İsmet İnönü'ye yakın isimlerden Metin Toker, gerçekte DP'nin iktidarı ele alma ihtimali olmamasına karşın CHP'nin ve idare amirlerinin seçimi boşu boşuna kirlettiklerini yazmaktadır. Çankaya seçim sonuçlarını dürüstçe kabul etmeye hazırdır fakat tek parti döneminin alışkanlıklarını koruyan CHP teşkilatı, marifetini hemen o gece yapmaya başlamıştır ve sonuçta DP'nin hakkı yenmiştir⁴¹⁰.

Seçimlere hile karışması, daha sert bir siyasi mirasın tohumlarını ekti. 1946 seçimleri CHP açısından bir galibiyetten ziyade, bir yenilginin ezikliğini getirirken, DP ise, bu durumun yarattığı uygun siyasi koşullardan yararlanmasını bilmiştir. CHP'nin içerisinden birçok isim bu durum sebebiyle partiden uzaklaşmış, ordu içerisindeki bazı subaylar dahi CHP'den soğuyarak DP'ye sempati duymaya başlamıştır⁴¹¹. 1946 seçimlerinin DP açısından dikkat çeken olumlu anlamı ise; DP'liler, seçim sonuçlarıyla güçlerinin farkına vardı. Hükûmet'i devralabileceklerine inanıyorlardı. Yapmaları gereken bir dahaki seçime kadar suyun yüzünde kalabilmektir⁴¹².

C. Recep Peker Hükûmeti

1. Siyasi Gerilim Süreci ve Aşırıların Tasfiyesi

21 Temmuz seçimlerinden sonra İsmet İnönü, Ağustos ayında hükûmet kurma görevini otoriter eğilimleri ile tanınan Recep Peker'e verdi⁴¹³. Böylesi bir yenilik sürecinde üstelik bizzat İnönü'nün söylemlerinde de çok partili hayat desteklenirken, İnönü neden Peker gibi birisini başbakanlığa getirmiştir? Bunun nedeni Peker ile DP

⁴⁰⁸ Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, İmge Kitabevi, Ankara 1995, s. 403.

⁴⁰⁹ Nadi, **Perde**, s. 293.

⁴¹⁰ Toker, **Tek Partiden**, s. 124-127.

⁴¹¹ Ahmad, **Demokrasi**, s. 38; Çavdar, **Demokrasi Tarihi**, s. 403.

⁴¹² Toker, **Tek Partiden**, s. 132.

⁴¹³ **Ayın Tarihi**, Ağustos 1946, No: 153, s. 4.

yöneticilerini karşı karşıya getirmek, çatıştırmak ve hakemlik rolünün İnönü'ye düşmesini sağlama isteği olarak görünüyor⁴¹⁴. Zaten daha sonra yaşanan süreçte İnönü'nün edindiği pozisyon ve takındığı tavır bu görüşü destekler niteliktedir. Görünürde bu tezin aksini söyleyen kişi ise dönemin önemli isimlerinden Hilmi Uran'dır. Uran'ın hatıralarında bahsettiğine bakılırsa, İnönü, Peker'i başbakan yapmak konusunda hiç de istekli görünmüyor, onun geçimsizliğinde ve kaba hareketlerinden endişe ediyordu. İnönü, Peker ile işbirliği yapmanın zor olacağını tekrar tekrar söylüyordu ve bu görevi ona kerhen vermişti⁴¹⁵. İnönü, gerçekten Peker ile geçinemeyeceğini önceden beri biliyordu ancak Uran'ın belirttiği gibi görevi istemeden değil bilakis yukarıda belirttiğimiz nedenlerden dolayı Peker'in bu yönlerini bile bile onu hükûmeti kurmakla görevlendirmişti.

CHP ve DP arasındaki gerginlik daha TBMM'nin açıldığı gün ortaya çıkmıştır. DP'liler seçimlerin hileli olduğunu olarak meclise güven duymadıklarını, İnönü'nün meclise gelişinde ayağa kalkmayarak göstermişlerdir⁴¹⁶. Peker Hükûmetinin beyannamesinde, çok partili hayattan, daha isabetli kararlar almayı kolaylaştırması bakımından olumlu bir şekilde bahsedilse de aşırı sağ ve sol unsurlara karşı olumsuz bir tutum takınılacağından bahsedilerek, dar bir çerçevede ve kendi koydukları sınırların pek dışına çıkmadan bir siyaset yapılmasına izin verileceği mesajı verilmiştir⁴¹⁷. Bu nedenle DP ne zaman CHP'ye karşı muhalefetini sertleştirse CHP'li aşırıları tarafından kanun dışına çıkmakla itham ediliyordu. Tek parti döneminin düşünce yapısından sıyrılamayan CHP içerisindeki grup, hala CHP'nin hoş gördüğü sınırların dışına çıkmayı, kanunun dışına çıkmakla eşdeğer tutuyordu. Bu da CHP ile DP arasındaki ilişkilerin daha da sertleşmesine yol açacaktı.

Recep Peker'in başbakanlığı döneminde, DP ile CHP arasında ilişkiler gerginleşmiş, Recep Peker'in Meclis kürsüsünden, Menderes'in sesini, "*kötümser ve psikopat ruhun*" eseri olarak gördüğünü söylemesi üzerine, DP'liler konuşmayı protesto ederek, TBMM'yi CHP'lilerin "*uğurlar olsun*" sesleri içinde terk

⁴¹⁴ Uyar, **Tek Parti**, s. 353.

⁴¹⁵ Uran, **Hatıralarım**, s. 368-370.

⁴¹⁶ Nilgün Gürkan, **Türkiye'de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)**, İletişim Yay., İstanbul 1998, s. 238.

⁴¹⁷ **Ayın Tarihi**, Ağustos 1946, No: 153, s. 18.

etmişlerdi⁴¹⁸. Aslında bu DP'lilerin TBMM'yi ilk kez terk etmeleri değildi, sık sık salonu terk etmekteydiler. Bu durum CHP'lileri oldukça kızdırmaktaydı. Ancak daha önceki terk edişleri kısa süreli olmuyordu. Bu sefer DP'liler meclise dönmeme ihtimali üzerinde de duruyorlar ve sonraki günlerde meclisteki yerlerine dönmüyorlardı⁴¹⁹. Peker, Celal Bayar'ı ve DP'yi halkı isyana kışkırtmakla, meclis dışında ihtilal yolunu kullanmaya çalışmakla suçluyordu. DP'li Fuat Köprülü daha da keskin bir tutum takınarak, Başbakan'ı söylediklerine inanmıyorsa özür dilemeye yok eğer bunları bir anlık değil gerçekten inanarak söylüyorsa DP'yi kapatmaya davet etti⁴²⁰. Yaşananlar İsmet İnönü'nün istediği ortamı sağlamaktaydı. Ayrıca CHP'nin farkına varamadığı asıl mesele, DP'nin bu gerilimler sayesinde halkın gözünde büyümesi ve muvazaa partisi olma iddialarından kurtulmasıydı.

İsmet İnönü, bu gerilimlerin arttığı dönemlerde Bayar ve arkadaşlarını davet ederek arabuluculuk görevini üstlenmekteydi. Böylece kendisine partiler üstü bir hakem rolünü sağlamıştı⁴²¹. Kimi zaman DP'lileri, kimi zaman da kendi partisinden isimleri uyararak tarafsız ve partiler üstü bir rol kazanmıştı. Öncelikle her iki tarafı ayrı ayrı dinleme yoluna giden İnönü, daha sonra tarafları, bir yanda Peker Hükûmetini temsil edenleri; diğer tarafta DP'yi temsil edenler, huzurunda karşı karşıya getiriyor, her iki taraf da karşılıklı olarak birbirlerini suçluyorlardı. DP'yi temsil eden Bayar, idare amirlerinin baskılarından, seçimlerde kendilerine yapılan haksızlıklardan dikkatli bir dille şikâyet ediyor, özetle hükûmete haksızlığını kabul ettirmek istiyordu. Başbakan Peker ise, bu iddiaları reddediyor, iddiaların mübalağadan ibaret olduğunu söylüyordu. Ayrıca DP'lileri de ihtilal metotları kullanmakla suçluyordu⁴²².

Bu gerilimlerin sonunda İsmet İnönü gelmek istediği noktadaydı. Karşılıklı suçlamalar arasında gelinen gerilime son vermek üzere 11 Temmuz 1947 akşamı,

⁴¹⁸ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 3, Birleşim 18, 18.12.1946, s. 23-24 (243-244); "Çok Çirkin Bir Jest", **Ulus**, 19 Aralık 1946, s. 1; Bayar, **Başvekilim**, s. 64.

⁴¹⁹ Toker, **Tek Partiden**, s. 160.

⁴²⁰ Karpat, **Demokrasi**, s. 263.

⁴²¹ **Ayn Tarihi**, Aralık 1946, No: 157, s. 13.

⁴²² İsmet İnönü, **Defterler (1919-1973)**, (haz. Ahmet Demirel), Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001, s. 454-456, 458-460; Bayar, **Başvekilim**, s. 81-82; Ağaoğlu, **Siyasi**, s. 78-79.

muhalefet partisini kollamaya yönelik, onun CHP'den farksız olduğunu belirten demeci radyoda okudu. Cumhurbaşkanı her iki partiyi de tarafsız bir şekilde koruyacağını söylüyordu. O zamana kadar, Peker, DP'nin iktidara gelmek için devrimci yöntemler izlediğini söylemekteydi⁴²³. Kendisini atayan, partisinin genel başkanı olan Cumhurbaşkanı İnönü tarafından yeri sallanmıştı. Bu şekilde bir sarsıntı parti içindeki çatlak seslerin de yükselmesine yol açacaktı.

12 Temmuz Beyannamesinin Başbakan Recep Peker'e ve CHP içerisindeki aşırılara karşı yapıldığı söylemek mümkündür. Beyannameden dört gün sonra 16 Temmuz tarihinde İnönü defterlerine attığı notta Başbakan'ın sakin olmadığını belirtmiştir⁴²⁴. Yine bu dönemde İnönü'nün çok yakınında olan Nihat Erim de bu süreçte Peker'in ruh halinin oldukça garip olduğunu günlüğüne yazacaktır⁴²⁵. Bu görüşü destekleyen dönemin bir başka önemli tanığı Hilmi Uran da hatıralarında Peker'in gerek beyannamenin hazırlanış sürecinde gerekse 12 Temmuz Beyannamesinden sonra çok gergin ve sinirli olduğunu belirtmektedir⁴²⁶. Tüm bu gergin sürecin ardından kısa bir süre sonra 4 Ağustos tarihinde ise Peker istifa etmeyi isteyecek fakat İnönü, Peker'den, Meclis'in açılmasına kadar devam etmesini rica edecek ve bu konuda anlaşacaklardır⁴²⁷.

Aslında Peker'in 12 Temmuz Beyannamesinin hemen ardından istifa etmesi beklenebilirdi fakat Peker son bir kez şansını denemeden ayrılmayı kabul edemedi. Yukarıda İnönü'den aktardığımız üzere, istifasını verdiği ve Meclis'in ayrılmasından sonra görevden ayrılacak olması konusunda İnönü ile uzlaşmaya vardığı halde Parti Meclis Grubundan güvenoyu istedi. 35 oya karşılık ezici bir çoğunlukla güvenoyu

---

⁴²³ Ahmad, **Demokrasi**, s. 44. 12 Temmuz Beyannamesi yaklaşık olarak Toker'in de belirttiği gibi İnönü'nün sürdürdüğü 1 ay 4 günlük bir çalışmanın ürünüdür. Toker, **Tek Partiden**, s. 186; İnönü'nün defterlerinden anlayabildiğimiz kadarıyla Haziran ayından itibaren 12 Temmuz'a kadar İnönü ile Bayar arasında toplam 9 kere görüşme olmuş, bunun yanında DP'lilerle CHP'liler arasında çok sayıda başka doğrudan ya da dolaylı görüşmeler de olmaktadır. Bkz. İnönü, **Defterler**, s. 452-466.

⁴²⁴ İnönü, **Defterler**, s. 468.

⁴²⁵ Erim, **Günlükler**, s. 145-146.

⁴²⁶ Uran, **Hatıralarım**, s. 381-383.

⁴²⁷ İnönü, **Defterler**, s. 471.

aldı⁴²⁸. Ancak oybirliğine alışık bir partide bu bir güvensizlik oyu anlamına da gelmekte ve karşısında önemli bir parti içi muhalefet olduğunu göstermekteydi. Erim, oylamanın yapıldığı günün tarihi bir gün olduğunu yazmış ve 35'lerin Parti Grubu'nda gerçekleştirdiği bu hareketi “*yıllardır Meclis'i haraca kesen gruba karşı gençlerin ve münevverlerin ayaklanması*” olarak nitelendirmiştir⁴²⁹. 4 Eylül 1947'de yapılan bir diğer güven oylamasında güvenoyu vermeyenlerin sayısı 47'ye çıktı⁴³⁰. Peker hükûmette bazı değişiklikler yoluna gitmek istediye de, sonuç olarak iyice yıprandı ve istifasını verdi (9 Eylül 1947)⁴³¹. Görülüyor ki, Peker, bir yerden sonra İnönü'yü de karşısına alma pahasına son kozlarını oynamak istemiştir⁴³². Hilmi Uran'a göre, Cumhurbaşkanı İnönü'nün kendisi üzerindeki vesayetinden kurtulmak isteyen Peker, TBMM'de ve Parti Grubunda kendisine taraftar bir hizip yaratarak sağlayacağı güçle bu vesayeti sıfıra indirmek istemiştir. Hem partide hem de bundan sonra iktidarın izleyeceği yolu kendi eliyle çizebilmek için parti içerisindeki gücünü ölçmeye ve gücünü sağlamlaştırmaya çalışmak adına güvenoyu istemiş ancak izlediği bu yol süreç içerisinde kendisine karşı parti içi muhalefetin büyümesine yol açmış ve sonuçta yukarıda belirttiğimiz başbakanlıktan ayrılmak zorunda kalmıştır⁴³³. Erim'in günlüklerine baktığımızda, Peker ile İnönü arasında birçok mesele de anlaşmazlık çıktığını özellikle 12 Temmuz Beyannamesi sonrası ilişkilerin iyice gerginleştiğini görmekteyiz. İnönü ve Peker arasında hemen her konuda tartışmanın yaşandığı bu dönemde, Peker parti içerisinde kendi gücünü ölçmeye çalışmış muhtemelen İnönü'ye karşı bir parti içi darbe niyeti gütmüş ancak bunda başarısız olmuştur⁴³⁴. Toker ise bardağı taşıracak son damlanın, Recep Peker'in Parti

⁴²⁸ Dönemin gazetelerinde muhalif oy verenlerin sayısı 34 olarak verilmiş ancak daha sonra sayı 35 olmuştur. Zira Memduh Şevket Esenal oylamaya yetişememişti. Sonradan oyunu yazdırıyordu. Toker, **Tek Partiden**, s. 206; “Hükümet Partide İtimad Reyî Aldı”, **Cumhuriyet**, 27 Ağustos 1947, No: 8273, s. 1,3; “CHP Meclis Grubu Toplantısında Başbakana 34 Muhalife Karşı 303 Oyla İtimat Bildirildi” **Vakit**, 27 Ağustos 1947, No: 10734, s. 1, 3; “CHP Meclis Grubunda 35ler” **Vakit**, 30 Ağustos 1947, No: 10734, s. 1, 3.

⁴²⁹ Erim, **Günlükler**, s. 175-176.

⁴³⁰ “C.H.P. Grubu Dün Üç Defa Toplandı”, **Cumhuriyet**, 5 Eylül, 1947, No: 8282, s. 1.

⁴³¹ “Kabine Dün İstifa Etti”, **Cumhuriyet**, 10 Eylül 1947, No: 8287, s. 1, 3.

⁴³² Sanıyoruz ki, İnönü ve çevresindekiler de bu durumdan şüphelenmekteydi. Defterlerine attığı 22 Ağustos tarihli bir notta Vali Kırdar'ın, kendisine, Başbakan'ı yalnızca sinirli bulmadığını ayrıca zararlı hareketlerinin de olabileceği ihtimalinden söz ettiğini yazmış. İnönü, **Defterler**, s. 474.

⁴³³ Uran, **Hatıralarım**, s. 382-383.

⁴³⁴ Erim, **Günlükler**, s. 169-171, 174, 179-180. Hatta İnönü'nün doktoru Zeki Hakkı'nın Nihat Erim'e anlattığına göre, İnönü 1946 sonbaharında kalp rahatsızlığı geçirdiğinde, Peker ve arkadaşları

Genel Başkan Vekilliği ile Başbakanlığı kendi şahsında birleştirmek istemesi ancak bu teklifin parti içinde sert bir tepkiyle karşılanması olduğunu yazmaktaydı⁴³⁵. Peker'in bu tarz bir harekete kalkışmış olması, parti içerisinde güç toplayarak İnönü'ye karşı darbe yapma veya kendisini İnönü'nün vesayetinden kurtarmak için İnönü'ye karşı harekete geçme olasılığını kuvvetlendirmektedir.

Peker'in istifası, CHP'deki tek parti zihniyetinin yenilgisine işaret ediyordu. Artık İnönü'nün ılımlıları CHP'de hâkim duruma gelmişti. İlimlilerin tuttuğu politika ise, daha liberal anlayıştaydı⁴³⁶. Peker Hükûmet'i, parti içi muhalefete ve DP muhalefetine dayanamayarak ve daha da önemlisi çok partili yaşama ayak uyduramayarak kısa bir sürede başarısızlığa uğramıştı⁴³⁷. Demokrat Parti bu değişime olumlu yaklaşmıştı. DP'li Samet Ağaoğlu istifayı, DP'nin bir zaferi olarak yorumluyordu⁴³⁸. CHP cephesinde ise bir iç hesaplaşma yaşanmaktaydı. İnönü, 12 Temmuz Beyannamesinin okunduğu akşam bir araya geldiği partililere *“Eski hal devam edemez. Bunu aklınızdan çıkarın”* dediğinde bunun aksini ispat etmeye çalışan Şükrü Sökmensüer'e ve diğer partililere şöyle dediği aktarılmaktadır;

“Birbirimizi mi aldatacağım efendim? Baskı yapılmıştır. Valiler Halk Partisi için çalışmıştır ve bizden takdir ve teşvik görmüştür. Vaziyeti olduğu gibi görmek lazımdır. Bundan sonra yaptırmayacağım. Bir taraftan böyle beyanname neşret, öte taraftan bildiğini oku. Ben buna meydan vermeyeceğim. (...) Beni aldattılar. Başbakan, genel sekreteri gönderdim. Seçimin dürüst yapılması için sıkı talimat verdim. Böyle olduğu halde sandıklara pusula tiktular. Söyleyin bana ben parti şefi

---

İnönü'nün daha fazla yaşayamayacağına hükmetmişler, ölünce devlet mekanizmasını hemen ele alabilmek için tertipler düzenlemeye başlamışlar. Erim, **Günlükler**, s. 333.

⁴³⁵ Toker, **Tek Partiden**, s. 212.

⁴³⁶ Ahmad, **Demokrasi**, s. 45; Toker, **Tek Partiden**, s. 215; Uyar, **Tek Parti**, s. 353-354. O dönem yazılan ve bu ayırımı reddeden, başarısız kehanetleri olan ilginç bir yazı için bkz. Asım Us, “Halk Partisi İçindeki Müfritler ve Mutediller”, **Vakit**, 27 Ağustos 1947, No: 10734, s. 1. Oysa aynı yazarın hatıralarında da görüleceği üzere bu ayırım sonuç içerisinde istemeden de olsa kabul edilmiştir. Us, **Hatıra Notları**, s. 713-714, 723-724.

⁴³⁷ Uyar, **Tek Parti**, s. 87. Toker, İnönü'nün, her ne kadar Peker ile aynı partiden ve o kendi başbakanı olsa da, Peker'den ziyade Bayar'ı kendisine daha yakın bulduğunu yazmaktadır. Zaten bu dönemde partiler içi hizipler arası mücadele partiler arası mücadelenin önüne geçmiştir. Toker, **Tek Partiden**, s. 200.

⁴³⁸ Ağaoğlu, **Siyasi**, s. 80.

miyim yoksa birtakım külhanbeylerinin maskarası mıyım? Bütün dünyaya rezil ettiler. Bundan yapttırtmayacağım.”

Dünyada yaşanan değişim sürecinin farkında olan İnönü ertesi gün Peker sonrası başbakan olan Hasan Saka’ya da şunları söylüyordu;

“Demokrasi oyunu oynayamayız. Bu iş ciddidir. Bu asırda başka türlü yapılamaz. Yüzlerce yıllık hanedan sandıktan çıkan oyların neticesine boyun eğip vapura biniyor, memleketi terk ediyor. Biz hala sandık oyunu ile iktidarda kalacağız düşüncesinde olanların aklına şaşarım”⁴³⁹.

Peker’in istifasından sonra yerine Hasan Saka Hükûmeti kurulmuş ve ardından Cumhurbaşkanı İsmet İnönü 12 Eylül tarihinde başlayan ve 26 Eylül’e kadar sürecek olan bir yurt gezisine çıkmıştır⁴⁴⁰. Bu geziyi bir bakıma Atatürk’ün, SCF’nin kapatılmasıyla birlikte çıktığı yurt gezisine benzetmek mümkündür. SCF’nin, her ne kadar ayrı bir parti olarak gözükse de, gerçekte CHF içi bir hizip olduğunu ve ılımlılar kanadını temsil ettiğini düşündüğümüzde benzerlik daha net gözükcektir. 1930’daki çok partili hayata geçiş denemesi esnasında bizzat Atatürk tarafından ve kendi çevresindekilere kurdurulan SCF, halkın geniş ilgisiyle karşılaşmış ancak CHP içerisindeki aşırıların tepkisi hatta Atatürk’e yaptıkları baskılar sonucunda, Atatürk’ün de talebi sonrası kendisini feshetmek zorunda bırakılmıştı. Bu denemenin sona ermesiyle beraber, Atatürk yurt çapında, birkaç ay önceden planladığı, bir geziye çıkacaktır⁴⁴¹. CHF’nin yeni siyaset arayışlarının bir sonucu olan bu gezi, biraz da dönemin uluslar arası şartları sonucunda, tek parti yönetiminin daha da güçlenmesiyle sonuçlanacaktır. 1947 yılına gelindiğinde, bu sefer uluslar arası koşullar CHP’deki aşırıların aleyhine dönmüştür. Ayrıca Cumhurbaşkanı İnönü, hem dış koşulların farkında, hem iç koşulların daha da zorlanmaması gerektiğinin

⁴³⁹ Erim, **Günlükler**, s. 157-158.

⁴⁴⁰ İnönü, **Defterler**, s. 479.

⁴⁴¹ “H.F. Gurupunun Kararları; H.F. grubu toplandı; İsmet Pş.nın izahatı- harici meseleler-Fırkada ıslahat; Fırkada yapılacak büyük ıslahat kararları, Gazi’nin seyahatten avdetinde tatbik edilecek”. **Cumhuriyet**, 5 Teşrinisani 1930, No: 2334, s. 1. Haberdeki parti içi ıslahat konusu, 1945 sonrasında da gördüğümüz üzere tekrar gündeme gelecektir. Her ne kadar iki dönem arasında bir süreklilikten bahsedilemese de, olayların ve tarafların benzerlikleri açısından iki durum arasındaki ilişkinin dikkat çekici olduğunu düşünürüz.

bilincinde, hem de çok partili hayata kalıcı olarak geçilmesini bizzat istemektedir. Dolayısıyla olayların sonucu açısından daha farklı olan bu iki dönemde, aslında aynı mücadele tekrarlanmış ve bu sefer kazanan parti içi ılımlılar-liberaller denilen kanat olmuştur.

Son olarak kısaca, beyannamenin dış politika açısından da önemine değinmeye çalışalım. Daha öncede belirttiğimiz üzere, çok partili hayata geçişimizde, dış politikanın, uluslar arası siyasi atmosferin etkisi olmuştur. 12 Temmuz Beyannamesi, Türkiye’yi izleyen demokrat ülkeler açısından olumlu bir şekilde yorumlanabilirdi. Cumhurbaşkanı, muhalefetin iktidar tarafından, baskı altına alınmasını engelliyor, çok partili yaşamı güvence altına alıyordu. San Francisco konferansına katılan Türk heyetine “*Türkiye’nin demokratik hayata geçmeye kararlı olduğunu söyleyeceksiniz*” talimatını veren İnönü, bu yolda somut adımlar da atarak, inandırıcılığı sağlamak istiyordu. Buna ihtiyaç vardı, çünkü 12 Mart 1947 tarihli Truman Doktrini henüz Amerikan Kongresinde tartışılırken, Ohio temsilcisi George Bender, Türkiye’nin kusurunun “*küstah bir askeri diktatörlük*” olduğunu söylüyordu. Ayrıca Amerikan basınında Türkiye’ye yardım yapılmasının doğru olup olmadığı tartışılıyordu⁴⁴². Yine Dulles de, Marshall Yardımının aleyhinde konuşma yapıyor, Türkiye’yi hürriyetin olmadığı bir memleket olmakla suçluyordu⁴⁴³. 12 Temmuz Beyannamesinden önce 9 Mayıs tarihinde ABD’den dönen Adnan Adıvar, İnönü’yü ziyaret ettiğinde, ABD’de kimsenin demokrasiye inanmadığını söyleyince, İnönü çok sinirlenmiş hatta Adıvar ile kavga etmiştir. İnönü, bu meseleye çok önem verdiği için bir anda sinirlenmiş, ancak kavga sonunda özür dilemişti⁴⁴⁴. Gördüğümüz gibi dış politik koşullar Türkiye’deki demokratik gelişimi açıkça etkilemiştir. İsmet İnönü, Recep Peker’i başbakan olarak seçtiğinde onun otoriter eğilimleri ile DP’lilerle karşı karşıya geleceğini biliyordu. Bu durum iyice kızıştığında yukarıda söylediğimiz gibi, kendisine partiler üstü bir yer, hakemlik konumu elde edecekti. Bunun yanında demokrasi konusunda, ABD, İngiltere gibi ülkelere gerekli mesaj verilmiş olacaktı. Bu mesaj, demokrasinin devlet lideri

⁴⁴² Toker, **Tek Partiden**, s. 198.

⁴⁴³ Ağaoğlu, **Siyasi**, s. 60.

⁴⁴⁴ İnönü, **Defterler**, s. 451. Ayrıca bkz. Erim, **Günlükler**, s. 121-122.

tarafından korunup kollandığı, iktidar da olsa kimsenin geriye doğru bir dönüşü sağlayamayacağı, ülkede kalıcı birçok partili hayatın kurulduğuydu.

2. Recep Peker Dönemi Din Politikaları

Türkiye'nin savaş sonrası demokrasisi İslamiyet'in gelişmesi ve yaşanması taleplerine eskiye nazaran daha geniş bir şekilde izin vermeye başlamıştı. İslamcı kesimin getirdiği talepler arasında; haccın vatani bir görev olduğu ve yapılması gerektiği, dinî eğitiminin olmaması nedeniyle bir ahlak bunalımının yaşandığı ve bunun için de dinî eğitim kurumlarına ihtiyaç olduğu, İmam Hatip okullarının açılması gerektiği, bir İlahiyat Fakültesinin kurulması, din okullarının yönetiminin Diyanet İşleri Başkanlığına bırakılması ve ezanın yeniden Arapça okunması sayılabilir⁴⁴⁵.

Bu dönemde halktan gelen mektuplar arasında daha önce de bahsedilen cami işgalleri konusu dikkat çekmektedir. İbadet yeri olma işlevinin dışında çeşitli şekillerde kullanılan camilerle ilgili halktan gelen şikâyet mektupları, telgrafları bu dönemde de gelmeye devam etmiş, bu sorunlar mümkün mertebe çözülmeye çalışılmıştır. İstanbul Şile'de askeriye tarafından işgal edilen bir cami ile ilgili şikâyet telgrafla Peker'e bildirilmiş, daha sonra konuyla ilgili olarak Millî Savunma Bakanlığı uyarılmıştır⁴⁴⁶. Bu gelişmelerden cesaret alındığından olsa gerek, Yusuf Ziya Yörükân'ın başkanlığını yaptığı Türkiye Hayırlar Yaptırma ve İdare Ettirme Derneği, Ankara'da yaptırılacak bir cami için doğrudan doğruya CHP'den maddi yardım istemiştir⁴⁴⁷.

Alenen tartışılan ilk konu ise dinî eğitim idi. Tartışma basında ılımlı makalelerle başladı; 24 Aralık 1946'da bu konu, Ankara'da TBMM'de enine boyuna tartışıldı. Hükûmet partisinin birçok üyesi, dinî eğitimin tekrar kurulması lehinde konuştu⁴⁴⁸.

⁴⁴⁵ Konyar, **Ulus Gazetesi**, s. 176.

⁴⁴⁶ **BCA**, 030-01, Dosya 56, Klasör 344, Evrak 8, s. 1-5.

⁴⁴⁷ **BCA**, 490-01, Dosya 597, Klasör 65, Evrak 5.

⁴⁴⁸ **Ayın Tarihi**, Aralık 1946, No: 157, s. 9-10.

TBMM’de ilk olarak CHP’li Muhittin Baha Pars, bu dönemde yaşanan bazı ahlak dışı olaylardan örnekler vererek bunların manevi eksiklikten kaynaklandığını ve bu tarz olayların ortadan kalkması için laikliğe aykırı olmayacak bir şekilde maneviyatın güçlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Allah ile kul arasına kimsenin girmemesi gerekir, bununla birlikte dinin ahlaki kısımlarından insanlar mahrum bırakılmamalıdır. Pars’a göre; “(...) *hikmetin başı Allah korkusudur*” ve bu korkunun vicdanlara yerleşmesiyle sağlam bir ahlak oluşacak böylece Cumhuriyet daha sağlam temellere oturacaktır⁴⁴⁹.

Hamdullah Suphi Tanrıöver ise, konuyu daha açık bir biçimde ortaya koymuştur. Tanrıöver’e göre; terbiyede esas manevidir. Ruhlarda bozgun başladığında, bozguna karşı bir iman gelişmedikçe çöküş kaçınılmaz olacaktır. İman ise üç türdür, bunlardan ikisi Türk Gençliğine verilebilir. İçtimai ve siyasi iman başka memleketlerde –komünizm gibi- uygulanmaktadır. Fakat bunu Türk halkı reddeder. Diğer iman Selçukluların ve Osmanlıların temelini oluşturan dindir. Bir de yeni iman vardır, bu da milliyettir. Fakat milliyetin, ırkçılığa varana kadar çeşitli şekillerde tarifleri vardır. Bunun daha anlaşılır ve belirgin bir şekle sokulması lazımdır. Tanrıöver, geçmişte yapılan uygulamaların ihtilal dönemine ait bir zorunluluktan ve irtica korkusundan yapıldığını belirterek bunun içinde buldukları döneme ait bir uygulama olduğunu belirtmiş ve bu durumun daha da uzamasının çok tehlikeli olacağını belirtmiştir:

“(...) Türk milletinin gençliği terbiye edilirken manevi esaslara el uzatmamız lüzumu aşikârdır. Bazı müesseselerin bir müddet ihmal edilmesi, ilânihaye ihmal edilmesi için bir hak teşkil etmez Aynı mesele çok daha ehemmiyetli hatta bir gün vahim olarak karşımıza çıkar Skolâstiğe karşı Avrupa milletlerinin bir mücadelesi vardır. Bunu biz de yaptık.” Tanrıöver konuşmasının devamında, komünizm tehlikesi karşısında Türk halkının maneviyatının takviye edilmesi gerektiğini belirterek, bunun için Türkün en büyük manevi kaynağı olan dine tekrar önem verilmesini savunmuştur:

⁴⁴⁹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 3, Birleşim 22, 24.12.1946, s. 427-428.

“(...) memlekette komünizm cereyanları vardır. Bu hükûmete ve bize endişe veren bir hale gelmiştir, (...) mahkemeler bunu tedavi etmeğe kâfi gelmez, polis, jandarma, ceza buna deva değildir. Türk halkının manevi bünyesini bu hastalıkları olmayacak şekilde takviye etmek lazımdır. Bunu yapmak için Türk milletine onun büyük manevi kaynakları olan din ve milliyetten istifadesine fırsat vermek lazımdır.(...) Bizi en müşkil zamanda ayakta tutmuş olan dinimiz, milliyetimiz ve tarihi şuurumuzdur. Bu kuvvetlerle başka memleketlerde gördüğümüz kardeş mücadelesiyle bizi aynı felakete sürükleyecek olan komünizmin yollarını tıkamış oluruz”⁴⁵⁰.

Başbakan Recep Peker, konuyu daha da uzatmamak için tek başına söz alarak karşı düşünceleri savunmuştur⁴⁵¹. Konuşmasında doğrudan din eğitimi konusuna değinerek, laikliğin en doğru şekilde uygulandığı memleketin Türkiye Cumhuriyeti olduğunu belirtmiş, dinin dünyevî yanını reddederek, dinin vicdan ile Allah arasında kalması gerektiğini savunmuştur. Peker’e göre “(...) din telakkisini suiistimal ederek, vicdan ile Allah arasındaki irtibatını hududu dışına çıkararak dünyevî âleme de onun tesirini ika etmek isteyenle, cemiyet hayatına zehir katan insanlardır.” Peker, bahsedilen zehre –komünizm- karşı korunma vasıtasının sadece ve sadece millet duygusu olduğunu önemle vurgulamış, dünyadan örnekler vererek dinin komünizme karşı etkili bir korunma vasıtası olamayacağını savunmuştur. Peker, konuşmasının devamında komünizm tehlikesinin yanında şeriat tehlikesine de dikkat çekerek şunları söylemiştir:

“komünizm denen bir içtimaî zehirden bünyeyi korumak için onun yanında yavaş yavaş genişleyecek bir şeriat hayatının ikamesi ihtimalini bir tedbir diye düşünmek aşağı yukarı bir öldürücü zehrin lâakal onun kadar öldürücü olan başka bir zehirle tedavi edileceğini zannetmekten ibarettir. (...) Solumuzda kızıl uçurum, sağımızda kara ve karanlık irtica uçurumu. Bu iki uçurumdan birini ötekine tercih

⁴⁵⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 8, C. 3, Birleşim 22, 24.12.1946, s. 437-440.

⁴⁵¹ Erim, *Günlükler*, s. 79.

etmek veya birini ötekine tedbir saymak manasına gelen bir ifadede isabetli bir müşahedenin hükmü yoktur sanıyorum”⁴⁵².

Mardin’e göre, CHP’nin önde gelen üyelerinin bu rahatsızlığı, iddia ettikleri gibi, Çağdaş Türk gençliğinde gördükleri köksüzlükten mi, yoksa kendi içlerindeki huzursuzluklarını mı gençliğe yansıttıklarını kestirebilmek zordur. Şöyle veya böyle CHP’nin din eğitimi engelleme konusunda çok ileri gitmiş olduğu görüşü artık CHP içerisinde de ciddi taraftar buluyordu⁴⁵³. Asım Us, Peker ve Tanrıöver arasındaki farkın milliyet anlayışından kaynaklanmaktaydı. Us’a göre, Tanrıöver dini milliyet unsurlarından birisi olarak kabul ediyorken, Peker, dini, milliyet unsurları içerisinde görmüyordu. Tanrıöver zamana göre gelişme gösteren ve şeriatı bir kenara bırakan bir İslam’ın mümkün olacağını savunmaktaydı. Peker ise İslamiyet’te din ile şeriatın birbirinden ayıramayacağını düşünüyordu⁴⁵⁴. Bu tartışmalar CHP içerisinde bir ayrışma yaratıyordu. Erim’in aktardığına göre, milletvekillerinin bir kısmı bu konunun açılmış olmasından memnundular. Ancak aralarında genç milletvekillerinin de bulunduğu bir başka grup durumdan rahatsız olmuştu. Hatta General Asım Gündüz, Hamdullah Suphi’ye çatmış ve aralarında sert bir münakaşa yaşanmıştır. Bu konu üzerinde tartışma çıkmış olması hem Başbakan Peker’i, hem de Cumhurbaşkanı İnönü’yü rahatsız etmiştir⁴⁵⁵. Herhalde çok partili hayata geçiş konusunda tartışılmasını istemedikleri hatta mümkünse hiç açılmasını istedikleri bir tartışmanın kendi partilerinin içerisinde başlaması rahatsız edici bir durumdu. Ancak görünen o ki, CHP içerisinde, uzun zamandır din politikalarında değişim isteyen bir grup vardı ve bu grup çok partili hayata geçişten cesaret almaktaydı.

Nitekim çok geçmeden, 16 Ocak 1947’de toplanan CHP Yüksek Divanı’nda din eğitimi tekrar gündeme alınacaktır. MEB bütçe görüşmeleri esnasında, daha önce de bahsedilen konular tekrar tartışmaya açılmıştı; gençliğin terbiyesi, din ve ahlak

⁴⁵² **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 3, Birleşim 22, 24.12.1946, s. 444-446.

⁴⁵³ Mardin, “Din ve Siyaset”, s. 123; Oysa 1943 yılında yapılan İkinci Maarif Şurası’nda memleket gençliğinin bir ahlak buhranı içerisinde olduğu düşüncesi özellikle reddedilmiştir. Ergin, **Maarif**, s. 1713.

⁴⁵⁴ Us, **Hatıra Notları**, s. 709.

⁴⁵⁵ Erim, **Günlükler**, s. 79.

eğitimi, manevi cephe gibi konu başlıkları ele alınacaktır⁴⁵⁶. Bu konular CHP içerisinde yoğun bir tartışmaya yol açacaktır. Bir yanda tek parti dönemi laiklik uygulamalarının devam etmesini isteyenler, diğer tarafta ise eski uygulamaları dönemin şartlarının gereği olarak gören ve artık CHP içerisinde ve bu uygulamalarda bir ıslah isteyenler ortaya çıkacaklardır. Konuyla ilgili en ciddi girişimler bütçe görüşmelerinde olduğu gibi yine Hamdullah Suphi Tanrıöver'den gelecektir. Din ve ahlak eğitimi ile gençliğin terbiyesi meselesinde takrir veren Tanrıöver, konunun önemi üzerinde sıkça durmuş, Muhittin Baha Pars, Rasih Kaplan gibi isimler kendisine katılmışlardır⁴⁵⁷. Recep Peker'in daha önce bütçe tartışmalarında olduğu gibi din eğitime karşı çıkan bir tutumu görülmemektedir. Muhtemelen daha önce de belirttiğimiz gibi, bu konuda tartışmanın çok uzamasını istemediğinden ya da kendisini bu konuyla yıpratmaktan kaçındığı için –aynı dönemde siyasi gerilim sürecinde İnönü'nün, DP'lileri ikna çabalarını kredisinin azalması şeklinde değerlendirmiş olabilir- Peker de artık bu konuda karşı çıkmak, sesini yükseltmek istememiş şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca bu tartışmalarla birlikte, din politikalarında değişimi savunanların cesareti ve sayısı artmış, bu konu sıkça gündeme gelmiştir. Öyle ki partiyi ıslah konusunda fikirler dönüp dolaşıp bu noktaya gelmektedir⁴⁵⁸. Gazeteci Nadir Nadi de anılarında, CHP içinden birçok ismin verilen din eğitimi yetersiz bulmakta olduğunu aktarmıştır⁴⁵⁹.

CHP Yüksek Divanı, basını çokça meşgul eden tartışmaların ardından, bir tebliğ yayınlamıştır. Dönemin basınında da yer alan bu tebliğde din öğretimiyle ilgili şunlar söylenmekteydi:

“(...) gizli öğretim ve Arap harflerile öğretim yapılmasına karşı uygulanan kanun yasağının bugün olduğu gibi kalması tabii görülerek Cumhuriyet rejiminin

⁴⁵⁶ “C.H. Partisi Divanı” **Akşam**, 22 Ocak 1947, No: 101552, s. 1; “C.H. Partisi Divanı Yarım Toplanıyor..”, **Yeni Sabah**, 15 Ocak 1947, No: 3009, s. 1,5; Erim, **Günlükler**, s. 90.

⁴⁵⁷ “C.H.P.sinde Yapılması Düşünülen Islahat”, **Cumhuriyet**, 14 Ocak 1947, No: 8049, s.1; “Mektep Programlarında Ahlak ve Din Derslerine Yer Verilecek”, **Yeni Sabah**, 21 Ocak 1947, No: 3015, s. 1.

⁴⁵⁸ Erim, **Günlükler**, s. 90-93.

⁴⁵⁹ Nadi, **Perde**, s. 314. Ayrıca bkz. Erim, **Günlükler**, s. 139-140.

esaslarından olan laikliği en küçük ölçüde dahi bozacak her türlü anlayıştan uzak kalmak noktası üzerinde tam bir görüş birliği olduğu tesbit edilmiştir.

İhtiyari olmak, okul binaları dışında kalarak her bakımdan hükûmetin kontrolü altında bulunmak ana şartları içinde her nevi hususi öğretimin tabi olduğu kanun yolundan Millî Eğitim Bakanlığından izin alınarak Türkçe harflerle hususi mahiyette din öğretiminin düzenlenmesi hükûmet yetkileri arasında bulunan bu işi düzenliyeceğini divana bildirmiştir”⁴⁶⁰.

Tebliğin basındaki yansımaları çeşitli şekillerde olmuştur. Tanin Gazetesi Yüksek Divan toplantılarının bitişi sonrası ilk sayfadan verdiği haberde, tebliğdeki laiklik vurgusunu ön plana çıkararak “*Cumhuriyet rejiminin asli unsurlarından olan laiklik prensibinden C.H.P. asla inhiraf etmeyecek*” şeklinde başlık atmaktaydı⁴⁶¹. Akşam gazetesinin başyazarı olan –aynı zamanda milletvekili- Necmeddin Sadak laiklik politikalarındaki değişime karşı sesini yükseltenlerden birisi olmuştur. Sadak, gazetede “*Nereye Gidiyoruz*” başlıklı yazısında öncelikle gençliğin bir ahlak buhranı içerisinde olduğu düşüncesine karşı çıkmış, öyle olmuş olsa dahi bunun çaresinin din dersi olamayacağını savunmuştur. Bu geriye dönüş “*irtica*” ne zaruridir ne de gereklidir. Sadak, din dersinin olduğu devirlerde gençlerin daha mı ahlaklı olduğunu sormuş ve laik devlette dinin millî bir vasıta olarak kullanılamayacağını savunmuştur. Din işleri bütün olarak ele alınabilecek bir konudur. Dolayısıyla, bir kez dinî eğitime başlandı mı bunun nereye gideceği bellidir. Sadak yazısında şu noktalara dikkat çekmiştir:

“Din devletin işi olunca, mekteplerde İslam’ın şartlarında başlar, fakat hayatta Hilafete, Şeriata kadar dayanır. İnandığı dinin birazını, yalnız işine geleni alıp öğreten, asıl büyük kısmını, hiç yokmuş gibi bir tarafa atan hakiki mümin nerede görülmüştür? (...) Yirmi beş yıldır hata edilmiş, din dersleri kaldırılmış da şimdi bu yanlışlığın önü alınmak zaruri görülüyorsa bu yanlışlık yavaş yavaş, laik

⁴⁶⁰ “C.H.P. Divanı Görüşmelerini Bitirdi”, **Akşam**, 28 Ocak 1947, No: 10158, s. 2; “C.H.P. Divanı Çalışmalarını Dün Bitirdi”, **Yeni Sabah**, 28 Ocak 1947, No:3022, s. 1.

⁴⁶¹ “C.H.P. Yüce Divanı”, **Tanin**, 28 Ocak 1947, No: 4454, s. 1.

Cumhuriyetin diğer müesseselerinde de zaruri bir netice olarak meydana çıkacaktır: Medeni Kanun vesaire gibi. Nereye Gidiyoruz?”⁴⁶².

Sadak, bu yazısından iki gün sonra 23 Ocak tarihinde, Yüksek Divan'ın tebliği yayınlanmadan önce, bir başka yazısında partinin laik esaslardan ayrılmamasını umut ettiğini belirtmiş ve din eğitiminin devlet eliyle sağlanmasına karşı çıkararak şunları yazmıştır:

“Laik Devletin hiç değişmeyen tarifi, Devletin din işlerine karışmaması, vatandaşların dini imanlarında ve ibadetlerinde serbest olmalarıdır. Bu bakımdan Devlet mekteplerinde din tedrisatı yapılamaz. Fakat buna mukabil her vatandaş, her aile, her cemaat çocuklarına dini öğretmek için dilediği vasıtaya başvurabilir. Her vatandaş, inanmakta ve ibadet etmekte nasıl serbest ise dinini öğrenmek ve öğretmek hususunda aynı hakka maliktir. Yalnız bunu Devletten beklemeğe hakkı yoktur. Aksi takdirde laik Devlet esasını değiştirmek lazım gelir. Devlet dine karıştığı gün, bu işin nereye varacağını, nerede duracağını, din adına neler isteneceğini kestirmek güçtür”⁴⁶³.

Cumhuriyet'in başyazarı Nadir Nadi de, Sadak gibi din eğitiminin verilmesine soğuk yaklaşmıştır. Sadak ile benzer düşünceleri paylaşan Nadi, gençliğin içerisinde bir bozulma, çürüme olduğu iddialarına karşı çıkmıştır. Nadi'ye göre, bazı laik devletlerde ihtiyari olarak din dersi verilmektedir fakat biz başlangıçta bu yöneme başvurmadığımızdan, bugün bunu da yapmaya imkân yoktur. İsteyen aileler, laik esaslarla ters düşmedikçe, güçlerine göre, çocuklarına din terbiyesi vermeye devam edebileceklerdir⁴⁶⁴. DP'ye yakın olan Yeni Sabah gazetesinde ise A. Cemaleddin Saraçoğlu “*Divan Kararları*” başlıklı yazısında, Yüksek Divan kararlarının çok müphem olduğunu belirterek, daha önceki tebliğlerde olduğu gibi bunun da sonunda “*her kalıba uyar her kapıyı açar bir maymuncuk*” olacağını belirtmiştir. Divanın görüştüğü konular içerisinde yalnızca din meselesini açıklamasından şikâyet eden Saraçoğlu, gerçekte bir değişiklik yapılmadığını, var olan yasakların devam

⁴⁶² Necmeddin Sadak, “Nereye Gidiyoruz”, **Akşam**, 21 Ocak 1947, No: 10151, s. 1-2.

⁴⁶³ Necmeddin Sadak, “Parti Divanının Toplantıları Münasebetile”, **Akşam**, 23 Ocak 1947, No: 10153, s. 1.

⁴⁶⁴ Nadir Nadi, “Gençliğe ve Dine Dair”, **Cumhuriyet**, 28 Ocak 1947, No: 8063, s. 1, 3.

edeceğini yazmış, bildirinin bu derece bulutlu olmasının, belki de milletvekillerinin kendi aralarındaki görüş ayrılıklarından kaynaklanabileceği ihtimalini belirtmiştir⁴⁶⁵.

Yüksek Divan, okullarda din eğitime izin vermişti, buna karşı çıkan isimden birisi CHP dışından Mehmet Ali Aybar'dı. Aybar'a göre; CHP'liler liberalleşerek DP'yi çözmeye çalışmaktaydılar aynı zamanda siyasi amaçla dine dönmeye de gayret ediyorlardı. *“Bu ana kadar inkılâpçılığı ve laikliğiyle övünen bu parti, politik yaşamının en kritik döneminde, kurtuluşu dine sarılmakta buldu”*⁴⁶⁶.

Yüksek Divan'da ele alınan konular ve alınan kararlar 2 Temmuz 1947 tarihinde Millî Eğitim Bakanlığı'ndan yayınlanan tebliğ ile *“Özel Din Öğretimi Ana Hatları”* kabul edildi. Tebliği şöyle özetlenebilir; Ocak ayında toplanan CHP Yüksek Divanında yurttaşların ihtiyaç ve dilekleri incelenmiş ve sonuçta bu tebliğ oluşturulmuştur. Tebliğe göre, medeni haklara sahip yurttaşlar, MEB'den izin almak şartıyla, İslam dininin akidelerini ve ibadetlerini öğreten din bilgileri dersaneleri açabileceklerdir. İmam veya vaiz yetkisine haiz olanlar, daha önce kapatılmış olan imam-hatip okullarından mezun olanlar, devlet okullarında öğretmenlik yapanlar vs. bu okullarda öğretmenlik yapabileceklerdir. Bu dersaneler ancak yurdun ilkokulu bulunan yerlerinde açılacak ve ilkokulu bitirmiş öğrenciler bu dersanelere kayıt yaptırabileceklerdir. Dersanelere yazılmak tamamen yurttaşların kendi arzularına bırakılmıştır. Din bilgileri dersanelerinde, hükûmetçe onaylanmış program uygulanacak, Türkçeden başka bir dil de öğretilmeyecektir. Okutulan kitaplar hükûmetçe incelenmiş ve onaylanmış kitaplardan oluşacak, bu kitaplar da Türk harfleri ile basılmış olacaktır. Ezberletilecek Kuran sureleri de Türk harfleri ile yazılmış metinlerden ezberlenecektir. Dersanelerde okutulacak kitaplarda aranan bir başka önemli özellik ise, İslam dininin tarikat ve mezheplerinin müşterek olan akidelerini telkin eder nitelikte olmasıdır. Bu dersanelere öğretmen yetiştirmek ya da imam-hatip yetiştirmek üzere ayrıca din seminerlerinin açılmasına da izin verilmiştir. Seminerlerde okutulacak kitaplar da yine hükûmetçe onaylanmış olacaktır. Hükûmet bu dersanelere yeterince kontrol edebilmek için –Tevhid-i

⁴⁶⁵ A. Cemaleddin Saraçoğlu, “Divan Kararları”, **Yeni Sabah**, 29 Ocak 1947, No: 3023, s. 1, 5.

⁴⁶⁶ Ahmad, **Demokrasi**, s. 42.

Tedrisat Kanunu gereğince de- bütün programı elinde tutmuş bunun yanı sıra eğer dershaneler siyasi maksatla kullanılırsa kapatılacak ve sorumlular hakkında kanuni işlem başlatılacaktır denilerek, olası kontrol dışı hareketlere karşı da önlem alınmak istenmiştir⁴⁶⁷.

Bu değişikliklere rağmen, İslamcı düşüncenin talepleri artarak devam etmiştir. Bu durum, özellikle CHP'yi, geçmişle hesaplaşmaya itmiş ve laiklik anlayışının yeniden yorumlanmasına zemin hazırlamıştır. İslamcılara göre, o güne kadar laikliğe aykırı olarak, devlet dine müdahale etmiştir. Din eğitimi engellenerek dinsizliğe zemin hazırlanmıştır⁴⁶⁸. CHP tarafından yürürlüğe konulan laiklik, vatandaşların dinî hayatına hükûmetin müdahalesi olarak yorumlanmaktaydı. Bu politikanın din ve devlet işlerinin ayrılması şeklinde yürürlüğe konulması kisvesi altında yapıldığı ileri sürüldü⁴⁶⁹. CHP'nin bu politikası Türk halkının duygularını hiçe saymaktadır. Bu politika vicdan hürriyetine ve insan haklarına aykırıdır. CHP'nin seçeceği en iyi yol dine hiç karışmamaktır. Laik ülkelerde dinî eğitime izin verilebilir. Türkiye'de dini unutturmak şeklinde benimsenen laiklik anlayışı artık değişmelidir. Zira CHP'nin politikası aslında siyasi bir irticadır⁴⁷⁰.

Buna karşılık siyasi açıdan olmasa da laiklik meselesinde CHP'nin içerisindeki aşırılarla yakın düşüncede olan Nadir Nadi yaşananları dönemin koşullarına bağlamakta ve bu koşulların hala sürmekte olduğunu şunları savunarak şunları söylemekteydi;

“Batı Demokrasilerinde fes giymek, sarık sarmak yasak değildi. Dileyen Arap harfleriyle, İngilizce, Fransızca kitaplar yayınlatabilirdi. Kadın eğer isterse yüzüne peçe örtebilir, polis kimliğini merak etmediği sürece belki kara çarşafa da bürünebilirdi. Fakat o ülkelerde, Ortaçağ kalıntısı geleneklere bağlı kaç kişi

⁴⁶⁷ “Yurtta Din Öğretiminin Serbest Olması Kararlaştı”, **Cumhuriyet**, 03 Temmuz 1947, No: 8220, s. 1, 4; “Din Öğretimi Serbes”, **Akşam**, 03 Temmuz 1947, s. 2; “Din Öğretiminin Nasıl Yapılacağı Tesbit Edildi”, **Vakit**, 03 Temmuz 1947, No: 10681, s. 1, 5; Jaschke, **Yeni Türkiye**, s. 84.

⁴⁶⁸ Tunaya, **İslamcılık**, s. 217.

⁴⁶⁹ Mardin, “Modern Türkiye’de”, s. 99.

⁴⁷⁰ Tunaya, **İslamcılık** s. 201-204.

*bulunabilirdi? Batılı insan, vicdan özgürlüğü savaşını çoktan kazanmıştı. Dinsel inançlardan ötürü kimse kimseye baskı yapamazdı oralarda*⁴⁷¹.

Tek parti döneminde geri plana itilen dinî semboller, dinin toplumsal hayattaki simgeleri ve yaşam alanları bu dönemde ağır aksak da olsa bu dönemde canlanmaya başlamıştır. Döneme ilişkin belgelerin bir diğerinde ise Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki'nin mabetler dışında da dinî elbiseleri giymesine izin verileceği anlaşılıyor. Belgenin altında hem Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün hem de Başbakan Recep Peker'in ve diğer bakanların imzaları bulunmaktadır⁴⁷². Bu gelişme tek parti dönemi din politikalarındaki seyrin değişimini simgelemesi bakımından önemlidir. Dinin toplum içerisindeki yerine artık idare tarafından da biraz daha fazla müsamaha gösterilmekteydi.

Kısacası Peker dönemi, aşırılarla ılımlıların mücadelesine sahne olmuş, yaşanan siyasi gerilim sonucunda Peker'in istifası ile birlikte, İnönü'nün de desteğiyle ılımlılar partiyeye hâkim olmuşlardır. Bundan sonra dinî ve siyasi alanda liberal fikirler partiyeye kabul görecektir ve bu yönde değişiklikler yapılacaktır. Partiyeye aşırılar, laiklik konusunda itikat ve ibadete karışacak derecede radikal adımlar atmaya çalışmışlar fakat liberal eğilimdeki partililer bu adımlara karşı muhalefet başlatarak, partiyedeki rüzgârı tersine çevirmişlerdir. Peker döneminde ilk tavizler verilmiş, fakat yine bizzat Peker daha net ve keskin yeniliklerden uzak durmuş, kimi zaman bunlara karşı çıkmıştır. Ancak bir süre sonra Peker de bu yenilik taleplerine karşı koyamayacak zaten kısa bir süre sonra da istifa etmek zorunda kalacaktır.

Recep Peker'in istifasıyla birlikte, aşırıların yenilgisi kesinleşmişti. Bundan sonra liberal eğilimdekiler partiyeye hâkim duruma geldikleri için yalnızca siyasi anlamda değil, ayrıca laiklik uygulamalarında da liberal tarzda değişiklikler yapacaklardır. Aşırılar, kesin olarak yenilmekle beraber yine de pes etmeyecekler, yakın zamanda toplanacak olan kurultayda tekrar şanslarını deneyeceklerdir.

⁴⁷¹ Nadi, **Perde**, s. 270.

⁴⁷² **BCA**, 030-18-01-02, Dosya 113, Klasör 37, Evrak 4. Bkz. Ek – 7. Diyanet İşleri Başkanlığı Müşevvere Kurulu'nun 1946 yılı içerisinde belirttiği bir kararda dini elbisenin giyilmesine yönelik bir tavrının bulunduğu anlaşılmaktadır. **DİB Müş. Kur. Kar.**, 27.6.1946 tarihli kararı, C. 1946/B, S. 1931, K/195, s. 4.

CHP'nin Din Politikalarında Değişim; Kemalist Laiklik/Erken Cumhuriyet Dönemi Uygulamalarından Dönüş Süreci

A. Hasan Saka Dönemi

Recep Peker'in istifasından sonra yeni başbakan liberal eğilimleri ile tanınan Hasan Saka olmuştu⁴⁷³. Saka, Paris'te eğitim görmüş ve İstanbul Siyasal Bilgiler Fakültesinde hukuk ve ekonomi dersleri vermiş bir sivildi. Sırasıyla Maliye, Ekonomi, Ticaret ve Dışişleri Bakanlığı yapmıştı. Başbakan olarak ekonomik sorunları halletme niteliklerine sahip birisi olarak görülüyordu. Kabinesinde tek parti taraftarlığıyla bilinen isimlere yer vermemişti⁴⁷⁴.

CHP'nin 7. Kurultayına gidilirken, parti içerisindeki aşırılar geriye düşmelerine rağmen bu kurultaya hazırlıklar yaparak, parti içinde iktidarı tekrar ele almak bir nevi parti içi darbe yapmak istiyorlardı⁴⁷⁵. Ancak kurultaydan kısa bir süre önce yapılan Parti Meclis Grubunun idare heyeti için yapılan seçimleri aşırılar kaybedecek, 35'lerin de desteğini alan merkezdeki grup bu seçimi kazanacaktı⁴⁷⁶.

Özetle CHP'nin 7. Kurultayına gidilirken, Peker'in istifasıyla beraber yenilgiye uğrayan aşırılar, iyiden iyiye güçten düşseler de pes etmeyecekler ve bu kurultayda şanslarını deneyeceklerdir. Yenilgiye uğrayacak olan aşırıların tasfiyesi ile beraber, kurultay CHP'nin dönüşümünde bir köşe taşı olacak nitelikte değişimleri ortaya çıkaracaktır.

1. Bir Dönüm Noktası Olarak CHP 7. Kurultayı

CHP'nin iktidarda yaptığı son kurultay olan CHP 7. Kurultayı, daha önceki CHP kurultaylarından çok farklı olarak yoğun bir tartışma ortamını barındırmıştı.

⁴⁷³ “Kabine Dün İstifa Etti”, **Cumhuriyet**, 10 Eylül 1947, No: 8287, s. 1.

⁴⁷⁴ Ahmad, **Demokrasi**, s. 46.

⁴⁷⁵ “Yeni Tüzük ve Programı Beğenmeyen C.H.P.liler”, **Cumhuriyet**, 21 Ekim 1947, No: 8328, s.1; “C.H.P. Müfritlerinin Parti Divanı Listesi Belli Oldu”, -----, 25 Ekim 1947, No: 8332, s. 1; “C.H.P. İçindeki Seçim Mücadelesi”, -----, 31 Ekim 1947, No: 8335, s. 1; Toker, **Tek Partiden**, s. 203.

⁴⁷⁶ Parti içindeki aşırıların mücadeleyi kolay kolay bırakmayacakları bu seçimlerde de anlaşılacaktır. Ancak güçleri de oldukça sınırlıdır. TBMM Başkanlığı için aday belirlenirken, tek aday Kazım Karabekir olmasına rağmen Peker'e de 4 oy çıkması bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir. “C.H.P. Grubunun Hararetli Toplantısı”, **Cumhuriyet**, 1 Kasım 1947, No: 8336, s. 1-3.

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, kurultaya gelinirken, parti içerisinde yoğun bir mücadele olmaktadır⁴⁷⁷. Kurultayda, aşırı ve ılımlılar kozlarını paylaşmışlar ve kurultay sonrasında CHP siyaseti bu parti içi hesaplaşmanın sonucuna uygun olarak şekillenmiştir. Bu nedenle kurultaydaki laiklik ve din üzerine yapılan tartışmalardan önce, bu siyasi hesaplaşmaya kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Kurultayda, aşırı ve ılımlılar arasındaki mücadele CHP Genel Başkan Vekilliği seçimi sırasında açıkça görülmüştür. Merkezin ve ılımlıların desteğini alan Hilmi Uran'a karşı, aşırıları temsil eden Recep Peker bu göreve gelmek için uğraş vermiş, ancak sonuçta kazanan İsmet İnönü'ye sadık bir isim olan Hilmi Uran olmuştur. Sağlık durumunu özür göstererek adaylıktan çekilen Recep Peker'in⁴⁷⁸ aldığı 159 oya karşılık, Hilmi Uran 328 oy alacaktır. Bu iki ismin dışında dikkat çeken bazı isimlerin aldıkları oylar şöyledir; Hüseyin Cahit Yalçın 45 oy, Şükrü Saraçoğlu 27 oy, Hamdullah Suphi Tanrıöver 16 oy, İsmet İnönü 7 oy⁴⁷⁹. Doğrusu bu durumda Peker'in aldığı oy hiç de azımsanacak bir rakam değildir. Görülüyor ki, parti içi aşırı, kaybetmekle beraber hala önemli bir güce sahiptir. Ayrıca İsmet İnönü'nün bu makam için oy alması da onu bu makamda görmek isteyen bir muhalefet olarak sayılabilir.

Kurultayda ortaya çıkan bir başka önemli mesele de CHP Genel Başkanlığıdır. 1946 yılına kadar Millî Şef olarak partinin tartışmasız lideri olan İnönü'nün parti başkanı olarak kalıp kalmaması üzerine kurultayda bir tartışma yaşanmıştır. Hamdullah Suphi; İsmet İnönü'nün Genel Başkan olarak harcanmaması gerektiğini savunmuş ve "*Parti reisi olarak Memleketin en kuvvetli adamını, bir büyük ihtiyat kuvvetini feda etmek hatadır*" demiştir⁴⁸⁰. Buna karşın Alaaddin Tiridoğlu, partilerdeki "Şef" in hadiselerin ve olayların getirdiği bir adam olduğunu ve İnönü başkanlıktan çekilse dahi CHP'nin en doğal başkanı olacağını belirtmiştir. Ayrıca

⁴⁷⁷ Mekki Said Esen, "C.H.P., Kurultayında Bugün Beklenen Fırtına", **Cumhuriyet**, 20 Kasım 1947, No: 8355, s. 1,2.

⁴⁷⁸ **C.H.P. Yedinci Kurultay Tutanağı**, Ankara 1948, s. 529-530.

⁴⁷⁹ **Yedinci Kurultay**, s. 533; "Kurultayda Dün Beklenen Seçimler Yapıldı", **Cumhuriyet**, 4 Aralık 1947, No: 8369, s. 1.

⁴⁸⁰ **Yedinci Kurultay**, s. 163; "Kurultayda Dünkü Heyecanlı Müzakereler", **Cumhuriyet**, 23 Kasım 1947, No: 8358, s. 1.

partilerin mesul Şef olmaksızın idare edilemeyeceğini savunmuştur. Burdur delegesi Hüseyin Otan ise, İnönü'nün Genel Başkanlıktan çekilmesiyle partinin gevşeyeceğini ve sarsılacağını düşünmenin, Atatürk'ün ve İnönü'nün birlikte yarattıkları CHP eserine karşı bir saygısızlık olacağını söylemiştir⁴⁸¹. Behçet Kemal Çağlar ise, İnönü'ye yönelik, Genel Başkanın, Cumhurbaşkanı olduğu müddetçe fahri başkan olarak kalmasına dair bir önerge vermiş fakat oybirliğiyle reddedilmiştir⁴⁸². Bütün bu tartışmalar, parti içerisinde pek taraftar bulamamış olduğundan, İnönü 645 oydan 595'ini alarak tekrar Genel Başkan seçilmiştir. Asıl ilginç olan, bu seçimde Recep Peker'e 25, Hilmi Uran'a 4, Hüseyin Cahid'e 3, Şükrü Kaya'ya 3, Hamdullah Suphi Tanrıöver'e 2 oy çıkmasıdır⁴⁸³. Bütün bunlar İnönü'nün parti başkanlığına yönelik tartışmaların somut olarak yansıması şeklinde yorumlanabilir. Hatta muhtemeldir ki bu görünen muhalifler, buzdağının üstüdür, muhaliflerin sayısının daha yüksek olduğunu tahmin etmek güç değildir. Nitekim basında ertesi gün çıkan bir haberde, Recep Peker ve arkadaşlarının CHP'den çekilerek yeni bir parti kuracağı söylentisinden bahsedilmekteydi. Söylentiye göre içlerinde Mümtaz Ökmen, Falih Rıfkı, Cevdet Kerim İncedayı, Atıf İnan, Behçet Kemal gibi isimlerin bulunduğu CHP'deki aşırılarla birlikte Peker yeni bir parti kurma niyetindedir⁴⁸⁴. Samet Ağaoğlu da günlüklerine, henüz bu seçimin yapılmadığı bir tarihe attığı notta, Peker taraftarlarının, partinin başına Recep Peker'i getirmek arzusunda olduklarını yazmaktadır⁴⁸⁵. Her ne kadar İsmet İnönü tekrar Genel Başkan seçilmiş olsa da, kurultayda tüzükte yapılan değişikliklerle parti yönetim mekanizmasında önemli değişiklikler de yapılmış, böylece Genel Başkanın yetkilerinde önemli bir değişiklik meydana gelmiştir. Bu değişikliklere göre; Genel Başkanlık Divanı lağvedilmiş ve yerine kırk kişilik bir parti divanı kurulmuş, önceden milletvekili adaylarının tespitine karar veren Genel Başkanlık Divanının ortadan kalkmasıyla bu görev parti divanı ile vilayetler arasında paylaşılmıştır. Önceden yukarıdan aşağıya göre

⁴⁸¹ **Yedinci Kurultay**, s. 311-313.

⁴⁸² **Yedinci Kurultay**, s. 321, 331; "Kurultayın Genel Başkanlığa Dair Kararı", **Cumhuriyet**, 1 Aralık 1947, No: 8366, s. 1,4.

⁴⁸³ **Yedinci Kurultay**, s. 532; "Kurultayda Dün Beklenen Seçimler Yapıldı", **Cumhuriyet**, 4 Aralık 1947, No: 8369, s. 1; "İnönü C.H.P. Genel Başkanı Seçildi", **Vakit-Yeni Gazete**, 4 Aralık 1947, No: 10827, s. 1.

⁴⁸⁴ "R. Peker Partisi Mi?", **Vakit-Yeni Gazete**, 5 Aralık 1947, No: 10828, s. 1.

⁴⁸⁵ Ağaoğlu, **Siyasi**, s. 87.

tertiplenmiş olan idare sistemi yerine, teşkilat kademelerinin seçimi prensibine dayanan idare sistemi kabul edilmiştir. (Madde – 62-69) Genel Başkan eğer Cumhurbaşkanı seçilirse bu durumda Genel Başkanlık görevini fiilen yapmayacak ve bu süre içerisinde parti başkanlığı görevini Genel Başkan Vekili üstlenecektir (Madde – 73)⁴⁸⁶.

Kurultayda tartışılan, bu araştırmanın konusuyla doğrudan ilişkili olan meselelere bakılacak olursa, din ve laiklik üzerine yapılan tartışmaların dikkat çekecektir.

Kurultayda din konularıyla ilgili tartışmalar patlak vermeden hemen önce Ankara'daki durumu bildiren Akşam Gazetesi'nden Va-Nu (Vala Nureddin), din ve laiklik konusunda partinin resmi görüşünün bu kurultay sonunda anlaşılacağını ve bu konuda parti içerisinde üç eğilimin ortaya çıktığını belirtmiştir. Çoğunluğu oluşturan grup, devletten ayrı bir Müslüman Teşkilatı kurmaya doğru yönelmiştir. Bu amaçla, Diyanet İşleri Başkanlığına ve Evkafa bağımsız bir yapı verilmesini düşünmektedirler. Din eğitimi ve dinî yayınlar bu müstakil teşkilat tarafından yürütülecektir. Va-Nu'ya göre sağa kaçan grup ise din eğitiminin okullarda verilmesi üzerine yoğun bir propaganda yapmaktadır. Ayrıca evkafın şartının da, vâkıfa göre devam etmesini istemektedirler. Atatürk'ün çizdiği laiklik tipine, tek parti dönemi laiklik anlayışına daha fazla bağlılık gösteren üçüncü grup ise azınlık konumundadır. Bu gruba göre; *“sağ düşüncedekiler”* açıkça söylememekle birlikte, inkılâpları zayıflatarak tekrar Meşihatın ihyasına doğru gitmek istiyorlardı. Bu *“statükocu”* kanat cemaat oluşumlarına dahi karşı olduklarını açıkça belirtmektedirler. Bu gruba göre *“(…) cemaat teşkilatı gittikçe siyasi hüviyet kesbeder, nüfuz kazanarak şu veya bu partiye müdahalesi mümkündür. Böylece dünya işlerine şeriatçı müdahalenin olacağı aşikârdır. Türkiye’de laiklik Müslümanlar arasındaki millî birliğin başlıca zeminin sağlamıştır. Alevi ailenin bir çocuğuna okullarda Sünni telkinler yapmağa*

⁴⁸⁶ **Yedinci Kurultay**, s. 282-285, 323, 331; “Kurultay Tüzüğü Kabul Etti”, **Akşam**, 1 Aralık 1947, No: 10460, s. 1; “C.H.P. nin Yeni Programı Kurultayda”, **Cumhuriyet**, 2 Aralık 1947, No: 8367, s. 1,3; Nadir Nadi, “Yeni Tüzük”, **Cumhuriyet**, 2 Aralık 1947, No: 8367, s. 1,3; Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 576.

kalksak, ya vicdan hürriyetine karışmış olacağız (...) cemaat teşkilatı dahi yapmamalı; halkın dinî temayüllerini C.H.P. istismara kalkmamalı”⁴⁸⁷.

Va-Nu'nun yaptığı tespitlerin doğru olduğu görülmektedir. Gerçekten, bu üç grup kurultayda laiklik maddesi tartışılırken ortaya çıkacak ve tek parti dönemi uygulamaları tartışılacak, Kemalist grup ise laiklik uygulamalarından dönüş taleplerine karşı koymaya çalışacaktır. Bu tartışmalar kimi zaman -o döneme göre- çok uç kabul edilebilecek noktalara gidecektir. Bir taraf Atatürk'ün uygulamalarına sert eleştiriler getirirken, diğer taraf ise buna sert bir tepki gösterecektir.

Kurultayda laiklik maddesi oldukça sert tartışmalara yol açmıştır. Laiklikle ilgili programın⁴⁸⁸ 15. maddesi şöyledir:

“Partimiz, devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin muasır medeniyete, ilim ve fenlerin temin ettiği esas ve şekillere ve dünya ihtiyaçlarına göre yapılmasını ve tatbik edilmesini, din fikirlerinin devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutulmasını, milletimizin her yönden ilerleyip yükselmesinde başlıca muvaffakiyet amili görür. Din anlayışı vicdan işi olduğundan, her türlü taarruzdan ve müdahaleden masundur. Hiçbir vatandaşa kanunların menetmediği ibadet ve ayinlerden dolayı karışılmaz”⁴⁸⁹.

Laiklik maddesinin kurultayda okunmasının ardından çok sayıda delege söz istemiştir. İlk olarak söz alan, Sinop delegesi Vehbi Dayıbaş, Kemalist inkılâbın medreselerden çıkan ve dini menfaat sağlamak üzere kullanan kişilerin kökünü kazıdığını belirterek artık din öğretimine yönelmede bir sakınca olmadığını belirtmiştir⁴⁹⁰.

⁴⁸⁷ “Din Terbiyesi ve Laiklik Hakkında C.H.P. de Üç Cereyan Var”, **Akşam**, 26 Kasım 1947, No: 10455, s. 1.

⁴⁸⁸ Parti programının tamamı için bkz. Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 584-596.

⁴⁸⁹ **Yedinci Kurultay**, s. 428, 448, 470; “C.H.P. Kurultayında En Heyecanlı Gün”, **Cumhuriyet**, 3 Aralık 1947, No: 8368, s. 4; “Kurultay Bugün Dağılıyor”, **Vakit-Yeni Gazete**, 3 Aralık 1947, No: 10826, s. 2. Ayrıca Tüzük Tasarısındaki şekli için bkz. **BCA**, 490-01, Dosya 220, Klasör 869, Evrak 1, s. 14.

⁴⁹⁰ **Yedinci Kurultay**, s. 448-449.

Daybaş'ın ardından söz alan Çorum Delegesi Abdülkadir Güney, “(...) *Bütün ahlaksızlıklar ve fenalıklar, dinimizin ihmal edilmesinden ileri geldiği*”ni söyleyerek, bu tür olumsuzlukların ortaya çıkmaması için dinî eğitime önem verilmesini savunmuştur. Güney'e göre, Diyanet İşleri Başkanlığının yetkileri ve teşkilatı oldukça kısıtlıdır. Bu kısıtlamalar giderilerek, DİB'nin din eğitimini verecek hale getirilmesi sağlanmalıdır. Bunun için de üniversitelerde kurulacak İlahiyat Fakülteleri sayesinde aydın din adamları yetiştirmek mümkün olabilecektir. Güney, konuşmasının sonunda, din eğitimi verilmesi konusunda bir önerge verdiğini söylemiştir. Müslümanlığı, Türk dini olarak gören Seyhan Milletvekili Sinan Tekelioğlu ise; diğer cemaatlerin verdiği önem kadar, kendilerinin, dinlerine yeterince önem vermediğini savunmuştur. Diğer dinlere mensup olanlar kendi din adamlarını yetiştirebiliyorken, Diyanet İşleri Başkanlığının elinde hiçbir yetkisi olmadığından dolayı eli kolu bağlı oturmasından yakınmış ve bu nedenle köylülerin ölümlerini yıkayacak kimseyi bulamayacak durumda olduklarından bahsetmiştir. Kumar, içki gibi kötü alışkanlıkların arttığına değinen Tekelioğlu'na göre;

“(...) Ahlak tefessüh etmiş haldedir; sebep, dinsizliktir. (...) Dinsiz bir milletin memleketinde hiçbir korku kalmaz, yaşayabilmesi için bir mefhumdan korkusu olmalıdır. Varlığının devamı için bu bu mefhum lazımdır. Anaya, babaya, büyüğe itaat kalmadı, kimse kimseyi tanımıyor, Allah nedir? deyince, Allahın ne olduğunu bilmiyor, tanımıyor”. Tekelioğlu'nun bu sözleri kurultayda hem şiddetli bir alkışla destek bulmuş hem de protestolara ve gürültülere yol açmıştır⁴⁹¹.

Tartışmalar, Kayseri delegesi Şükrü Nayman'ın konuşmalarından itibaren iyice alevlenmeye başlamıştır. Nayman, maddeci toplumların sonunda ahlaksızlığa düşeceklerini savunmuş ve manevi bağların ancak İslam dininin kabul ettiği ahlak kanunlarında bulunabileceğini söylemiştir. Konuşmasının bir bölümünde, *“Görüyoruz ki, bugün harp sonu, Amerikada, Avrupada radyolar harıl harıl dinî konferanslar vermekte, kiliseler dolup boşalmaktadır. Buna mukabil biz, iftar sofraları yerine, içki masaları, sabahlara kadar kadınlı erkekli briç ve poker partileri yapmağı bir yenilik olarak kabul ediyoruz ve övünüyoruz.”* dediğinde *“böyle bir şey*

⁴⁹¹ **Yedinci Kurultay**, s. 449-451.

yok” diye bağırınlar, “*sana bir de sarık lazım*” diyenler olduğu gibi, şiddetle alkışlayanlar da olmuştur. Nayman, konuşmasının devamında, imam ve hatiplerin aç ve sefil halde olduklarını, bu şartlar altında imam ve hatip yetiştirmenin mümkün olmadığını söylemiştir. Önceki konuşmacılar gibi din dersleri meselesine de değinerek, din ülkülerinin kaldırılmasından doğan boşluğun doldurulamadığını, bu açığın kapatılması için de din dersi vermenin mecbur olduğunu savunmuştur. Verilecek din derslerinde, birçok delegenin endişe ettiği gibi, din adamlarının usulüyle değil, Doğu ve Batı dinlerinin de öğretilmesi gerektiğini de belirtmiş ve konuyla ilgili bir önerge vermiştir. Diğer bir Kayseri delegesi Necmettin Feyzioğlu, programdaki laiklik tanımında geçen “(...) *kanunların men etmediği ibadet ve ayinler*” ifadesiyle dinin kısıtlanabileceğini bu nedenle bu fikranın değiştirilmesini teklif etmiş fakat önergesi kabul edilmemiştir⁴⁹².

Daha sonra kürsüye gelen Maraş delegesi Dr. Emin Karpuzoğlu'nun konuşmasında da salonda büyük gürültüler olmuştur. Karpuzoğlu, irtica hortluyor, rejim tehlikede gibi yaygaraların yalan olduğunu, asıl irticam “*Binlerce yıl evvelki güneş-müneş din(l)lerine, havarilerin safsatalarına götürmek isteyenlerin*” hareketi olduğunu söyleyince Behçet Kemal kürsüye doğru yürüyerek Karpuzoğlu'na bağırarak, delegeler Karpuzoğlu'ndan tasrih istemiş, Karpuzoğlu tarziye vermeye razı olsa da gerginlik devam etmiştir. Daha sonra kürsüye gelen Hamdullah Suphi ise, TBMM'de 1946 sonunda yapılan MEB Bütçe görüşmelerindeki fikirlerini tekrar etmiş ve dinî eğitimin artık gerekli olduğunu, bunun da laikliğe aykırı bir durum olmadığını çeşitli ülkelerden örnekler vererek savunmuştur. İmamsız köyler bulunduğunu söyleyen Tanrıöver, buna yönelik bir din eğitiminin gerekli olduğu düşüncesini tekrarlamıştır. Din politikaları açısından da bir nevi vesayet düşüncesini savunan Tanrıöver'e göre, Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk İnkılâbını gerçekleştirenlerin Diyanet İşleri Başkanlığını, Devlet kadrosunun içerisinde bırakmasının özel bir anlamı vardır. Bir müddet için din işlerinin, tamamen

⁴⁹² **Yedinci Kurultay**, s. 451-453, 470; “C.H.P. Kurultayında En Heyecanlı Gün”, **Cumhuriyet**, 3 Aralık 1947, No: 8368, s. 1, 4; “Kurultay Bugün Dağılıyor”, **Vakit-Yeni Gazete**, 3 Aralık 1947, No: 10826, s. 2.

hükümetin denetimi altında olması gerekmektedir. Ancak bu tedbirler dönemin şartları gereği idi. Haklar, Diyanet İşleri Başkanlığında muhafaza edilmişti⁴⁹³.

Tam karşıt düşüncedeki hizip ise üstte savunulan görüşlere karşı çıkarak, bu görüşlere cevap vermişlerdir. H. Suphi'den sonra söz alan Cemil Sait Barlas, dinî inkılâba taraftar olduğunu ancak bunu yapacak olanın kendileri değil, ancak bir din adamının yapabileceğini söylemiştir. Komünistliğin karşısına dini çıkarmanın yanlış olduğunu savunan Barlas, komünizmin bir din değil, iktisadî bir meslek olduğunu belirterek, komünizmle mücadelenin iktisadî yolla yapılabileceğini savunmuştur. Dayanılacak kuvvetin, daha önce Peker'in savunduğu gibi, din olmasına karşı çıkan Barlas'a göre aranılan kuvvet, kalbinin asil kanında bulunmaktadır. Barlas'ın bu sözlerine coşkuyla selam veren Behçet Kemal Çağlar, ikinci oturumda söz alarak, kara taassubun da en az komünizm kadar korkunç olduğunu belirterek şunları söylemiştir:

“(...) Gerçek mümin, dindar ve münevver bir insanın, dini, için göreceği en hayırlı iş, bu dinin ve imanın, dünya işlerine ve siyaset oyunlarına rastgele alet edilmemesidir. Din, Allah ile kul, Halik ile vicdan arasında yüce ve temiz yerini muhafaza etmelidir. Biz, Müslüman dininin müminiyiz. Fakat örümcekli kafaların, çorbaya çevirdiği ukalalıklar ve efsaneler manzumesinin de o nisbette aleyhtarıyız. Ayakta kalabilmemizin tek şartı olan medeniyet imkân ve icablarından bizi yıllarca alıkoyan kara taassuba, kızıl emperyalizm kadar düşmanız.” Hamdullah Suphi'nin de sözlerine değinen B. Kemal, dinin birleştirici olduğu düşüncesine karşı çıkmış Hitler'in de Kral George'un da aynı dine mensup olduğunu, ancak bu durumun savaşmalarını engellemediğini belirtmiştir. Karpuzoğlu'nun güneş-müneş sözlerini kastederek, bir kimsenin bu ülkede yaşarken Atatürk'e dil uzatmasını düşünmek dahi istemediğini, bunun bedelinin ağır olacağını belirtmiş ve bu konuda da şöyle konuşmuştur;

⁴⁹³ **Yedinci Kurultay**, s. 453-458, 468; “C.H.P. Kurultayında En Heyecanlı Gün”, **Cumhuriyet**, 3 Aralık 1947, No: 8368, s. 1, 4; “Kurultay Bugün Dağılıyor”, **Vakit-Yeni Gazete**, 3 Aralık 1947, No: 10826, s. 2.

“Biz, iliklerimize kadar Kemalist’iz Bizim akidemizce din Devletten ve siyasetten ayrıdır. Devlet dine karışamaz. Dinin Devlete karışması hayırlı gibi başlar, ölçüsüz denecek kadar zararlı olur. Devlet dine karışır, hayredeceğim derken alet eder, kadrini küçültür. (...) Halkı böyle şeylerle oyalamaya kalkan bir parti bugün pusu değildir. Demokrat Parti de programına layikliği mükemmel ve ileri bir ifade ile koymuş bulunuyor. Bazı geri ve fuzuli gayretkeşlerin ilk zamanda yaptığı propagandaları, onların da reddetmesi rejimimizin, inkılabımızın, hayatımızın bir kazancıdır. (...) biz hepimiz Atatürk’ün çocuklarıyız. Kurtarıcı devrimleri beklemek için yaşıyoruz. Hayatımızın başka bir hikmeti yoktur”⁴⁹⁴.

CHP içerisinde ekseriyeti temsil eden düşünceye sahip olan Tahsin Banguoğlu ise bu iki karşıt görüş arasında uzlaştırmacı bir tutum takınarak şunları söylemiştir;

“(...) Madem ki dinimiz vardır, bunu öğrenmemiz lazımdır; Madem ki mabedlerimiz vardır, bunlara bakacağız, bunları güzel ve temiz tutacağız. Madem ki mabedlere bakmak için adamlarımız olacak, tabi bunları sefalet içinde bırakmıyacağız. Hal böyle iken bu taleplerin müdafasında, bizim layiklik tarifimizin sınırları dışına çıkan bazı mütalaalar serdedilmiştir. Bunlar kanaatimce, lüzumsuzdur. Bu talepler, bu istekler, bizim layikliğimizin dışına çıkan talepler değildir. (...) Bu yolda ihmaller, teseyyipler (kayıtsızlık, ihmal) olmuştur. Şimdi istediğimiz bunların izalesidir. Bugün, din orta çağdaki din müesseselerine ait olan sahayı haiz değildir. O muhterem ve mukaddes bir köşededir; hayatımızda yine muhterem ve mukaddes kalacaktır. Türk milleti inkılabınca din ile dünyayı ayırmış, şeriatı atmış, din müessesesi ortada kalmıştır. Teşkilatımızda yer verilmeyen yalnız şeriatıdır.” Bununla birlikte Banguoğlu, komünizmle mücadele konusunda dini bir ideoloji olarak ele almanın yanlış olacağını, komünizme karşı mücadelede esas

⁴⁹⁴ **Yedinci Kurultay**, s. 462-464; “C.H.P. Kurultayında En Heyecanlı Gün” **Cumhuriyet**, 3 Aralık 1947, No: 8368, s. 1, 4; “Kurultay Bugün Dağılıyor”, **Vakit-Yeni Gazete**, 3 Aralık 1947, No: 10826, s. 2.

kaynağın Türk İnkılâbının temel ideolojisi olan milliyetçilikle sağlanabileceğini belirtmiştir⁴⁹⁵.

Bu tartışmaların ardından H. Suphi hakkındaki iddialara yanıt vermiş, son olarak söz isteyen Fatih Gökmen ise bu tartışmalardan şikâyetçi olarak, “(...) *Siyasi partinin bu işle bu kadar uğraşmasına ne lüzum var!*” demiştir. Sonuçta laiklik ile ilgili 15. madde aynen kabul edilmiştir⁴⁹⁶.

Konu, Millî Eğitim Politikasının tartışıldığı zaman tekrar gündeme gelmiştir. Din eğitimi üzerine verilen önergelerle birlikte başka önergeler de burada okutulmuştur. Millî Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sırer, bu konuda hükümetin ve Bakanlığın çalışmakta olduğunu söylemiş, önerge sahiplerinden Şükrü Nayman ve İbrahim Arvas konuyla ilgili olarak ME Bakanına teşekkürlerini iletmış ve konu Parti Divanına bırakılmıştır⁴⁹⁷. Burada dikkati çeken ilginç bir önerge Hamdullah Suphi tarafından, tarihi şahsiyetlerin türbelerinin açılması konusunda verilmiştir. Konya Milletvekili Ali Rıza Türel bu önergeye karşı çıkmış ve böyle bir teklifin program konusu olarak görüşülmesini antidemokratik bir durum olarak tanımlamıştır. Türel’e göre “*memleketin beka ve mevcudiyet şartı olan laiklik ilkesine aykırı olan bu önerge*” reddedilmelidir. Ardından sözü alan Başkan Şemsettin Günaltay türbe meselesinin görevleri dışında bir konu olduğunu, vazifelerinin türbe açmak ya da kapamak olmadığını belirterek önergeyi oya sunmamaya karar vermiştir⁴⁹⁸. İlginç olan durum daha sonra bahsedeceğimiz konularda göreceğimiz üzere, türbelerin tekrar açılmasına ilişkin kanunun kabul edilmesi, buna ilişkin önergeyi oya sunmayan Şemsettin Günaltay’ın başbakanlığı dönemine denk gelecektir.

Din ve laiklik konusu basında da tartışılmış, çeşitli düşünceler ortaya çıkmıştır. Gazeteciliğinin yanı sıra aynı zamanda milletvekili de olan Falih Rıfkı Atay, Akşam

⁴⁹⁵ **Yedinci Kurultay**, 465-466; “C.H.P. Kurultayında En Heyecanlı Gün”, **Cumhuriyet**, 3 Aralık 1947, No: 8368, s. 1, 4; “Kurultay Bugün Dağılıyor”, **Vakit-Yeni Gazete**, 3 Aralık 1947, No: 10826, s. 2.

⁴⁹⁶ **Yedinci Kurultay**, s. 448, 470; “C.H.P. Kurultayında En Heyecanlı Gün”, **Cumhuriyet**, 3 Aralık 1947, No: 8368, s. 1, 4; “Kurultay Bugün Dağılıyor”, **Vakit-Yeni Gazete**, 3 Aralık 1947, No: 10826, s. 2.

⁴⁹⁷ **Yedinci Kurultay**, s. 511-514.

⁴⁹⁸ **Yedinci Kurultay**, s. 511, 513.

Gazetesine verdiği demeçte, özetle şunları söylemiştir; Şeriatçı ilkelere son veren ve din ile devlet işlerini birbirinden ayıran laiklik ilkesi Anadolu’da millî birliği sağlama yolunda çok önemli bir rol üstlenmiştir. Bu yapılırken ailelerin çocuklarına din öğretmesi hiçbir şekilde kayıtlanmamıştır. Ancak siyasi hayat içerisinde hürriyet geliştikçe, politikacılar, halk yığınlarının hatırında bile olmayan din meselesini ortaya atmışlardır. İçinde buldukları dönemde ise, halka din terbiyesi vermek ve bununla komünizmi önlemek şekli moda olmuştur. Oysa komünizme iktisadî önlemler dışında karşı koyma tedbirleri aramak boşunadır. Zira öyle olsa, kilisenin çok güçlü olduğu İspanya’da komünist hareketler olmazdı⁴⁹⁹.

Daha önce Peker’in başbakanlıktan istifa etmesine yol açan 35’ler hareketinin önde gelen isimlerinden Nihat Erim ise, laiklik prensibine zarar vermeksizin ihmal edilmiş bulunan bir din meselesinin bulunduğunu belirtmiş, devletin bu meseleyle artık ilgilenmesi gerektiğini savunmuştur. Din konusu, siyasi değil sosyal bir dava olarak ele alınmalıdır ve yukarıdan aşağıya doğru bir seyir izlemelidir. Din adamları, yirminci asrın koşullarına uygun olarak iyi bir şekilde yetiştirilmelidir. *“Yani yüksek din adamlarımızı, bilginlerimizi üniversitelerimize bağlı enstitülerde veya ilahiyat kürsülerinde yetiştirmeliyiz.”* Asıl tehlikeli olan, din eğitiminin yarı cahil kimselerin ellerine bırakılmasıdır⁵⁰⁰.

CHP tarihindeki değişimlere dikkat ettiğimizde, 1947’deki 7. Kurultayın önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Değişen dünya koşullarına paralel olarak, Türkiye’nin siyasal yapısında değişiklikler olduğu gibi, bununla birlikte CHP de yeni koşullara uyum sağlamak yönünde kendi içerisinde bir değişim göstermiştir. Bu değişimi sağlayabilmek adına parti içerisindeki *“statükocu”* hizip tasfiye edilmiş, yerlerine değişime uyum sağlayabilecek kişiler getirilmiştir. Gerek bu kurultaya gelinen süreçte yaşananlar, gerekse kurultay sonrasında yaşananlar CHP 7. Kurultayının önemli bir kırılma noktası olduğunu göstermektedir. Parti içerisinde yaşanan değişim sürecinde ortaya çıkan hizip çatışması sonucunda geri plana itilen tek parti dönemi düşüncesine mensup önemli isimler bu kurultayda tekrar parti

⁴⁹⁹ “Din ve Laiklik”, **Akşam**, 1 Aralık 1947, No: 10460, s. 3.

⁵⁰⁰ “Din ve Laiklik” **Akşam**, 2 Aralık 1947, No: 10461, s. 1, 3.

yönetimini ellerine almak istemişlerse de başarılı olamamışlardır. Böylece yenilikçi kanat –ya da dönemin değişim koşullarına uyum sağlayabilecek olan kesim de denilebilir- parti idaresini kesin olarak ellerine alarak kurultay sonrası değişim sürecini yönlendirmişlerdir. Bu değişim sürecinde, din politikaları da tek parti dönemi anlayışından kurtularak, siyasi değişime paralel bir şekilde yeni bir rotaya girmiştir.

Tunaya'ya göre, bu kurultay partide bünyevî bir değişme safhasını temsil etmektedir. CHP, tek partilikten, demokratik bir unsur haline gelme yolunda hukuken bazı adımlar atmıştır. Bu amaçla parti ilkeleri gözden geçirilerek ikmal edilmekteydi⁵⁰¹. Karpat da, kurultayda, parti tüzüğünde ve programında yapılan değişikliklerle CHP'nin çok partili yaşama uygun normal bir parti haline gelmesinin mümkün hale geldiğini yazmaktadır⁵⁰². Partinin altı okundan sadece laiklik ilkesi değil, Devletçilik ilkesi üzerinde de bu kurultayda tartışmalar olmuştur⁵⁰³. Tunçay'a göre, CHP 7. Kurultayı'nda, DP ile yarışabilmek adına devletçiliğin yanı sıra laikliğin de liberalleştirilmesine karar verilmişti⁵⁰⁴. Taner Timur da CHP'nin genel oy çerçevesindeki siyasal rekabet ortamında iyiden iyiye DP'ye benzediğini belirtmiştir⁵⁰⁵.

2. Kurultay Sonrası Din Politikalarında Değişim Süreci

CHP 7. Kurultay'ında sağ kanatta yer alan isimlerin önerilerinin reddedilmesinin ardından bu kesimin önemli isimlerinden H. Suphi partiden istifa etmiştir⁵⁰⁶. H. Suphi'nin partiden kopmasına rağmen partinin din politikalarında yaşanan değişiklikler bir bakıma H. Suphi'nin istediği yönde olacaktır. Kurultaydan sonra özellikle 1948 yılı içerisinde din eğitimi meselesi başlıca gündem

⁵⁰¹ Tunaya, **Siyasi Partiler**, s. 575-576.

⁵⁰² Karpat, **Demokrasi**, s. 476.

⁵⁰³ **Yedinci Kurultay**, s. 406-422; "Milliyetçilik ve Devletçilik İçin Dünkü Tartışmalar", **Cumhuriyet**, 2 Aralık 1947, No: 8367, s. 4.

⁵⁰⁴ Tunçay, "Laiklik", s. 572.

⁵⁰⁵ Timur, **Çok Partili**, s. 80.

⁵⁰⁶ "B. Hamdullah Suphi'den Sonra Halk Partisinden Başka Çekilecekler Var Mı?" **Akşam**, 30 Aralık 1947, No: 10489, s. 1; "Hamdullah Suphi, Dün C.H.P.den İstifa Etti", **Cumhuriyet**, 30 Aralık 1947, No: 8395, s. 1; "Hamdullah Suphi C.H.P.den İstifa Etti", **Vakit-Yeni Gazete**, 30 Aralık 1947, No: 10853, s. 1.

maddelerinden birisiydi ve din eğitiminin verilmesi yönünde kararlar çıkıyordu. Şemsettin Günaltay'ın başbakanlığı döneminde daha da güncel hale gelecek olan din eğitimi meselesiyle ilgili olumlu kararların temeli Hasan Saka'nın başbakanlığı dönemine dayanmaktadır ve alınan kararların altında Şemsettin Günaltay'ın imzası bulunmaktadır. Dinî eğitim konularını incelemek üzere kurulan CHP Meclis Grubu komisyon raporunda isteğe bağlı olarak din dersi verilmesi, okutulacak ders kitaplarının DİB tarafından hazırlanarak MEB'in onayından geçmesi, öğretmenlerin de MEB tarafından seçilmesi ve bu konuyla ilgili bütçenin devlet tarafından ayrılması oy birliğiyle kabul edilmiştir. Ayrıca Köy Enstitülerine de din dersi konulmuştur. Komisyonunda, İmam-Hatip okullarının devletçe yardım görece ancak görece bağımsız kalacak bir hayır cemiyetine bağlanması da gündeme gelmiş ancak bu görüş ileride doğabilecek mahzurlar göz önünde bulundurularak kabul edilmemiştir. Din politikalarındaki bu değişim sürecinde, iktidarın genel algısı genellikle bu şekilde olacak, mümkün merteye bu değişim sürecini kontrolü elinde tutmaya gayret gösterecektir. Nitekim sonunda okulların MEB'e bağlanması kabul edilmiştir. Ayrıca raporda yüksek din bilginleri yetiştirmek üzere bir İslam İlahiyat Fakültesi kurulması da kararlaştırılmıştır⁵⁰⁷.

İsmet İnönü, Tahsin Banguoğlu ve Nihat Erim 31 Ocak 1948 tarihinde bir araya gelerek din meselesi üzerine görüşmüşlerdir. Nihat Erim yaptığı seyahatlerde halkın din meselesi üzerine hassasiyetlerinin arttığını gözlemlemiş, Arap harfleriyle kitap satışı ve eğitimi yapan hocaların bulunduğunu öğrenmiş ve intibalarını İnönü'ye aktarmıştır. İnönü, bu görüşmede üç temel tedbir üzerinde durmuştur. Bu tedbirler, üniversitelerde ilahiyat fakültesi veya enstitüsü açmak, imam ve hatip mektepleri açmak ve son olarak ilkokulların üçüncü sınıftan itibaren seçmeli olarak din dersi okutmaktır. Nihat Erim, öncelikle yüksek eğitimle birlikte din bilginleri yetiştirmenin gerektiğine dikkat çekmiş ve imam ve hatiplerin bu kişiler tarafından yetiştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Tahsin Banguoğlu da bu tezi

⁵⁰⁷ BCA, 030-01, Dosya 42, Klasör 251, Evrak 17, s. 1-5. Bkz. Ek – 8.

savunmuş, İnönü ise “*Bu üç tedbiri birden almalyız. Mesele mühimdir, geciktirmeye gelmez*” diyerek hükümetin konuyla ilgili gelecek icraatlarının rotasını çizmiştir⁵⁰⁸.

Bu konuyla ilgili olarak toplanan CHP komisyonunda yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Yukarıda bahsedilen üç mesele komisyonda gündeme gelmiş ve partililer arasında yoğun tartışmalar yaşanmıştır. Bu komisyonda partinin önemli isimlerinin yer alması dikkat çekmektedir. İlk göze çarpanlar arasında, İbrahim Arvas, Feridun Fikri Düşünsel, Tahsin Banguoğlu, Nihat Erim, Ali Rıza Türel, Sadi Irmak, İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi önemli isimler vardır. Ayrıca komisyon toplantılarına Şemsettin Günaltay, Reşat Şemsettin Siner, Şükrü Saraçoğlu, Cevat Dursunoğlu ve Hasan Saka da katılmıştır⁵⁰⁹.

Bu toplantılarda karşıt görüşler ortaya konmuştur. Şükrü Saraçoğlu din eğitime tamamen muhalif olmuş, Nihat Erim devlet eliyle ve kontrolüyle yapılan bir eğitimi savunmuş, R.Ş. Siner ise laikliğe aykırı olur gerekçesiyle din derslerinin devlet parasıyla ve millî eğitimin öğretmenleriyle yapılmaması gerektiğinin üzerinde durmuştur. Bu düşünceye karşı çıkan Erim, din eğitiminin softaların eline geçmemesi için devletin bu konuda aktif ve acil bir şekilde rol alması gerektiğini belirtmiştir. Sonuçta Hasan Saka, hem paranın devlet tarafından verilmesini hem de millî eğitimin hocalarıyla eğitim verilmesini kabul etmiştir. İmam-Hatipler konusunda yine benzer bir tartışmaya rastlamaktayız. R.Ş. Siner, Rasih Kaplan, İbrahim Arvas gibi isimlerle birleşerek bu işin DİB’ce yürütülmesi gerektiğini aksi durumun laikliğe aykırı olacağını savunmuştur. Diğer taraftan Nihat Erim, Tahsin Banguoğlu gibi isimler laikliğin bir şekil meselesi olmadığını, Diyanet İşlerinin elinde şeriatçılığın ve medreselerin hortlayacağını belirtmişlerdir. Ancak sonuçta 4 oya karşı 7 oyla imam-hatiplerin DİB’e bağlanmasına karar verilmiş, Ali Rıza Türel, Tahsin Banguoğlu, Nihat Erim bu kararın altına muhalefet şerhi koymuşlardır. İlahiyat Fakültesi meselesinde ise başta fakülteden ayrı bir yüksek din mektebi açılması gündeme gelse de sonunda İlahiyat Fakültesi ile yetinilmiştir. Grup toplantısında bu meseleler

⁵⁰⁸ Erim, **Günlükler**, s. 247-248; İnönü, **Defterler**, s. 490-491.

⁵⁰⁹ Erim, **Günlükler**, s. 252.

konusulurken imam-hatiplerin DİB'e bağlanması konusunda Pekerciler ile 35'lerin birleşerek meselenin daha sonraya bırakılmasını sağladıkları görülmektedir⁵¹⁰.

Aynı günlerde CHP Genel Başkan Vekili Hilmi Uran, 7. Kurultay'da hâkim olan düşünceye paralel olarak çok partili rejimi sağlamlaştırma yönünde beyanatlara verirken, laiklik konusundaki fikirlerini de halka açıklama ihtiyacı hissetmiş, muhtemelen çok partili düzende yapılacak olan seçimlere yönelik, CHP'nin din konusunda bıraktığı tek parti döneminin olumsuz imajını silmeye çalışmıştır⁵¹¹. 12 Şubat 1948 tarihinde İstanbul'da verdiği bir beyanatta, laiklik prensibi zedelenmeden, Türk çocuklarına din dersi vermenin arayışı içerisinde olduklarını belirtmiştir. Yeni kanunun, laiklik prensibine ve "zamanın icaplarına" uygun olacağına dikkat çekmiştir⁵¹². Nitekim bu konuşmanın hemen ardından, din eğitimi işini incelemek üzere kurulan parti komisyonu, ilkokullarının son sınıflarında seçmeli olarak okutulacak din dersini, imam, hatip ve vaiz yetiştirmek üzere açılacak olan orta dereceli meslek okullarını ve yüksek din adamları yetiştirmek üzere üniversitelerde İlahiyat Fakültelerini gündemine almıştır⁵¹³. Bu konuların görüşülmesinin ardından, 19 Şubat 1948 tarihinde Parti Grubunda alınan kararla, velisinin arzusuna bağlı olmak şartıyla, ilkokulların son iki sınıfında seçmeli bir din dersinin verilmesi kabul edildi. Bu dersleri verecek kimseleri ve okutulacak kitapları belirleme konusunda da MEB yetkili kılındı⁵¹⁴. Üniversitelerde İlahiyat Fakültelerinin açılması konusu daha sonraya bırakılmış olmakla beraber, Grup raporunun ikinci kısmı yayınlandığında, bunun da tavsiye edildiğini görmekteyiz⁵¹⁵. İmam-hatip yetiştirilmesine dair MEB tarafından kurslar açılması da yine CHP Grubu'nda görüşülerek kararlaştırılmıştı⁵¹⁶. İlahiyat Fakültesi konusu da 25 Mayıs

⁵¹⁰ Erim, *Günlükler*, s. 252-253.

⁵¹¹ "Çok Partili Rejim Bizim İçin Millî Bir Davadır", *Ulus*, 20 Ocak 1948, s. 1, 3.

⁵¹² "B. Hilmi Uran İstanbul'da", *Ulus*, 13 Şubat 1948, s. 1, 3.

⁵¹³ "Din Dersleri", *Ulus*, 16 Şubat 1948, s. 1.

⁵¹⁴ "Din Derslerine Dair C.H.P. Grup Kararı", *Ulus*, 20 Şubat 1948, s. 1, 3.

⁵¹⁵ "Din Öğretimine Dair Raporun İkinci Kısmı", *Ulus*, 24 Nisan 1948, s. 1-2.

⁵¹⁶ "C.H.P. Meclis Grubu", *Ulus*, 21 Mayıs 1948, s. 1.

1948 tarihinde karara bağlanmış ve Üniversite bünyesi içerisinde bir İslam İlahiyat Fakültesi açılmasına karar verilmişti⁵¹⁷.

Tüm bunlar halktaki beklentileri arttırmış olacak ki, halk, doğrudan doğruya CHP'den cami yaptırma gibi konularda isteklerde bulunmuşlardır. Ankara'dan ve Konya'dan bazı dernekler, cami yaptırma veya eski camileri onarma gibi isteklerini iktidara iletmışlerdir⁵¹⁸.

Bu değişikliklere rağmen, CHP, başlangıçtaki mantık üzere, dini kontrol etme anlayışından vazgeçmemiştir. DP'ye yakın gazetelerden olan Kudret'te çıkan bir habere göre, Türkiye Okutma Derneği tarafından Diyanet İşleri Başkanlığının gözetimi altında ve buradan gönderilecek öğretmenlerin görev alacağı "*Din dershanesi ve öğrenci yurdu*" açılmak istenmiştir. Yaşanan gevşeme dönemiyle birlikte özel din eğitimine kolaylıkla izin verileceği düşüncesiyle girişilen bu hareket, MEB'in dikkatini çekmiş ve Ankara M.E. Müdürlüğü uyarılmış, Ankara Emniyet Müdürlüğü vasıtasıyla gerekli takibat başlatılmış ve Emniyet Genel Müdürlüğüne de gereken malumat verilmiştir. Diyanet İşleri Reisliği de bu konuyla bir ilgilerinin olmadığını, bu konuda kendilerine herhangi bir müracaatın olmadığını, olsa bile bu konuda izin verme yetkilerinin bulunmadığını Başbakanlığa iletmıştır. Konuyla ilgilenen CHP Konya Milletvekili Tefik Fikret Sılay durumu Başbakan Hasan Saka'ya arz etmiş ve CHP tüzüğüne de aykırı olan bu durumla ilgili Diyanet İşleri Başkanlığının "*dikkat nazarlarının çekilmesi*"nin yerinde olacağını belirtmiştir⁵¹⁹. Yine Said-i Kürdi (Nursi olarak da tanınır) tarafından yazılmış ve Arap harfleriyle teksir edilmiş olan "*Mucizatülkur'an*" adlı kitabın dağıtılması yasaklanmış ve mevcutları da toplatılmıştır⁵²⁰. Kitap hakkında Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Kurulu kitabın dinen bir kıymetinin olmadığını belirtmiş bununla birlikte "*Tarikatçılık karşısında ve dini siyasete alet etmemek bahsinde gösterilen hassasiyet*

⁵¹⁷ "C.H.P. Meclis Grupunda İslam İlahiyat Fakültesi Kurulması Kararlaştı", **Ulus**, 26 Mayıs 1948, s. 1.

⁵¹⁸ **BCA**, 030-01, Dosya 74, Klasör 467, Evrak 12, s. 1-3; **BCA**, 490-01, Dosya 598, Klasör 69, Evrak 1, s. 1-3. Bkz. Ek – 9.

⁵¹⁹ **BCA**, 030-01, Dosya 90, Klasör 560, Evrak 7, s. 1-4.

⁵²⁰ **BCA**, 030-18-01, Dosya 115, Klasör 77, Evrak 6. Bkz. Ek – 10.

takdire layıktır” şeklinde karar vermiştir. Ancak DİB Müşavere Kurulunun vermiş olduğu olumlu karar kitabın toplatılmasını engelleyememiştir.⁵²¹

Görüldüğü üzere, 1948 yılı içerisinde 7. Kurultayda tek parti yanlılarının da tasfiyesiyle beraber CHP içerisinde değişim rüzgârları hızlanmış, halk ile parti arasında yabancılaşmaya yol açan katı laiklik politikaları terk edilmişti. Ancak bu konuda CHP'nin adımlarının yine de tereddütlü ve ayak sürüyerek olduğunu söylemek mümkündür. Zira 13 Aralık 1948 tarihinde Yozgat Milletvekili İhsan Olgun, M.E. Bakanı Tahsin Banguoğlu'na, din eğitimin ne zaman başlayacağını sormuş, İbrahim Arvas da parti kararından beri uzun zaman geçtiğini hatırlatarak İhsan Olgun ile beraber gecikmeden şikâyet etmiştir. Banguoğlu da verdiği yanıtta, çalışmaların devam ettiğini ve en kısa sürede sonuçlanacağını söylemekle yetinmiştir⁵²². Aynı günlerde, dini alet ettikleri ve Atatürk'e hakaret ettikleri gerekçesiyle Afyon'da 27 kişi çeşitli cezalara çarptırılmışlardı⁵²³.

Bu dönemde, genel anlamda tek parti dönemindeki din politikalarında değişim yaşansa da, yukarıda belirttiğimiz gibi bazı konularda iktidarın biraz ayak sürüyerek hareket ettiğini görüyoruz. Diyanet İşleri Başkanlığının bu dönemde iktidardan ısrarla talep ettiği konulardan birisi, DİB'e ait uygun bir bina tahsis edilmesiydi. Ahmet Hamdi Akseki tarafından Başbakanlığa gönderilen yazılardan anlaşıldığına göre Diyanet İşleri Başkanlığının bulunduğu binanın bir katı otel olarak işletilmekteydi ve kurumun çalışmasına ve ciddiyetine uygun olmayan bir ortam bulunmaktaydı. Yüksek kiralar nedeniyle kurumun ayrıca bir bina kiralaması da mümkün değildi. Bu nedenle Akseki, evkafa ait olan ve Akşam Kız Sanat Okulu'na

⁵²¹ **DİB Müş. Kur. Kar.**, 12.6.1947 tarihli kararı, C. 1947, s. 68-69. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın genel olarak Said-i Kürdi'yi savunur bir pozisyon almıştır. Said-i Kürdi hakkında yapılan soruşturmalara binaen Diyanet'ten bilgi istendiğinde genel olarak olumlu görüşler belirtilmiştir. **DİB Müş. Kur. Kar.**, 10.7.1945 tarihli kararı, C. 1945/A, K/175, s. 52-54; **DİB Müş. Kur. Kar.**, 02.1.1947 tarihli kararı, C. 1947, s. 63.

⁵²² **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 14, Birleşim 18, 13 Aralık 1948, s. 105-106. Kastamonu CHP İl İdare Kurulu Başkanı tarafından CHP Genel Sekreterliği Yüksek Katına gönderilen bir yazıda dört ilde imam-hatip kursunun açılacağından bahsedilmiş ve bu illerden birisinin Kastamonu olması istenmiştir. Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu ve Genel Sekreter Tevfik Fikret Sılay da bu isteğe olumlu yanıt vermişlerdir. **BCA**, 490-01, Dosya 1202, Klasör 218, Evrak 1, s. 8-11. Kastamonu'da imam-hatip okulu bir süre sonra Günaltay hükümeti döneminde açılacaktır. Ünsür, **İmam-Hatip**, s. 151.

⁵²³ “Afyon'daki Dava, Dini Alet Edenlerden 27 si Cezaya Çarpıldı”, **Ulus**, 15 Aralık 1948, No: 9857, s. 1, 4.

tahsis edilmiş bulunan eski Hukuk Fakültesi binasının kendilerine tahsis edilmesini talep etmişti. İlk talep Kasım 1946'da yapılmıştı. Millî Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sırer verdiği cevapta Akşam Kız Sanat Okulu'nu yerleştirecek başka bir bina olmadığı için bu isteği reddetmişti. 1947 yılının sonunda bu sefer Başbakanlık Müsteşarı tarafından Millî Eğitim Bakanı Sırer'e aynı istekte bulunulmuş, yaklaşık bir ay sonra 1948 yılı başında bu sefer bizzat Başbakan tarafından bu istek tekrarlanmıştır. Ancak ilginçtir, bütün bu girişimlerden bir sonuç alınamamış, Günaltay Kabinesi'nin başa geçmesinin ardından 3 Şubat 1949 tarihinde Diyanet İşleri Başkanı konuyla ilgili tekrar Başbakanlık'tan aynı isteklerin yerine getirilmesini rica etmiştir. Bu kabine değişikliği de Diyanet İşleri Başkanlığına bina tahsisini sağlamamış, birkaç ay sonra yine Başbakan Günaltay'a bu konudaki talepler tekrarlanmıştır⁵²⁴.

Hasan Saka Kabinesinin son günlerine doğru 3 Ocak 1949 tarihinde, TBMM'de Van Milletvekili İbrahim Arvas'ın sorusuna Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu cevap vermeye çalışmış, Banguoğlu'nun konuşması, İbrahim Arvas ile karşılıklı tartışmaya dönüşmüştür. İbrahim Arvas, ilkokullarda ihtiyari olarak verilen din eğitiminin saatinden şikâyetçi olmuş, bu şekilde bir eğitim düzeninin ipe un sermek olduğunu belirtmiştir. Din eğitimi ile ilgili karar verileli 10 ay olmasına rağmen hâlâ eğitim yapılmamasını, Banguoğlu'nun bu işi gerçekten istememesine bağlayan Arvas, Heybeliada'da Rum Okulu'nun çalışmasını örnek göstererek neden bu okulun yasaklanmadığını sormuştur. Banguoğlu ise, gerekli hazırlıkların sürmekte olduğundan bahsetmiş, Diyanet İşlerinde kurulmuş bir komisyonun bu yönde çalıştığını ve hazırlanan kitabın MEB Talim Terbiye Heyeti'nce incelendikten sonra ilkokul öğrencilerinin sayısınca basılacağını söylemiştir. 1924'ten sonra açılan imam ve hatip mekteplerinin, İlahiyat Fakültesinin devlet eliyle kapatılmadığını savunan Banguoğlu, bu okulların ilgisizlikten dolayı süreç içerisinde kapandıklarını iddia etmiştir. Yeniden açılan imam hatip kursları için altı yerde hazırlık yapılmış, İstanbul'da 14, Ankara'da ise 6 kişi kaydolmuştur. Geriye dönüşün asla olmayacağını da vurgulayan Banguoğlu, 25 sene evvel bırakılan yerlere kesinlik

⁵²⁴ **BCA**, 030-01, Dosya 105, Klasör 657, Evrak 3, s. 1-2, 5-7; **BCA**, 030-10, Dosya 26, Klasör 151, Evrak 33, s. 1-2. Bkz. Ek – 11.

dönülmeyeceğini ve medreselerin açılmasına kesinlikle izin verilmeyeceğini belirtmiştir⁵²⁵.

TBMM’de yaşanan bu tartışmalar basında da ilgi uyandırmıştı. Feridun Osman Menteşeoğlu, “*Zaman İçinde*” adlı köşesinde Tahsin Banguoğlu’nu savunarak, bu değişikliklerin kısa bir süre içerisinde gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığını, belirttikten sonra şu noktaya dikkat çekiyordu;

“Tatbikatına girilmek istenen dava kolay ve hafif değildir. Tevhidi Tedrisat Kanununun yanına bir parantez açarak –ihtiyari de olsa- devlet tarafından din tedrisatı yapılması bir senedenberi benim gibi kimbilir kaç kişinin uykularını kaçıyordu.” Menteşeoğlu, yazısında Banguoğlu’nu savunmakla beraber önemli bir noktaya da işaret etmekteydi⁵²⁶. Anlaşıldığı üzere, yapılan değişiklikler CHP yanlılarınca kolaylıkla kabul edilmemiştir. Bu değişim süreci, dünya koşullarının bir zorlamasıyla olmakla birlikte süreç içerisinde bir parti içi mücadeleyi de doğurmuştur. Bu parti içi mücadelenin sonuçlarına paralel olarak, din politikalarındaki değişimin hızı belirlenmekteydi.

CHP’nin yaşadığı değişim sürecine parti içinden ya da parti dışından olumlu ya da olumsuz çeşitli tepkiler gelmiştir. Partinin yarı resmi organı durumunda olan Ulus’ta çıkan bir yazıda, laiklik değişen koşullara uygun olarak liberal bir yaklaşımla şöyle yorumlanmaktaydı;

“Layik bir cemiyette bir yandan vatandaşlar, dinî kanaatlerinden dolayı siyasi teşkilatın herhangi bir müdahalesiyle karşılaşmazlar Diğer yandan siyasi faaliyetlerde, dinî inançların tesirinden büsbütün uzak kalırlar. Layikliğin esası, dinî ile siyasi arasındaki bu uyumsuzluk –daha doğrusu- karşılıklı bağımsızlıktır.” Laiklik bu şekilde tanımlandıktan sonra, herhalde tek parti zihniyetini tam olarak terk edemediklerinden ve rejim kaygısından dolayı din eğitiminin devlet kontrolünde verilmesinin faydası şöyle açıklanmıştı;

⁵²⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 15, Birleşim 26, 3 Aralık 1949, s. 7-12.

⁵²⁶ “Din Yolu ile Geri Dönemeyiz”, **Ulus**, 5 Ocak 1949, No: 9878, s. 2.

“(…) din öğretiminin –hususî imkân ve vasıtalarından faydalanıldıkça- ne fiilî, ne de kanunî bir engelle karşılaşmaması gerekir. Ancak bunun kötüye kullanılmasını önleyecek kontrol tedbirlerinin de alınması lazımdır. Masrafları devletçe ödenen din derslerinin okutulması işinde de gene bu ölçülere başvurmak, en kestirme hal çaresidir”⁵²⁷.

Yine Ulus’ta çıkan bir başka yazıda da verilecek dinî eğitimin laiklik ilkesi ile çatışmayacağı şöyle açıklanmaktaydı;

“Esasında layiklik, gerçek manasıyla vicdan ve dinî kanaat hürriyetinin tek sağlam garantisidir. Bu hürriyet, inan, amel ve telkin hürriyetleri gibi birbirine bağlı üç hakkı ihtiva eder. Bunların gerçekleşmesi için yalnız devletin bu haklara karışmaması yetmez. Bir yandan sahiplerinin bu hakları kullanmaları imkânlarını hazırlarken, diğer yandan başkaları tarafından bu hürriyetlere yapılacak müdahaleleri ve bunların kötüye kullanılmasını önlemesi de lazımdır.” Yazının devamında vurgulanan devlet üstünlüklü bakış açısı, dinin devlet kontrolünden çıkarılmadan öğretilmesi isteğini yansıtmaktadır;

“Kanunsuz, ne nizam, ne de hayat mümkün olamayacağı için en ileri ve hür demokrasilerde de, devlet kanunu, fert değil cemiyet için dinin emrinden önce gelir. Ana kanunların devlet için tehlikeli, emniyet, ahlak ve amme intizamına aykırı sayarak menettikleri işler, bir ibadet veya bir dinî kanaatin ifadesi halinde yapılmakla caiz veya makbul bir hal alamazlar. (...) Bundan başka yürürlükte olan kanunlar, bütün hürriyetlerle birlikte din ve vicdan hürriyetinin de sınırlarını teşkil eder. Netice itibarıyla din öğretiminin, devlet murakabe ve kontrolüne tabi olarak genel eğitim ve öğretim kanunları çerçevesinde teşkilatlandırılması bir zarurettir”⁵²⁸.

1948 yılı başında süreçle ilgili olumsuz bir yorum yurt dışından gelmiştir. İsviçre’de Almanca olarak yayımlanan “*Sehweizerische Allgemeine Volks Zeitung*” isimli bir gazetenin Ulus Gazetesinde yoğun tepkiler çeken başlığı şöyledir; “*Türkler*

⁵²⁷ “Din Öğretimi Meselesi”, *Ulus*, 26 Şubat 1948, s. 1, 5.

⁵²⁸ “Layiklik ve Din Hizmetleri”, *Ulus*, 24 Mayıs 1948, s. 1-2.

gene Türk olmak ve fes giymek istiyorlar” Ulus Gazetesi bu İsviçre gazetesine tepki göstermiş ve onu komünist olmakla suçlamıştır. Gazetenin haberine göre, bu İsviçre Gazetesi şunları yazmıştır; “Atatürk’ün mirası tehlikededir. Onun başladığı modernleştirme ve Avrupalılaştırma hareketinin temelleri tehdit altında”. Demokrasi konusuna da değinen İsviçre Gazetesi Türkiye’deki demokrasinin Amerikalılara yaranmak üzere yapılan batı usullerinde bir demokrasidir. Kurulan muhalefet ise, muvazaadır. Ulus’ta ise bu haber işlenmiş ve oldukça sert bir şekilde eleştirilerek, haber veren gazetenin komünist ilhamlı olduğu yazılmıştır⁵²⁹.

Hasan Saka Kabinesinin son günlerinde Ulus’ta çıkan bir başka yazıda ise, Feridun Osman Menteşeoğlu, dinin kötüye kullanılması konusuna dikkat çekmiş, CHP’nin hiçbir zaman İslam’a karşı bir harekette bulunmadığını savunmuştur. Tahrik ve itham mekanizması olarak kullanılan din, birtakım münevverler tarafından siyasi partiler eliyle kullanılmaktaydı⁵³⁰.

Özetle CHP 7. Kurultay sonrası tek parti dönemi din politikalarını değiştirme yoluna gitmiş, ancak adımları atarken ürkek davranmış ve kontrolün tamamen kendi elinde olmasını istemiştir. Muhalefet partilerinin bu konudaki tepkileri ve halkı karşısına alma korkusu ile çok partili sistemde ayakta durmak için halkın desteğini sağlama zorunluluğu arasında bir denge ilişkisi kurmaya çalışmıştır. Ancak bize göre bu denge gerçekte başka noktadan bozulacaktır. Peker dönemi 7 Eylül Kararları ile başlayan savaş sonrası ekonomiyi şekillendirme –ya da kurtarma- çabaları başarısızlığa uğramış, Hasan Saka Kabinesi, ekonomiyi düzeltmek üzere yeni vergiler koymak istese de, bir sonuca ulaşamamış ve sonunda istifa etmek zorunda kalmıştır⁵³¹. Bu nedenle, ekonomik açıdan zor durumda kalan halk açısından yapılan değişiklikler çok fazla anlam taşımıyordu. Dinin gündelik hayatıyla ilgili pratikleriyle ilgili olarak kendisine yanıt verebilecek diğer partilere doğru yöneliyorlardı.

⁵²⁹ “Komünist Yaveleri!”, **Ulus**, 22 Ocak 1948, s. 1, 4.

⁵³⁰ Yazısında kastettiği parti Millet Partisidir. Feridun Osman Menteşeoğlu, “İslamlığımız ve İşletmeciler”, **Ulus**, 6 Ocak 1949, No: 9879, s. 2.

⁵³¹ “Hasan Saka Kabinesi Dün İstifa Etti”, **Ulus**, 15 Ocak 1949, No: 9888, s. 1.

B. Şemsettin Günaltay Dönemi

1. Şemsettin Günaltay'ın Hayatı ve Kişiliği

Döneme başlamadan evvel kısaca Günaltay'ın hayatından bahsetmek yerinde olacaktır. Zira Günaltay'ın başbakan olması ileride de bahsedileceği üzere İslamcı kesimde Günaltay'ın geçmişinden dolayı büyük beklentiler doğurmuştur. 1883 yılında Erzincan Kemaliye'de doğmuş olan Günaltay, İslamcı kesimin oldukça hoşuna gidecek parlak bir geçmişe sahipti. Günaltay, ulema kökenli bir aileden gelmekteydi. Eğitim hayatı boyunca hem çağdaş, pozitif bilimleri, batı dillerini hem de dinî bilimleri, doğu dillerini öğrenmişti. Eğitim görmek üzere Fransa, İsviçre gibi ülkelere gönderildi. Felsefe ağırlıklı ilk yazılarını Sırat-ı Müstakim'de daha sonraki adıyla Sebilürreşad'da yazmıştır. 1911'de kurulan Türk Ocağı'nda tarih dersleri ve konferanslar verdi. Bu süreç içerisinde düşünsel gelişimini sürdüren Günaltay, bir tarafla batıcı-modernist, bir tarafla İslamcı, bir tarafla da Türk Milliyetçisi bir aydın olma özelliklerini kendisinde toplamıştır. 1915'te Darülfünun Edebiyat Fakültesi medeniyet tarihi, 1917'de Süleymaniye Medresesi dinler tarihi, 1919'da Darülfünun Edebiyat Fakültesi İslam kavimleri tarihi ve Süleymaniye Medresesi İslam Felsefesi müderrisliklerine tayin edildi. 1922 yılında Şeri'yye Vekâleti Tedkikat ve Te'lifat Heyeti azası oldu. 1924'te Darülfünun İlahiyat Fakültesi din-i İslam tarihi ve fıkıh tarihi müderrisliğinin yanı sıra fakülte sekreterliğine ertesini yıl da aynı fakültenin reisiğine getirilmiştir. 1931'de kurulan TTK'nın kurucu üyeleri arasında yer alan Günaltay, Türk Tarih Tezi'nin, Güneş Dil Teorisinin, resmi tarih kitaplarının hazırlanmasında önemli rol oynamıştır⁵³².

Siyasi açıdan da önemli bir geçmişe sahip olan Günaltay, 1915 yılında İT'den Ertuğrul (Bilecik) mebusu seçilmiş, meclis dağılana kadar bu görevini sürdürmüştür. 1918'de Meclis-i Mebusan'da idare memuru olmuş, aynı yıl düzenlenen İT Kongresi'nde ikinci reislik yapmıştır. İT'nin yokoluşuna paralel olarak çıkan ve onun

⁵³² Necmi Uyanık, **Modernist İslâmcı Bir Aydının Geleneksel Eğitim Kurumlarına Bakışı: Medreseler, Tekkeler ve M. Şemseddin Günaltay**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996, Ali Çağlar Deniz, **M. Şemseddin Günaltay'ın Dini ve Toplumsal Görüşleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 6-7; İlhami Ayrancı, **Bir Tarihçi Olarak M. Şemseddin Günaltay**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007, 26-28.

devamı niteliğindeki Teceddüd Fırkası'nın kurucuları arasında yer almıştır. II. Dönem TBMM'de Sivas milletvekili olarak yer almış ve bundan sonra da milletvekilliği görevini sürdürmüştür⁵³³.

2. Din Politikaları

Hasan Saka'nın ardından başbakan olan Şemsettin Günaltay döneminde, din politikalarında başlayan liberalleşme sürecinin devam ettiğini söylememiz mümkündür. CHP'nin tek parti dönemine ait politikasından geriye dönüşler olarak kabul edebileceğimiz uygulamalar, DP'den önce, bu dönemde yoğunluk kazanmıştır. Başbakanlık için ilk olarak akla gelen isim Hilmi Uran olmuş, ancak Uran bu teklifi kabul etmemiş, fakat önerdiği ilk isim Şemsettin Günaltay, İnönü tarafından kabul edilmiştir⁵³⁴. Dolayısıyla dönemi anlatan eserlerde İnönü'nün din politikalarında değişimi sağlaması için Günaltay'ı atadığı söylene de bu tam olarak doğru değildir. İnönü'nün kafasındaki esas isim Hilmi Uran'dır. Uran ise, partinin merkezinde yer alan, çok partili hayata uyum sağlayabilecek bir isim olarak tanımlanabilir.

Parti içerisinden, Günaltay'ın kurduğu hükûmette, 5 yeni bakan olmakla beraber gene olarak Saka Hükûmetlerinin kadrosu korunmuş, önemli bir tasfiye hareketine girilmemiştir. Parti içerisinde, din eğitimi konusunda taviz verilmesine karşı çıkan C. Saif Barlas gibi isimler yine hükûmette yer almış,⁵³⁵ bu durum İslamcı basın tarafından pek hoş karşılanmamakla birlikte, yine de Günaltay'ın başbakan olması CHP'ye yönelik olumlu bir dilin oluşmasını sağlamıştır. Eşref Edip, Günaltay'ın CHP içerisindeki aşırıyla olan ilişkisini sorgulamaya yönelerek, Günaltay'ın programına eleştiriler yöneltmiştir. Bu eleştirilerin dikkat çeken yönü, üslubunun Günaltay'ı tek parti döneminden ayırıcı nitelikte olmasıdır⁵³⁶. Parti içi mücadeleden güçlü çıkan ılımlıları –aşırıya göre- kendisine yakın bulan Eşref Edip, din alanındaki genişleme siyasetinin devam etmesini istediğinden Günaltay'ı diğer CHP'lilerden ayrı tutmuştur;

⁵³³ Deniz, **Şemseddin Günaltay**, s. 7-8.

⁵³⁴ İnönü, **Defterler**, s. 509; Uran, **Hatıralarım**, s. 423; Erim, **Günlükler**, s. 327.

⁵³⁵ “B. Günaltay Dün Kabinesini Kurdu”, **Ulus**, 17 Ocak 1949, No: 9890, s. 1.

⁵³⁶ Fahrettin Gün, **Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslamcılara Göre Din-Siyaset ve Laiklik (1948-1954)**, Beyan Yay., İstanbul 2001, s. 121-125.

“Ergeç ..., Milletini dini üzerindeki bu baskılar kalkacaktır. Temenni ederim ki bu büyük zaferi Allah size nasip etmiş olsun. Çünkü senin bu milletin dinine, ilim ve irfanına çok hizmetin vardır. Bu mazhariyete sen layıksın”⁵³⁷. Bir başka İslamcı yaygın Selamet dergisinde de Şemsettin Günaltay’ın başbakan olması Sebilürreşad’daki gibi umutla karşılanmıştır. Günaltay’ın daha önce yazmış olduğu *Zulmetten Nura*” adlı eserine atıf yapılarak Türk milletinin nura kavuşmasının ona nasip olması temenni edilmiştir⁵³⁸.

Şemsettin Günaltay, bir yandan bu beklentileri karşılamak için uğraşırken, diğer yandan parti içi ve dışı muhalefete karşı ayakta durmaya çalışacak ve CHP’yi seçim sürecine hazırlayan bir başbakan olma görevini üstlenerek bu döneme uygun politikalar izlemeye çalışacaktır.

a) Din Eğitimi

Tek parti döneminde din eğitiminin ötelenmesi sonucunda konuyla ilgili temel şikâyetin imam bulunamaması şeklinde olduğunu görülmektedir. Çok partili hayata geçerken köylerde cenaze namazı kıldırarak imam bulunamadığıyla ilgili şikâyetler gündeme gelmişti⁵³⁹. Bu çalışmada daha önceki bölümlerde kullanılmış olan 17 Nisan 1945 tarihli din işleri ile ilgili raporda vaizler meselesinden bahsedilirken imam, hatip ve müftüler için kullanılan tabir dikkat çekmektedir: “Ancak vaizler meselesi artık nesli tükenmekte olan imam, hatib ve müftüler ile birlikte derpiş edilmesi lazım gelen bir mesele halindedir”⁵⁴⁰. Görünen o ki din eğitiminin tek parti döneminde daraltılması nedeniyle imam-hatip miktarında önemli miktarda azalma meydana gelmiş ve bu da devlet ile halk arasında yabancılaşmayı körükleyen etkenlerden birisi olmuştur. Çok partili hayata geçişle birlikte değişimin

⁵³⁷ Eşref Edip, “Günaltay’ın Başbakanlığı ve Akisleri”, *Sebilürreşad*, C. 2, S. 29, Şaka Matbaası, Ocak 1949, s. 62.

⁵³⁸ “Yeni Başbakanımız Şemseddin Günaltay”, *Selamet*, No: 3-71, 26 Ocak 1949, s. 3.

⁵³⁹ *BCA*, 030-10, Dosya 26, Klasör 151, Evrak 27, s. 1-2; Benzer şikâyetlerin Diyanet İşleri Başkanlığı’na da çokça geldiği görülmektedir. Gerçekten de köylerde ve kasabalarda imam ve hatta cami bulmak iyice zor bir durum haline gelmiştir. *DİB Müş. Kur. Kar.*, 05.2.1946 tarihli kararı, C. 1946/B, K/31, s. 81-83; *DİB Müş. Kur. Kar.*, 27.5.1946 tarihli kararı, C. 1946/B, K/133, s. 401.

⁵⁴⁰ *C.H.P. Müstakil Grubu Raporu ve Ekleri*, s. 355-356; *BCA*, 490-01, Dosya 218, Klasör 861, Evrak 1, s. 398-399. Bk. Ek – 2.

sacayaklarından birisinin bu alanda olması bu açıdan düşünüldüğünde tesadüf değildir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası, Recep Peker Hükûmeti döneminde tartışılmaya başlanan ve ilk tavizlerin verildiği dönemin ardından Hasan Saka Hükûmetleri döneminde -biraz ayak sürüyerek de olsa- gerek parti içinden gerekse diğer partilerden veya toplumdaki gelen din eğitimi talepleri karşılanması için bazı adımlar atılmıştı. Günaltay döneminde, bu adımlar yine belli sınırlar içerisinde somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Çok partili hayata geçişle beraber din politikasının yumuşaması bazı istatistiklerde kendisini göstermeye başlamıştır. Tek parti döneminde inişli çıkışlı bir grafik gösteren Kuran Kurslarının (Dar'ül Kurralar) sayısı incelenen dönem içerisinde düzenli olarak artış göstermiştir.

Tablo III: Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Kuran Kursları İle İlgili Sayısal Veriler				
Ders Yılı	Kurs Sayısı	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı	Diploma İle Mezun Sayısı
1945-46	61	65 Erkek	2021 Erkek 744 Kız	248
1947-48	99	104 Erkek	4181 Erkek 1570 Kız	475
1949-50	127	130 Erkek	6403 Erkek 2303 Kız	851
Kaynak: Jaschke, Yeni , s. 76; Ünsür, İmam-Hatip , s. 144.				

Günaltay'ın başbakanlığa gelmesinin ardından, CHP Meclis Grubunda kabul edilen hükûmet programında, din öğretiminin ihtiyari olması esasına vurgu yapılarak, vatandaşların çocuklarına din bilgisi vermeleri için gerekli imkânların hazırlanacağı vaat edilmiştir. Din eğitiminin yolu TBMM'de de kabul edilecek olan bu hükûmet programıyla daha da açılmış oluyordu. Bununla birlikte hükûmet programı diğer

partiler tarafından yoğun bir şekilde eleştirilmiş, programda bazı olumlu noktalar olduğu kabul edilmekle birlikte genel olarak şüpheyle karşılanmıştır⁵⁴¹.

Yukarıda da dikkat çekilmiş olan TBMM'deki görüşmelerde karar verilmesine rağmen bir türlü başlayamayan din derslerinden şikâyet edilmekteydi. Hatta Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu, bu değişiklikleri istememekle, din dersinin verilmesine gönülsüz olmakla suçlanmıştı. Günaltay hükûmeti kurulduktan sonra Millî Eğitim Bakanı -ki hâlâ Tahsin Banguoğlu'dur- 15 Şubat 1949 tarihinden itibaren seçmeli olarak din dersinin okutulacağını belirten bir tamim gönderdi. Tamimde eğitimin mecburi olmadığına dikkat çekilmiş, bu konuda herhangi bir zorlama olmaması konusunda uyarı yapılmıştır. Bu din derslerinin sınıf geçmeye herhangi bir etkisi olmayacak ve ilkokulların 4 ve 5'inci sınıflarında haftada ikişer saat olmak üzere gösterilecektir. Tamimde, bu dersi isteyen veliler ile istemeyenler arasında bir münakaşaya meydan verilmemesi de istenmiştir. Velilerin din dersini istediklerini belirtmeleri esas olarak kabul edilmişti⁵⁴². Jaschke'nin verdiği oranlara göre, İstanbul'daki velilerin %93'ü, taşradakilerin ise %100'e yakını çocuklarını din dersine kayıt ettirmiştir⁵⁴³.

Daha önce belirtildiği üzere, bu gelişmeler özellikle CHP 7. Kurultay'ının ardından başlamıştı. Ancak bu konuda yeterli ilerleme sağlanamamış, din eğitimi talep edenler tatmin edilememişti. Hasan Saka Kabinesinin son gününde, önce İstanbul ve Ankara'da daha sonra da sekiz başka şehirde İmam-hatip kursları açılmıştır⁵⁴⁴. Bu kurslardan İstanbul Kocamustafapaşa'daki Etyemez kursunu ziyaret eden Metin Toker, toplam 27 öğrencinin olduğu bu okulda eğitimin eksik ve kalitesiz

⁵⁴¹ Kabine Grup'ta 5 muhalife karşı 291 oyla, TBMM'de ise 42'ye karşı 349 oyla güvenoyu almıştır. "Kabine Grup'ta Güvenoyu Aldı", **Ulus**, 23 Ocak 1949, No: 9896, s. 1, 3; **TBMM Tutanak Dergisi**, 8. Dönem, C. 15, Birleşim 16, 24 Ocak 1949, s. 202-203.

⁵⁴² Jaschke, **Yeni Türkiye**, s. 89-90. Din dersleri ile ilgili kitapların çeşitli bölümlerinden örnekler için aynı eserin ilerleyen sayfalarına bakılabilir. İlk basımı 1931'de yapılan "Tarih II" ve "Vatandaş İçin Medeni Bilgiler" isimli kitaplarla karşılaştırıldığında "Din-İslam" algısının ne kadar değiştiği görülebilir. **Tarih II Orta Zamanlar**, s. 89-183. Yine Lewis'e göre bu kitaplar, Mekke ve hatta Şam'daki Müslümanların güçlkle tanıyabileceği İslamiyet'in modern bir ifadesini sunmaktadır. Lewis, **Modern**, s. 414.

⁵⁴³ Jaschke, **Yeni Türkiye**, s. 92.

⁵⁴⁴ Ünsür, **İmam-Hatip**, s. 151.

olduğuna dikkat çekmiştir⁵⁴⁵. Dönemin İslamcı yayınlarından haftalık Selamet dergisi de bu konuya eğilmiş ve Toker'in yorumlarını onaylayarak bu şekilde bir eğitimin faydalı olamayacağını, verilen kısa süreli eğitimle bir orta mektep mezununun imam veya hatiplik yapamayacağını savunmuştur. İmam ve hatip yetiştirmek için çok daha köklü bir eğitim vermek gerekmektedir. Oysa bu uygulama “*sahte bir teselliden*” ibarettir⁵⁴⁶. Ahmet Hamdi Akseki de daha sonra yayınlacağı bir raporda kursların sahte bir teselliden ibaret olduğunu söylemiş ve “ (...) *Evvvelce nasıl kapatılmış ise bugün de açılmadan kapanmış denilebilir.*” değerlendirmesiyle kursların yetersizliğini vurgulamıştır⁵⁴⁷.

Önceki hükûmetten kalan bir başka konu ise İlahiyat Fakültesi'nin açılmasıdır. Daha önce CHP Grubunda görüşülerek açılması yönünde karar alınan İlahiyat Fakültesi ile ilgili kanun tasarısı 4 Haziran 1949 tarihinde TBMM'ye gelmiştir. Seyhan Milletvekili Ahmet Remzi Yüreğir, “*İnkılâp Partisi*” olan CHP'nin hiçbir zaman gerçek dindarları baskı altına almadığını savunarak şöyle konuşmuştur;

“(...) *İnkılâp Partisi, Cumhuriyet Halk Partisi o hürâfecilerin ve maksadı mahsuslu kimselerin yazdığı ve iddia ettiği gibi hakiki dindarları, hakiki din eshabını ve o müesseseleri hiçbir zaman için zincir altında, kilit altında tutmamış ve buna hiç de niyet etmemiştir (...) Hâlbuki birtakım menfaatçiler ve müfteriler, neşriyatla ve her hangi bir şekildeki, propagandalarla bunun tamamen bir dinsizlik olduğunu ve din düşmanlığı şeklinde yürütüldüğünü iddia etmişler ve kuru iftiralarda bulunmuşlardır. Biz bu hareketimizle, aldığımız kararlarla mesela ilkokulda serbest ve ihtiyari olarak din dersleri okutulmasını kabul etmekle, İmam, Hatip kursları açıp hakiki din adamlarını yetiştirmek usulüne tevessül etmekle ve nihayet bugün en yüksek din adamlarını yetiştirecek olan İlahiyat Fakültesini de kurmaya karar*”

⁵⁴⁵ Metin Toker, “Dünyanın En Yaşlı Talebeleri İstanbul'da”, **Cumhuriyet**, 4 Şubat 1949, No: 8794, s. 4.

⁵⁴⁶ “İmam ve Hatip Kursları Hakkında”, **Selamet**, No: 6-74, 16 Şubat 1949, s. 3, 10.

⁵⁴⁷ A. Hamdi Akseki, “Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Mühim Bir Rapor”, **Sebilürreşad**, C. 5, S. 105, Gün Basımevi, Haziran 1951, s. 67-68.

verilmekle (...) bu kuru iftiraların tamamen yersiz ve maksadı mahsusla olduğunu bizzat ispat etmiş oluyoruz”⁵⁴⁸.

Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu ise, medrese zihniyetinin ve Tanzimat ile doğan ikici eğitim zihniyetinin kesinlikle tekrar doğmayacağını söyledikten sonra İlahiyat Fakültesinin, buna veya herhangi bir irtica hareketine yol açmak bir yana, aksine bu tür hareketleri engellemek ve yok etmek fonksiyonunu icra edeceğini dile getirmiştir. Banguoğlu’na göre, İlahiyat Fakültesi bir meşale olacak ve hurafeciler bu meşaleden yarasalar gibi kaçacaklardır⁵⁴⁹. Bu görüşmelerin ardından yapılan oylamalar sonucu Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nin kurulmasına ilişkin kanun TBMM’ce kabul edilmiştir⁵⁵⁰. 31 Ekim 1949 tarihinde İlahiyat Fakültesinin İslam Mezhepleri Tarihi Profesörlüğüne Diyanet İşleri Danışma Kurulu üyesi Yusuf Ziya Yörükan, İslam Sanatı Tarihi Profesörlüğüne Ankara Etnografya Müzesi Müdürü Hasan Remzi Oğuz Arık, Dinler Tarihi profesörlüğüne Türk Dil Kurumu üyelerinden Hilmi Ömer Budda atanmıştır⁵⁵¹. 8 Kasım’da ise İslam Hukuku profesörü Esat Arsebük dekan olarak seçilmiştir⁵⁵².

Bu kararın ardından Prof. Dr. Yavuz Abadan, Ulus’ta çıkan başyazısında, İlahiyat Fakültesi’nin laik ve özerk bir kurum olarak teşkilatlandırıldığını ve laik bir memlekette olması gerektiği gibi bu fakültenin kurulma amacının dinî bir telkin yapmak olmadığını dinleri objektif ve bilimsel bir şekilde araştırmak olduğunu belirtmiştir⁵⁵³. 1 Kasım 1949 tarihinde, Ankara Üniversitesi’nin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün de katılımıyla açıldığı gün, Üniversite Rektörü Hikmet Birand açış söylevinde İlahiyat Fakültesi’ne de değinmiş ve fakültenin kuruluşuyla ilgili şunları söylemiştir;

⁵⁴⁸ **TBMM Tutanak Dergisi**, 8. Dönem, C. 20, Birleşim 101, 4 Haziran 1949, s. 280-281.

⁵⁴⁹ **TBMM Tutanak Dergisi**, 8. Dönem, C. 20, Birleşim 101, 4 Haziran 1949, s. 283.

⁵⁵⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, 8. Dönem, C. 20, Birleşim 101, 4 Haziran 1949, s. 284.

⁵⁵¹ **BCA**, 030-11-1, Dosya 209, Klasör 3, Evrak 19, s. 1-4. Buraya kadar savunduğumuz düşüncenin tersi –görebildiğimiz kadarıyla istisna- bir durumun olduğu bir konuya da değinmemiz gerekir. Yusuf Ziya Yörükan daha önce iktidar hakkında olumsuz yazılarıyla ya da din hakkında yazdığı yazılarla dikkat çekmiş hatta uyarılması istenmiş olan birisiydi. Yörükan’ın durumu din politikalarındaki değişimi gösteren bir başka dikkat çekici noktadır. **BCA**, 030-10, Dosya 86, Klasör 571, Evrak 10, s. 1-2. Bkz. Ek - 23; **BCA**, 490-01, Dosya 1202, Klasör 218, Evrak 1, s. 18-19.

⁵⁵² Jaschke, **Yeni Türkiye**, s. 78.

⁵⁵³ Yavuz Abadan, “İlahiyat Fakültesi”, **Ulus**, 16 Haziran 1949, No: 10040, s. 1, 3.

“ (...) Bu fakültede Üniversitenin millî ihtiyaçlarımızı cevaplandırma görevini yerine getirmek üzere kuruluyor. Yüksek din alimleri yetiştirmek, dinî etütlere ilmi bir merkez olmak bu arada İslamiyetin ana prensiplerini ortaya çıkararak onu her türlü batıl itikatlardan sıyrıp tam özü ile meydana koymak, fakültenin vazifesi olacaktır. Bir hayat gerçeği olan Din de hayat ile birlikte tekamül etmek yeni hayat oluşları karşısındaki vazını tayin etmek gerektir. (...) İlmi gerçeklerin inkar ve istihfafına sapsmadan bu gerçekleri tanıdıktan sonra varılan dinî ruh, büyük aydınlatıcı derin bir kuvvet olabilir. (...) İlahiyat Fakültemiz bugün içinde bulunduğumuz şartların tabii bir ilcası olarak doğmaktadır”⁵⁵⁴.

b) Dinin Toplumsal Hayattaki Simgelerinin Canlanması

Tek parti döneminde, ümmet toplumundan modern bir ulusa dönüşüm sürecinde toplumun geleneksel-İslamî yapıyla ilişkileri koparılarak yerine çağdaş-Batı toplumunun sembolleri yerleştirilmeye çalışıldığı daha önce belirtilmişti. Çok partili hayata geçişle birlikte yumuşayan din politikaları, dinsel sembollerle ilgili, zaten var olan rahatsızlığın gün yüzüne çıkmasına yol açmış ve bu rahatsızlığın giderilmesine yönelik taleplerin ortaya çıkmasının zeminini hazırlamıştır.

Uluslaşma sürecinde, dinin de millileştirilmesi amacıyla 1932 yılında Ezanın Türkçeleştirildiğinden bahsedilmişti. Bu konuyla ilgili, uygulama, ilk başladığından beri zaten var olan rahatsızlıklar çeşitli protestolarla kendisini göstermiştir. 4 Şubat 1949 tarihinde TBMM’de Bütçe Kanunu ile ilgili görüşmeler esnasında dinleyiciler locasından iki kişi kanunen yasak olan Arapça ezan okumaya kalkışmışlardır⁵⁵⁵. Muhittin Ertuğrul ve Osman Yaz isimli Ticani tarikatına mensup olduğu iddia edilen kişiler DP’li İhsan Şerif Özgen’in imzasını taşıyan kartla TBMM’ye girmişler, eylemlerinin ardından polis tarafından Meclis Karakolu’na götürülmüşlerdir. Daha önce Ticani tarikatı ve Kemal Pilavoğlu ile ilişkileri bulunan bu isimler savcılığa

⁵⁵⁴ “Üniversite Rektörü Hikmet Birand Bir Açış Nutku Verdi”, **Ulus**, 1 Kasım 1949, No: 10177, s. 1, 5.

⁵⁵⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, 8. Dönem, C. 16, Birleşim 41, 4 Şubat 1949, s. 20.

sevk edilmiş ve haklarında soruşturma açılmıştır⁵⁵⁶. Bu iki kişinin Nebi Cavit adlı bir başka kişiyle işbirliği yaptığı anlaşılmalı ve bu üç kişiden ikisi müşahede altına alınmış, daha önceden akli dengesinin bozuk olduğuna yönelik raporu olan Muhittin Ertuğrul ise tevkif edilmiştir. Ulus Gazetesinden bir muhabir bu isimlerle Adliye’de bir mülakat yapmış, Muhittin Ertuğrul Ticani tarikatıyla bir ilgilerinin bulunmadığını söylemiştir⁵⁵⁷. Muhittin Ertuğrul mahkemede ise şöyle konuşmuştur;

“Hâkim bey, Bende nedense sabit bir dinî fikir vardır. Aklım esti mi Arapça ezan okuyorum. Bu bir aşkı ilahidir. Başka yerlerde Kayseri’de ve Hacıbayram Camisinde Arapça ezan okudum. Fakat baktım ki hiç bir tesiri olmadı. Ben, camilerde Arapça ezan okunmasını istiyorum. Belki milletvekillerine tesir yapar da kabul ederler, diye Mecliste Arapça ezan okumaya karar verdim”

Bu savunmanın ardından, mahkeme, verdiği kararda Muhittin Ertuğrul’u 3 ay hapis cezasına çarptırmış, ancak akli dengesinin yerinde olmamasından dolayı cezası 40 güne indirilmiştir. Kararın memnuniyetle karşılayan Ertuğrul, hâkime, *“Allah senden razı olsun”* demiştir⁵⁵⁸.

TBMM’de ezan okuma hadisesinin hemen ardından çeşitli illerde de benzer olaylara rastlamak mümkündür. 11 Şubat 1949’da Yozgat’ta iki kişi Arapça kamet getirip ezan okumaya çalışmışlardır⁵⁵⁹. 13 Şubat 1949’da ise İstanbul’da akli dengesinden şüphe edilen bir kişi polis noktasının önünde Arapça ezan okumaya çalışmıştır⁵⁶⁰. Peşi sıra gelen bu olayları konuyla ilgili toplumdaki rahatsızlığın bir göstergesi olarak yorumlamak mümkündür.

⁵⁵⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, 8. Dönem, C. 16, Birleşim 41, 4 Şubat 1949, s. 37-38; “Meclisteki Hadise, Arapça Ezan Okumağa Kalkan İki Dinleyici Tevkif Edildi”, **Ulus**, 5 Şubat 1949, No: 9909, s. 1, 3, 5.

⁵⁵⁷ “Mecliste Ezan Okuyanlar, Üç Kafadar Dün Adliyeye Verildi”, **Ulus** 6 Şubat 1949, No: 9910, s. 1, 3.

⁵⁵⁸ “Ezan Okuyan Muhiddin 40 Gün Hapis Yatacak”, **Ulus**, 17 Şubat 1949, No: 9921, s. 5. Bu kişilerle ilişkisi olduğu anlaşılan Abdullah Koyak isimli bir başka şahıs ise yine aynı suçtan dolayı 3 ay hapis cezasına çarptırılmıştır. “Mahkemeler: Teccal Olmadığımı İspat İçin Arapça Ezan Okumuş”, **Ulus**, 19 Şubat 1949, No: 9923, s. 2.

⁵⁵⁹ “Yozgat’ta Bir Ezan Hadisesi”, **Ulus**, 12 Şubat 1949, No: 9916, s. 1, 3.

⁵⁶⁰ “İstanbul’da da Bir Adam Sokakta Arapça Ezan Okudu”, **Ulus**, 14 Şubat 1949, No: 9918, s. 1.

CHP’li hükûmetler önceden beri dil meselesi ile ilgili taviz verme taraftarı değildir. Millî Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu, Hasan Saka döneminde aynı görevde olduğu zaman kutlanan Dil Bayramında, *“Parolamız, daima iyiye ve güzele doğru; fakat Arapça’ya dönmek yok!”* diyerek bu konuda net bir tavır takınmıştır⁵⁶¹. İnönü’nün bu konuda endişesi olmakla birlikte, ciddi manada bir dönüşün olmaması onu özellikle memnun ediyordu. Bu İnönü açısından inkılapların onaylanması anlamına gelmekteydi⁵⁶². Dil-Din meselesi TBMM’de DİB bütçesi görüşülürken gündeme gelmiş ve büyük bir tartışmaya sebep olmuştur. CHP Ankara Milletvekili Dr. Ahmet Hamit Selgil TBMM’de taleplerini belirtirken şöyle bir tartışma yaşanmıştır;

“(…) Bu memleketin % 95’i müslümandır. Çok doğru. Bu Müslüman olan halk aynı zamanda Türk’tür de ve dili de Türkçedir. Türk Milletine mensuptur da. Bütün dünya bir kültür gelişmesi içinde iken mukaddes kitaplarını kendi dilleriyle okurken, bizim Büyük Türk Milleti Kuran’ı Kerimi niçin Türkçe olarak okumuyor? Kuranikerimi niçin Türkçeye çevirmiyoruz? Bunun, yapılmasını Diyanet İşleri Reisinden rica ediyorum.” Burada araya giren İbrahim Arvas; *“50 milyon Müslüman Arapça okuyor.”* demiştir. Konuşmasına devam eden Selgil, kürsüden 50 milyon Müslüman adına değil, 20 milyon Müslüman Türk adına konuştuğunu söyleyerek, kendi dilinden din kitabını okumak isteyen Türk’ün hakkını savunduğunu belirtmiştir. İbrahim Arvas Ebu Hanife’nin buna olmaz diyeceğini söyleyerek karşı çıkarken, Necati Erdem ise layık bir hükûmetin bu konuya karışmaması gerektiğini, Kuran’ın bir mucize olduğunu ve tercümesinin mümkün olmadığını savunmuştur. Bunu anlatırken Kuran’dan bazı bölümleri Arapça olarak kürsüden söyleyince bir kısım milletvekilinden, burası medrese değildir şeklinde tepkiler gelmiştir. Tartışmaların daha da büyüyeceğini gören Başbakan Günaltay, tartışmayı kesmeye çalışmış ve Necati Erdem’in düşüncesine yakın bir düşünceyi savunarak TBMM’nin bu konuyu konuşmakla yükümlü olmadığını, konuyu tartışmanın o dinin ilim adamlarına ait olduğunu savunmuştur. Bu din adamları da kuracakları İlahiyat Fakültesinden yetişecektir. Günaltay, bu şekilde konuyu kapatmaya çalışmışsa da

⁵⁶¹ “Bugün Onaltıncı Dil Bayramıdır”, **Ulus**, 26 Eylül 1948, No: 9773, s. 1.

⁵⁶² Erim, **Günlükler**, s. 397.

Arvas ve Selgil karşılıklı tartışmaya devam etmiş, tartışmaya başka kişiler de katılmış ancak Meclis Başkanının ısrarı sonrasında bu tartışma bitirilmiştir⁵⁶³. Gördüğümüz gibi CHP içerisindeki bir kanat din politikalarında yumuşama göstermekle beraber tek parti döneminde yapılan geçmişe, ümmet dönemi toplumuna ait simgelere karşı yapılan değişimi, ümmetten ulusa geçiş politikasının devamını savunmaktayken, gerek CHP içerisinde gerekse muhalif partilerden başka isimler bu politikalarda da değişimi savunmaktaydı.

Konuya ilişkin olarak Diyanet İşleri Başkanlığının biraz gönülsüz bir şekilde Türkçe ezanı kabul ettiği, çeşitli şekillerde Arapça dua, naat, tekbir getiren kişilere yönelik koruyucu tavrından ve daha sonra Ezanın tekrar Arapça okunmasının ardından il ve ilçelere gönderdiği yazılardan anlaşılmaktadır. Arapça-Türkçe meselesinin yanında yine bu dönemde bir başka mesele daha gündeme gelmiştir. 24 Şubat 1949 tarihinde Mardin iline bağlı Derik İlçesi müftülüğünden gönderilen yazıda ilçe halkının Kürtçe konuşması dolayısıyla vaaz ve hutbenin Arapça veya başka bir lisanla verilmesine müsaade olup olmadığı sorulmuştur. Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Kurulu 16 Ağustos 1949 tarihli kararında ise, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi dilinin Türkçe olduğunu ve vazifelerin Türkçe görüldüğünü bu nedenle de derslerin ve hutbelerin Türkçe tahrir edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Ancak tüm bunlardan maksat cemaate dini meseleleri anlatmak olduğundan Türkçe konuşmadan anlamayanlara da anlayabilecekleri şekilde idare etmenin munasip olacağı şeklinde bir cevap verilmiştir⁵⁶⁴. Bu konuda Diyanet cemaate yönelik görece bir müsamaha göstermiş ancak imamların ise kesinlikle Türkçe bilmesi gerektiği belirtilmiştir. 22 Ağustos 1949 tarihinde ise Bitlis İli Ahlat ilçesi müftülüğünden gelen yazıda Türkçe bilmeyen imam ve hatiplerin durumuna ilişkin durum sorulmuş, DİB Müşavere Kurulu'nun 7 Eylül 1949 tarihli kararında, Anayasaya göre Devlet dilinin Türkçe olduğu ve Köy Kanununun 84. maddesine göre imam olacakların okunaklı yazı yazması gerektiği belirtilmiştir. Karara göre, Köylerin imamsız kalmaması için yapılan müsamaha kanunlar hududunu tecavüz edemez. Bu nedenle,

⁵⁶³ **TBMM Tutanak Dergisi**, 8. Dönem, C. 16, Birleşim 50, 23 Şubat 1949, s. 450-452.

⁵⁶⁴ **DİB Müş. Kur. Kar.**, 16.8.1949 tarihli kararı, C. 1949, S. 3146/157, s. 14.

yasalara uygun muamelenin yapılması ve lüzumunun cevaben mahalline yazılması istenmiştir⁵⁶⁵.

CHP'nin yayın organı olan Ulus Gazetesi'nde de, simgesel anlam taşıyan bu değişikliklere yönelik hareketlerin bazıları tepki görmüştür. Örneğin Mayıs 1949'da Kastamonu'ya giden Celal Bayar'ın bere giymesine dikkat çekilmiş, Bayar'ın bere giydiği fotoğrafının yanına, Gazi M. Kemal'in Kastamonu'da şapka giydiği fotoğraf konularak üzerine "*Herkes gider Mersin'e, Bayar gider tersine!*" başlığı atılmıştır⁵⁶⁶. Yine Ulus'ta çıkan haberlere göre Millet Partisi'nin önde gelen isimlerinden olan, yakın zamanda hayatını kaybeden Kenan Öner için mevlit okutulması dinin siyasete alet edilmesi olarak yorumlanmıştır⁵⁶⁷. Hatta Ankara Cumhuriyet Savcılığı görevi davet edilmiş, dağıtılan mevlit davetiyesinin siyasi bir beyanname niteliğinde olduğuna dikkat çekilmiş ve bunun Cumhurbaşkanı'na karşı dinin siyasete alet edilmesi olarak yorumlamışlardır⁵⁶⁸. Bunun yanında hükûmetin icraatları olumlu karşılanmış, geçmişle barışma siyasetine devam edilerek İstiklal Marşı'nın yazıldığı sokağa Mehmet Akif Ersoy'un adının verilmesi ilk sayfadan duyurulmuştur⁵⁶⁹.

Bütün bu uygulamaların yanında, CHP iktidarı, bir diğer taraftan dinin toplumsal hayattaki simgelerini kendisiyle çelişme pahasına canlandırmaktan kaçınıyordu. Tabii bunu yaparken çok partili düzen içerisinde kendisine sağlayacağı faydayı gözetiyor. Ayrıca bu liberalleşme sürecinde genişleyen dinî düşüncenin kesinlikle kendi belirlediği sınırların, kontrolünün dışına çıkmasına izin vermiyordu.

Günaltay Kabinesi işbaşı yaptıktan kısa bir süre sonra, CHP Meclis Grubu'nun yaptığı bir toplantıda komünizm ve irtica meseleleri gündeme gelmiştir. Öncelikle komünist propagandalar içeren bir filmde ve buna karşı yapılması gerekenlerden bahsedilmiş, daha sonra konu aşırı sağ hareketlere getirilmiştir. Söz alan Ahmet Remzi Yüreğir ise inkılâp karşıtı aşırı sağ cereyanlara karşı neler yapıldığını hükûmetten sormuştur. Adalet Bakanı Fuat Sirmen ise, bu konuda bir komisyonun

⁵⁶⁵ **DİB Müş. Kur. Kar.**, 07.9.1949 tarihli kararı, C. 1949, S. 9580/178, s. 13.

⁵⁶⁶ "Herkes Gider Mersin'e, Bayar Gider Tersine!", **Ulus**, 2 Haziran 1949, No: 10026, s. 1. Bkz. Ek – 13.

⁵⁶⁷ "Şimdi de Dini Siyasete mi Karıştırıyorlar!...", **Ulus**, 16 Nisan 1949, No: 9979, s. 1, 3.

⁵⁶⁸ "Ankara C. Savcılığını Vazifeye Davet Ediyoruz!", **Ulus**, 19 Nisan 1949, No: 9982, s. 1, 3.

⁵⁶⁹ "Mehmet Akif Ersoy Sokağı", **Ulus**, 31 Ekim 1949, No: 10176, s. 1-2.

çalışmalarına devam ettiğini, Yüreğir'in de bu komisyonda bulunduğunu belirtmiştir. Ardından önerge sahibi Yüreğir, tekrar söz alarak inkılâp karşıtı aşırı cereyanlara yönelik bir konuşma yapmıştır. Son üç seneden beri “*kara kuvvetin*” başkaldırıldığına dikkat çeken Yüreğir, CHP'nin dinî yıktığına yönelik propagandaların yapıldığından bahsetmiş, gerçekte ise CHP'nin asla böyle bir şey yapmadığını, kimsenin inancına karışmadığını savunmuş, bu propagandayı “*Arap harfini, fesi, tesettürü nisvanı, şeriati istiyenlerin entrikası*” olarak tanımlamıştır. Kürsüye çok sayıda yayın döken Yüreğir, bunlardan Sebilürreşad dergisinin çeşitli sayılarından hükûmetin içerisindeki bazı bakanları eleştiren kısımlarda dâhil olmak üzere çeşitli parçalar okumuştur. Konuşması bittiğinde Yüreğir'e tepki gösteren Van Milletvekili İbrahim Arvas'a, başka milletvekilleri de hemen karşı bir tepkide bulunmuşlar ve Arvas'ın Arapça ezan okunmasına destek verdiğini öne sürmüşlerse de İbrahim Arvas bu iddiayı kesin olarak yalanlamış, bunun Ticanilerin bir uydurması olduğunu söylemiştir. Bu tartışmalardan sonra söz alan Başbakan Günaltay, hükûmetin rejime ve inkılâplara bağlı olduğunu, vicdan hürriyetine taraftar olmakla birlikte bunun memleketin hayatiyetini tehlikeye düşürür bir hal almasına da izin vermeyeceklerini belirtmiştir. Günaltay'a göre bir daha bu ülkede tekkelerin ve türbelerin hortlamasına imkân yoktur⁵⁷⁰. Bu konuşmanın ardından aşırı sağ ve sol cereyanlara ilişkin TBMM'de görüşmeler yapılmış ve TCK'da bazı değişiklikler yapılması görüşülmüştür.

Bu politik süreci gösteren önemli bir değişim de türbeler meselesinde yaşanmıştır. 12 Mayıs 1949 tarihinde İstanbul'a gelen Başbakan Günaltay, burada yaptığı geziler sırasında Mimar Sinan gibi Türk büyüklerinin türbelerinin tamir ettirilerek tekrar açılacağını belirtmiştir⁵⁷¹. Daha önce -Yedinci Kurultay ile ilgili olarak- bahsedildiği üzere, tarihi öneme sahip türbelerin açılmasına ilişkin olarak CHP'nin Yedinci Kurultayı'nda, Hamdullah Suphi Tanrıöver, bir önerge vermiş, ancak Konya Milletvekili Ali Rıza Esen bu konuda muhalefet etmiş, oturuma başkanlık yapan Şemsettin Günaltay da bu konunun vazifeleri olmadığını belirterek

⁵⁷⁰ “Başbakanın Demeci, Hükümet İnkılaplarımızın Azimli Bir Bekçisidir”, **Ulus**, 16 Şubat 1949, No: 9920, s. 1, 3, 5.

⁵⁷¹ “Başbakan İstanbul'da”, **Ulus**, 13 Mayıs 1949, No: 10006, s. 1, 3.

önergeyi oylamaya sunmamıştı⁵⁷². Aralık 1949'a gelindiğinde, üstelik Şemsettin Günaltay'ın Başbakanlığında, İstanbul'un fethinin 500'üncü yılı hazırlıkları çerçevesinde tarihi anıtların onarılmasına hız verilmiştir⁵⁷³. Türbelerle ilgili konuya "Bakışlar" adlı köşesinde değinen Peyami Safa, "Türbe Fobisi" başlıklı yazısında, çeyrek yüzyılda kendisini kabul ettiremeyen bir inkılâbın, şüphe edilmesi gereken bir inkılâp olduğunu belirttikten sonra türbelerin ziyaretine izin verilmesiyle Osmanlı'nın hortlayamayacağını savunmuştur. Böyle bir korkuyu savunmakla bir inkılâp nesli yetiştirme iddiası çelişmektedir. Cumhuriyet İnkılâbının yetiştirdiği nesil hala inkılâba inanmamışsa türbelerin üzerlerine kilit üstüne kilit vurmakta faydasızdır. Safa'ya göre, türbelerin açılmasından korkan milletvekillerinin korkuları tamamen yersiz ve lüzumsuzdur⁵⁷⁴.

CHP'de ve yanlılarında bu yönde bir eğilim oluştuktan sonra 1 Mart 1950 tarihinde konu TBMM'ye getirilir. Sadi İrmak, tasarının, tekke ve zaviyelerin kapatılmasına ilişkin kanuna yönelik bir karşıtlık içermediğini, aksine Türk Milletinin tarih şuurunu diri ve canlı tutmak yönünde önemli bir tedbir olduğunu söyledi. Tahsin Banguoğlu ise, bu kanunun bir inkişaf kanunu olduğunu belirtmiş ve türbelerin ve tekkelerin seddine dair çıkarılmış olan kanunu, hurafe merkezi haline getirilmiş olan zihniyeti ortadan kaldırmak için çıkarılmış olan bir inkılâp kanunu olarak açıklamaktaydı. Bu türbeler açılmakla birlikte eğer buralarda bir hadise yaşanır veya batıl gelenekler uygulanmaya başlarsa hükûmetin burayı kapatma yetkisi bulunmaktadır⁵⁷⁵. 13 Aralık 1925 tarihli 677 sayılı kanunun 1'inci maddesine ek olarak kabul edilen 5566 no. kanunla Türk Büyüklerine ait olan ya da sanat değeri bulunan türbeler tekrar açılmıştır⁵⁷⁶. Ziyarete açılan ilk türbe 18 Nisan tarihinde Vali Fahrettin Kerim Gökay'ın söyleviyle İstanbul Beşiktaş'ta açılan Barbaros Hayrettin

⁵⁷² **Yedinci Kurultay**, s. 511, 513.

⁵⁷³ "İstanbul'un 500 üncü Yılı Hazırlığı", **Ulus**, 16 Aralık 1949, No: 10222, s. 1, 6.

⁵⁷⁴ Peyami Safa, "Türbe Fobisi", **Ulus**, 2 Şubat 1950, No: 10271, s. 1.

⁵⁷⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, 8. Dönem, C. 25, Birleşim 57, 1 Mart 1950, s. 34-39.

⁵⁷⁶ **Resmî Gazete**, Kanun No: 5566, Resmî Gazete yayım tarihi 4 Mart 1950, Sayı: 7448, s. 18010.

Paşa türbesidir⁵⁷⁷. Bu açılışın ardından ilk planda 19 türbe daha yeniden ziyarete açılmıştır⁵⁷⁸.

Dinsel simgelerin canlanması çok partili hayatta iç politikaya yönelik bir siyaset olarak kabul edilebilir olmasının yanı sıra dış politik koşullara yönelik de anlamlar taşımaktaydı. Fener Rum Patriği Maksimos, Yunan İç Savaşına ilişkin demeçlerinde komünistleri destekler mahiyette konuşmalar yapması, Türk dış politikasına ilişkin olumsuz sonuçlar doğurabilecek düşünceleri ve İstanbul Rumları üzerindeki egemenliğinin rahatsızlık verici olması nedeniyle ABD, Yunanistan ve Türkiye Patrik Maksimos üzerindeki baskılarını arttırdı. Bunun sonucunda Maksimos 18 Ekim 1948’de ruhsal nedenlerini gerekçe göstererek istifa etti. Maksimos’un istifasının ardından Yunanistan tarafından aday gösterilen üç din adamını Türkiye kabul etmedi. Bunun üzerine Kuzey Amerika Rum Ortodoks Başpiskoposu olan Aristokles Spiru Athenagoras ismi ortaya atıldı. Anti-komünist ve anti-Sovyet tutumuyla tanınan Athenagoras, Yunanistan, Türkiye ve ABD tarafından desteklenmekteydi ancak Fener Patrikhanesi kendi içinden çıkmayan bir patriği kabul etmek istememişti. Yunan hükûmetinin araya girmesiyle bu sorun halledildi. Geriye tek bir sorun kalmıştı, o da ABD vatandaşı olan Patriğin Türk vatandaşlığına geçirilmesiydi. Bu işlem de kısa bir sürede halledildi ve Athenagoras patrik seçildi. Cumhuriyet döneminin en uzun süre görev yapan patriği Athenagoras’ın, dönemin basını tarafından ilgiyle karşılandığı görülmektedir⁵⁷⁹. Amerikan askeri taşıt uçağı ile Türkiye’ye gelen Athenagoras ilk demecinde Cumhurbaşkanı İnönü’yü ve Hükûmeti selamlarken, Başkan Truman’ın ve Amerikan halkının selamlarını getirdiğini söylemiştir. Daha sonra Taksim’deki Cumhuriyet anıtına çelenk koymuştur⁵⁸⁰.

⁵⁷⁷ “Barbaros’un Türbesi Dün Törenle Açıldı”, **Ulus**, 19 Nisan 1950, No: 10346, s. 1, 6.

⁵⁷⁸ Jaschke, kitabında ilk planda açılan türbeler arasında Barbaros’un türbesiyle beraber 19 tane daha türbe sayar. Bunlar şunlardır; 1-Ankara’da Hacı Bayram türbesi, 2- Söğüt’te Ertuğrul Gazi türbesi, 3- Bolu Göynük’te Akşemseddin türbesi, 4-6 Bursa’da Osman Gazi, Orhan Gazi ve Çelebi Mehmet türbeleri, 7- Gelibolu’da Gazi Süleyman Paşa türbesi, 8- Kırşehir’de Âşık Paşa türbesi, 9- Konya’da Selçuklu Sultanları türbeleri, 10- Konya Akşehir’de Nasreddin Hoca türbesi, 11- Suriye Caber Kalesi’nde Süleyman Şah türbesi ve İstanbul’da açılan 12- Fatih Sultan Mehmet, 13- Yavuz Sultan Selim, 14-Kanuni Sultan Süleyman, 15- İkinci Mahmud, 16- Mustafa Reşid Paşa, 17- Mimar Sinan 18- Gazi Osman Paşa, 19- Eyüp Sultan türbeleri. Jaschke, **Yeni Türkiye**, s.104-105.

⁵⁷⁹ Melek Fırat, “1945-1960 Yunanistan’la İlişkiler”, **Türk Dış Politikası**, (ed. Baskın Oran), İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 585.

⁵⁸⁰ “Rum Ortodoks Patriği Dün İstanbul’a Geldi”, **Ulus**, 27 Ocak 1949, No: 9900, s. 3.

Törenin ardından Ankara'ya gelen Patrik, Cumhurbaşkanı İnönü tarafından Çankaya'da kabul edilmiş, İnönü'ye de Truman'ın selamlarını iletmiştir⁵⁸¹.

Fener Rum Patrikhanesi ve Athenagoras, siyasi atmosferde ön plana çıkarken, arka planda kalan Fener Rum Patrikhanesi ile ilişkileri geçmişten beri iyi olmayan Papa Eftim ve Türk Ortodoks Kilisesi'nin durumu kendileri açısından pek de parlak sayılamaz. Papa Eftim Erenerol, İçişleri Bakanı Şükrü Sökmensüer'e gönderdiği 27 Mayıs 1947 tarihli telgrafta, kendisine bağlı olan Galata Hristos kilisesinin Fener Rum Patrikliğine bağlanmasına itiraz etmiştir⁵⁸². Oysa İslamî basında, Athenagoras'ın patrikliği desteklenmiş, yaptığı ziyaretler -özellikle de Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki'ye yaptığı ziyaret- İslamî çevrelerde olumlu bir izlenim bırakmıştır⁵⁸³.

Görüldüğü üzere, din siyasetinde yaşanan değişimin hem değişen iç politik koşullarla, hem de değişen dış politik koşullarla iç içe olduğunu söylemek mümkündür. Değişen dünya siyasetine paralel bir şekilde, Türkiye'deki tek partili sistemin terk edilmesi ve çok partili hayata geçilmesiyle birlikte yönetici-halk yabancılaşmasına yol açan din siyaseti bir kenara bırakılmıştır. Bunun yerine çok partili siyasal hayatta iktidar olmak veya iktidarı sürdürmek için gerekli olan halkın teveccühüne mazhar olma zorunluluğu din politikalarında değişim yapılması mecburiyetini iktidarın önüne koymuştur. CHP iktidarı da bu mecburiyetin sonucunda tek parti dönemi din politikalarından vazgeçerek bu siyaseti yumuşatma yoluna gitmiştir. Tabi bunu yaparken de ortaya çıkabilecek bütün dinsel hareketlerin kendi kontrolünde olmasını sağlamaya çalışmıştır.

c) Dinî Hareketler Karşısında Hükûmetin Tutumu

Bu çalışmanın gövdesini oluşturan bölümde, CHP'nin tek parti dönemindeki din politikalarından, çok partili hayata geçişle birlikte neden ve nasıl bir değişim yolu izlediğini irdelenmeye çalışılmıştır. Bu değişim süreci içerisinde sıkça vurgulanan bir

⁵⁸¹ "Cumhurbaşkanımız Patrik Athenagoras'ı Çankaya'da Kabul Etti", **Ulus**, 6 Şubat 1949, No: 9910, s. 1, 3.

⁵⁸² **BCA**, 030-01, Dosya 65, Klasör 406, Evrak 11.

⁵⁸³ Ömer Rıza Doğrul, "İslamiyeti Ancak Bilgi ve Bilginler Temsil Eder", **Selamet**, No: 7-75, 23 Şubat 1949, s. 2, 15.

nokta da CHP hükûmetlerinin, din politikalarını ciddi manada gevşetmekle birlikte, tekrar su yüzüne çıkan İslamcı düşüncüyü kendi kontrolü içerisinde tutmaya çalışmasıydı. CHP hükûmetleri, kontrolü altında tutabildiği sürece İslamcı hareketlere görece müsamaha göstermiş, bunun dışında kalan İslamcı hareketlere karşı -ki bunlar CHP'nin muğlâk ve pragmatik laiklik tanımının bir şekilde dışında gösteriliyorlardı- önlemler alma yoluna gitmiştir.

Günaltay Hükûmetinin programında, daha önce belirttiğimiz gibi özellikle dinî eğitim konusunda, bazı özgürlükçü değişimler vaat edilmiş, ancak bunun yanında laiklik prensibinden asla taviz verilmeyeceği, din perdesi altında hurafelerin canlandırılmasına izin verilmeyeceği, dinin siyasete ve şahsi menfaate alet ettirilmeyeceği ve gerekirse bu konuda önlemler alınacağı belirtilmişti⁵⁸⁴. Ancak bu siyaset, devlet ile din işlerinin iç içe girmesi anlamına gelmekteydi. Bu konuda TBMM'de farklı düşüncelerden tepkiler gelmiştir. MP'li Osman Nuri Köni, laik bir devlette, din adamlarının, devlet işlerine karışmaması lazım geldiği gibi, devlet adamlarının da din adamlarının işlerine karışmaması gerektiğini belirtmiştir. Bu nedenle, Diyanet İşleri, Evkaf İdaresi gibi kurumların devlet teşkilatında yer almaması gerekmektedir. Bunların cemaatlerin idaresine bırakılması laikliğe uygun olacaktır.. Köni, TBMM'de bu düşünceleri savunurken onu “*Bravo!*” sesiyle karşılayan ise CHP'nin din politikalarındaki değişimine karşı çıkan milliyetçi-pozitivist şair Behçet Kemal Çağlar olmuştur⁵⁸⁵. Hükûmet programında yer alan vicdan hürriyetinin kötüye kullanılması halinde, en ağır cezaların uygulanacağı ifadesi ise, DP'li Adnan Menderes'in dikkatini çekmiş, vicdan ve düşünce hürriyetlerin baskı altında tutulacağına dair bir şüphe yarattığını söylemiştir⁵⁸⁶.

Günaltay Hükûmetinin programının kabulünün ardından kısa bir süre sonra yukarıda da bahsedilen TBMM'de Arapça ezan okunması olayı meydana gelmiştir. Mahkemeye sevk edilen bu isimler, ufak tefek cezalarla -azami üç ay-

⁵⁸⁴ “Hükümet Programını Aynen Neşrediyoruz”, **Ulus**, 23 Ocak 1949, No: 9896, s. 1, 3; **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 15, Birleşim 36, 24 Ocak 1949, s. 162-164.

⁵⁸⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 15, Birleşim 36, 24 Ocak 1949, s. 165.

⁵⁸⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 15, Birleşim 36, 24 Ocak 1949, s. 170.

kurtulmuşlardı. CHP yanlısı Ulus'ta, bu konu yazarlarca işlenmiş ve konuyla ilgili çeşitli önlemlerin alınmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur.

Yavuz Abadan, bu eylemin doğrudan laikliği hedef aldığını söyleyerek, bu tarz hareketlerden çok partili hayata geçiş girişimlerinin yara aldığını belirtmiş ve bunun çok partili demokratik hayata karşı bir sabotaj olduğunu savunmuştur⁵⁸⁷. Falih Rıfki Atay “Gerilik”, Kemal Zeki Gençosman ise “Tedbirleri Geciktirmiyelim” başlıklı yazılarında, irtica karşısında kanunların eksik ve yetersiz olduğundan bahsetmektedir. Gençosman yazısında bu düşüncesini şöyle savunmaktadır;

“(...) İnsan vicdanının kayıt ve şartların ağırlığından kurtulması, engellerin kalkması güzel şeydir; fakat, bunun yanlış anlaşılmasına, hele kötüye kullanılmasına göz yummak asla! (...) Ankara zabıtası için yabancı olmıyan bu sabıkalı tarikatçiler, birkaç kere hapse girmiş çıkmışlardır. Bunu övünerek söylüyorlar, demek ki mevcut ceza müeyyidesi yetmemiştir. Çünkü eğer hafifletici sebep yoksa, Ceza Kanununun bunlara tertib ettiği cezanın en yüksek haddi üç aydan ibarettir. İnkılâbı üç aylık ceza tehdidi ile koruyabilecek kadar yol almış olduğumuzu itiraf ederken belki hüüzün duyuyoruz ama itirafın gerçeklere, tıpatıp uygun olduğunu da görüyoruz. Büyük Meclisten, bizzat kendisine karşı işlenmiş olan bu suçun ve benzerlerinin kökünü kurutacak tedbirleri artık geciktirmemesini istemek yersiz olmaz kanaatindeyiz”⁵⁸⁸.

Falih Rıfki Atay da yazısında ceza kanunlarının yetersizliğinden bahsetmiştir;

“(...) Öyle görünüyor ki kanunlarımız zati eksik ve cezalarımız hafifmiş. İrtica unsurlarını sindiren, daha fazla, inkılâp denen şeyin manevi otoritesi ve onunla oynanmaz, şaka edilmez kanaatiymiş. Bir taraftan kanunlarımızı tamamlayarak, bir yandan partiler arası bir dayanışma kurarak, tehlikeyi zamanında önleyelim”⁵⁸⁹.

Arapça ezan olaylarının ülkenin başka yerlerinde de meydana gelmesi bu konulara yönelik bir önlem alınmasını savunanların düşüncelerini güçlendirmiştir. Aslında çeşitli yerlerde değindiğimiz üzere çok partili hayat geçişle birlikte iki rejim

⁵⁸⁷ Yavuz Abadan, “Meclisteki Hadise”, **Ulus**, 6 Şubat 1949, No: 9910, s. 1, 3.

⁵⁸⁸ Kemal Zeki Gençosman, “Tedbirleri Geciktirmiyelim”, **Ulus**, 6 Şubat 1949, No: 9910, s. 3.

⁵⁸⁹ Falih Rıfki Atay, “Gerilik”, **Ulus**, 6 Şubat 1949, No: 9910, s. 4.

düşmanı düşünce belirlenmişti, bunlara karşı tepkiler basında yer almaktaydı. Bunlardan birisi irtica, diğeri ise komünizm idi. Peyami Safa, Ulus'ta bu konuyla ilgili “*Fakir ve Dindar*” başlıklı bir yazısında; % 80'i fakir ve dindar olan bir memlekette, fakirin sözcülüğünü komüniste, dindarın sözcülüğünü mürtece bırakmamak gerektiğini yazmıştır⁵⁹⁰.

Görüldüğü üzere, iktidar, iki düşünceyi –komünizm ve gerici İslam- kendisine tehdit olarak görmekte ve bunlara yönelik önlemler alınması gündemdeydi. Nihayet bu konu, TBMM'ye de gelmiştir. Bu görüşmelerde, TCK'nın sol hareketlere karşı düzenlenmiş olan 141. ve 142. maddeleriyle, tehdit olarak algılanan İslamcı düşünceye karşı düzenlenen 163. maddesinin tadilleri birlikte ele alınmıştır. Komünizme karşı olarak düzenlenen kanunlarda, TBMM içerisinde ciddi bir görüş ayrılığı yoktur. Ancak irtica hareketlerine karşı tadil edilen 163. madde, ciddi ve uzun süren tartışmalara yol açmıştır. Konuyla ilgili kanun tasarısı 8 Haziran 1949 tarihinde gündeme gelmiş ve yasama yılının son günü olan 10 Haziran'a kadar tartışmalar devam etmiş, sonuçta tasarı bazı değişikliklerle birlikte kabul edilmiştir.

Bu tasarıyla ilgili çeşitli itirazlar vardır. Bunlardan ilki MP'li Osman Nuri Köni'den gelmiştir. Laikliği, kısaca dini siyasete alet etmemek şeklinde tanımlayan Köni'ye göre bu tasarı laikliği aşmaktaydı. Vicdan hürriyeti suistimal edilinceye kadar anayasa herkesi inancı konusunda serbest bırakmaktaydı. Oysa bizde laiklik doğru bir şekilde uygulanmıyordu. Diyanet İşleri ile ilgili meseleler, laikliğe aykırı bir şekilde TBMM'de görüşülmekteydi. Hükümet dinî eserler yayınlamaktaydı. Tüm bunlar laikliğe aykırıydı. Din temel olamazdı ancak dinsizlik de temel yapılmamalıydı. Oysa bu tasarı din hakkında hükümler içerirken dinsizlik hakkında sükût etmekteydi. Dahası bu tasarı İslam dinine tecavüz niteliği taşıyan hükümler içermekteydi. Oysa ülkede irtica var demek, Türk milletine iftira etmektir. Konuşması esnasında tarihten bir örnek veren Köni, II. Abdülhamid döneminde, istibdad, tahakkümünü din üzerinde toplarken, artık dinsizlik temelinde aynı baskının oluşmakta olduğunu söylemekteydi. Köni, tartışmanın sertleştiği sırada Başbakan Şemsettin Günaltay'ı Türkiye Cumhuriyeti'nin Damad Ferid'i olmakla

⁵⁹⁰ Peyami Safa, “Fakir ve Dindar”, **Ulus**, 12 Nisan 1949, No: 9975, s. 1.

suçlamıştır⁵⁹¹. Adnan Adıvar da bu kanunu “*vatandaşların hürriyetini bir misli daha tahdit eden cezalar koyan bir kanun*” olarak değerlendirmiştir⁵⁹². Reşad Aydınlı ise kanunun çok elastiki olduğundan şikâyet etmiş ve bunun muhalefeti yok etmek için bir tuzak olduğunu savunmuştur⁵⁹³.

Seyhan bağımsız Milletvekili Sinan Tekelioğlu Müslümanlar ile komünistlerin bir tutulmasına itiraz ederek bu kanunun “*kıpkırmızı bir komünist kokusu veren*” bir kanun olduğunu savunmuştur. Tekelioğlu’na göre, komünizmi durdurmak için yegâne çare dindir. Bu durumda dine karşı önlemek almak anlamsızdır. Zira bu kanun İtalya’dan alındığı zamandan daha mı tehlikeli bir dönem yaşanıyor diye sormaktaydı⁵⁹⁴. Necati Erdem’e göre, bu tasarıyla birlikte belki doğrudan İslamiyet’e dokunulmamaktaydı ancak bundan sonra Müslümanların dinî esasları ele alarak kendi aralarında konuşmaları oldukça zor olacaktı⁵⁹⁵. Hazım Bozca’ya göre, herkesi endişeye sevk eden 163. maddenin, irtica önlemek amacıyla konulduğu söyleniyordu. Ancak bu madde ile Anayasanın teminat altına aldığı düşünce ve söz hürriyetlerine, din ve inanç serbestliğine müdahale ediliyordu. Bozca da, ülkede ne irtica tehdidinin ne de irtica meylin bulunmadığını savunmaktaydı⁵⁹⁶.

Başbakan Şemsettin Günaltay ise komünizm tehdidi olduğu düşüncesinde herkesin birleştiğine dikkat çekerek, irticaın komünizm siması altında ortaya çıkabileceğini savunmuştur. Ayrıca bugüne kadar birçok irtica faaliyeti olmuş ve inkılâpları korumak adına Takrir-i Sükûn Kanunu ilan edilmiş, İstiklal Mahkemeleri kurulmuştu. Bütün bunların tekrar ortaya çıkmaması hükûmetin görevidir. Kendisine yöneltilen suçlamalara yönelik ise Günaltay, CHP’nin yaşadığı değişimi gösterecek bir şekilde şunları söylemekteydi;

“İlk mekteplerde din dersleri okutturmaya başlayan Hükûmetin başkanıyım. Bu memlekette Müslümanlara namazlarını öğretmek, ölülerini yıkamak için imam, hatip

⁵⁹¹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 20, Birleşim 104, 8 Haziran 1949, s. 572-576, 595-596.

⁵⁹² **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 20, Birleşim 104, 8 Haziran 1949, s. 578.

⁵⁹³ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 20, Birleşim 104, 8 Haziran 1949, s. 580-581.

⁵⁹⁴ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 20, Birleşim 104, 8 Haziran 1949, s. 578-580.

⁵⁹⁵ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 20, Birleşim 104, 8 Haziran 1949, s. 588-589.

⁵⁹⁶ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 20, Birleşim 104, 8 Haziran 1949, s. 594-595.

kursları açan bir Hükûmetin başkanıyım. Bu memlekette, Müslümanlığın yüksek esaslarını öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir Hükûmetin başkanıyım”⁵⁹⁷.

İktidar ve muhalif gruplar arasında ilişkiler ilk gün tartışmalarının ardından ikinci gün nispeten yumuşamıştır. DP İstanbul milletvekili Fuat Köprülü, hükûmetle komünizm ve irticaı ezmek konusunda mutabık olduklarını, DP'nin bu iki düşünceye her zaman şiddetle muarız olduğunu belirtmiştir. Zaten komünizm Müslüman memleketlerine “*başında koskocaman bir yeşil sarık*” ile girmekteydi. Dolayısıyla komünizme karşı korunma tedbirlerini içeren bir kanunun irticaa karşı korunma tedbirlerini de içermesinden doğal bir şey olamaz. Bunu yaparken de irtica ile dini birbirinden ayırmak gerekir⁵⁹⁸.

Köprülü'nün bu uzlaşmacı tutumu iktidarı da memnun etmiştir. Köprülü'nün ardından söz alan Başbakan Şemsettin Günaltay, MP'li Köni'nin tavrı ve DP'li bazı milletvekillerinin söyledikleri karşısında endişeye düştüğünü belirtmiş, ancak Köprülü'nün sözleriyle beraber endişesinin kaybolduğunu, DP'lilerle esas açısından bir problem olmadığını sadece maddelere ilişkin bazı sorunlar olduğunu anladığını, bunun da soğukkanlı bir şekilde yapılan tartışmalarla çözülebileceğini belirtmiştir⁵⁹⁹. Nitekim bundan sonraki görüşmelerde daha çok bu kanunun nasıl yazılması gerektiği ile ilgili tartışmalar ağırlık kazanmaktadır. Ancak DP içerisinde bazı milletvekilleri bu kanuna muhalefet etmeyi sürdürmüşlerdir. DP Manisa milletvekili Yunus Muammer Alakant, komünistlikle din fikirlerini yayma suçunun aynı kefeye konulamayacağını savunmuştur. Alakant, kendilerinin irticaı destekleyen bir parti olmadıklarını ancak dinin hürmetkârı olduklarını belirtmiştir. Düzenlenen 163. maddenin, bu haliyle antidemokratik olduğunu ve bir baskı aracı olarak kullanılacağını söyledikten sonra Fransız Devrimi'nden sonra idam edilen kadın hakları savunucusu Madam Roland'ın sözlerinden esinlenerek şöyle demiştir; “*ey demokrasi senin namına nasıl kanunlar teklif ediliyor*”⁶⁰⁰.

⁵⁹⁷ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 20, Birleşim 104, 8 Haziran 1949, s. 596-598.

⁵⁹⁸ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 20, Birleşim 105, 9 Haziran 1949, s. 639-640.

⁵⁹⁹ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 20, Birleşim 105, 9 Haziran 1949, s. 643.

⁶⁰⁰ **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 8, C. 20, Birleşim 105, 9 Haziran 1949, s. 666-667.

Yasanın yazımıyla ilgili tartışmaların ardından 163. madde son halini almış ve Resmi Gazete’de şu şekilde yayınlanarak yürürlüğe girmiştir:

“Madde 163 – Layikliğe aykırı olarak, Devletin içtimaî veya iktisadî veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dinî esas ve inancalara uydurmak amacıyla cemiyet tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare eden kimse iki yıldan yedi yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır.

Böyle cemiyetlere girenler veya girmek için başkalarına yol gösterenler altı aydan aşağı olmamak üzere hapis cezasıyla cezalandırılırlar.

Dağılmaları emredilmiş olan yukarda yazılı cemiyetleri, sahte nam altında veya muvazaa şeklinde olsa dahi yeniden tesis, teşkil, tanzim veya sevk ve idare edenler hakkında verilecek cezalar üçte birden eksik olmamak üzere artırılır.

Layikliğe aykırı olarak, Devletin içtimaî veya iktisadî veya siyasi veya hukuki temel nizamlarını, kısmen de olsa dinî esas ve inancalara uydurmak amacıyla veya siyasi menfaat veya şahsi nüfuz temin ve tesis eylemek maksadiyle diniû veya dinî hissiyatı veya dince mukaddes tanılan şeyleri alet ederek her ne suretle olursa olsun propaganda yapan veya telkinde bulunan kimse bir yıldan beş yıla kadar ağır hapis cezasıyla cezalandırılır.

Yukarıki fıkroda yazılı fiil yayım vasıtalarıyla işlendiği takdirde verilecek ceza üçte birden yarıya kadar artırılır.

Yayımların yayım yeri veya yayım vasıtası veya yayım konusu bakımından az zarar umulan hallerde faile altı aydan iki yıla kadar hapis cezası verilir”⁶⁰¹.

DP’nin 163. maddeye yönelik şartlı da olsa destek vermesi, İslamcı kesimin DP’ye yaklaşımının değişmesine yol açmıştır. İslamcı basın, artık CHP ile DP’yi aynı potada değerlendirmeye başlayacaktır. Bu kesimin önemli yayım organlarından olan Sebilürreşad’da, 163. madde *“Din ve vicdan hürriyetinin katli”* olarak değerlendirilecek ve DP’li Yunus Muammer Alakant’ın Madam Roland’dan

⁶⁰¹ **Resmi Gazete**, Kanun No: 5435, Resmi Gazete yayım tarihi 16 Haziran 1949, Sayı: 7234, s. 16382.

esinlenerek TBMM’de söylediği sözü başlık yaparak bu görüşmeler okuyuculara sunulacaktır; “*Ey demokrasi! Senin namına ne kanunlar yapılıyor*”. Başlığın altında kanun metni onun hemen altında da vefat edenlerin ardından okunan Kuran ayeti “*inna lillah ve inna ileyhi raciun*” ibaresiyle bu kanunun din ve vicdan özgürlüğünün ölümüne yol açacağı anlatılmaktaydı⁶⁰². Aynı dergide Millet Partisinin 163. madde üzerine yayımladığı beyanname de neşredilecektir. Beynamede CHP ile DP’nin birleşerek MP’ye karşı müşterek bir iftira kampanyası yürüttüğüne dikkat çekilmiştir⁶⁰³.

Bütün bu alınan tedbirlere rağmen İslamcı düşünce geniş kitlelerin rağbetini görmeye devam etmiş, hatta neredeyse bu maddelere meydan okur bir tavır almıştır. Millet Partisi’nin fahri genel başkanı Mareşal Fevzi Çakmak’ın 10 Nisan 1950 tarihinde hayatını kaybetmesinin ardından düzenlenen cenaze töreni sırasında çıkan olaylarda, halkın ve özellikle üniversite gençliğinin baskısı sonucu, Mareşal için düzenlenen askeri tören yarıda kalmış, Mareşalin cenazesi çeşitli illerden gelen yüz binin üzerindeki bir kalabalığın elleri üzerinde taşınmıştır. Yayınlarına devam eden Radyoevi önünde, kalabalık, protesto gösterisi düzenlemiş, açık olan dükkânları kapattırıştır. Cenaze tekbir ve ilahilerle taşınırken, kalabalığın içerisinden o zamanki kanunen yasak olan Arapça ezan, kamet ve salâvatlar da okunmuştur. Olayların iktidarın kontrolünden çıkması sonucu, konuyla ilgili olarak soruşturma başlatılmış, 74 kişi tutuklanmıştır. Bu olayla ilgili olarak Ticani tarikatı ve Millet Partisi sorumlu tutulmuş, basından ve üniversite gençliğinin kimi topluluklarından olayları tasvip etmeyen bildiriler yayınlanmıştır⁶⁰⁴. Yaşanan olaylar CHP’nin yanı sıra DP’ye de uyarıcı etkisi yaptı ve din konusunda daha ölçülü tutum almak yoluna gidildi. DP lideri Celal Bayar yaşanan olayları seçim sürecini baltalamak isteyen bir olay olarak değerlendirmiştir⁶⁰⁵. Dönemin Başbakan Yardımcısı Nihat Erim’in günlüklerinde bu konuyla ilgili olarak duyduğu endişe açıkça göze çarpmaktadır.

⁶⁰² “Ey Demokrasi! Senin Namına Ne Kanunlar Yapılıyor”, **Sebilürreşad**, C. 2, S. 48, Şaka Matbaası, Haziran 1949, s. 357.

⁶⁰³ “Millet Partisinin Beyannameyi”, **Sebilürreşad**, C. 2, S. 48, Haziran 1949, Şaka Matbaası, s. 363-364.

⁶⁰⁴ **Ulus**, 11-16 Nisan 1950, No: 10338-10343; Yalman, **Yakın Tarihte**, s. 1515-1517.

⁶⁰⁵ “Bayar-Günaltay Mülakatının İçyüzü”, **Yeni Sabah**, 20 Nisan 1950, No: 3968, s. 1, 5; Yalman, **Yakın Tarihte**, s. 1519-1520.

Çıkan olayların bir gün farkla, “31 Mart Vaka”sının 41 yıl sonrasına geldiğini yazan Erim, yaşanan olayları Bakanlar Kuruluna taşımıştır. Çok ağır bir mesuliyet altında olduklarını belirten Erim, yer yer pek iptidai bir halkla tek dereceli seçime gidileceğini söyleyerek, herkesin bu konuda seferber olmasını istemiştir. Ayrıca Demokrat Parti lideri Celal Bayar ile görüşülerek müşterek tedbirlerin alınması gerektiğini de belirtmiştir. Bu görüşmeden bir süre sonra, Bayar ve Başbakan Günaltay bir araya gelmiş ve irtica hareketleri konusu konuşulmuştur. Bayar, Başbakan’a koalisyon yapılmasını teklif etmiş, Günaltay ise şimdilik buna gerek olmadığını söylemiştir. Bayar, yine de bu meseleyle ilgili olarak Başbakan’ın kendisini ihtiyaç oldukça hiçbir vasıtaya gerek duymadan her zaman çağırabileceğini belirtmiştir⁶⁰⁶.

Bu çalışmada görüldüğü üzere, CHP, çok partili hayata geçişin bir sonucu olarak, din politikalarında liberalleşmeye gittiği ancak bunu belli sınırlar içerisinde, kendi kontrolünün dışına çıkarmamak gayretiyle, pragmatik bir politika izlemiştir. Bu yönde bir başka ilginç örnek ise CHP ile Ticani tarikatı arasındaki ilişkidir. Daha önce bahsettiğimiz TBMM’de Arapça ezan okunması olayıyla gündeme gelen Ticani tarikatı heykel kırıcılıkları ile gündeme geleceklerdir. Kökeni 13. Yüzyılda Fas’ta yaşayan Ahmet Teycani’ye dayanan bu tarikat, Türkiye’de Kemal Pilavoğlu liderliğinde özellikle Orta Anadolu bölgesinde güç kazanmıştır⁶⁰⁷. Gerek TBMM’deki görüşmelerde CHP’li milletvekilleri tarafından, gerekse CHP’nin yayın organı olan Ulus’taki yazılarda, Ticani tarikatının, laikliğe, Atatürk’e ve Türkiye Cumhuriyeti’ne yönelik düşmanlığına ve yarattıkları tehlikeye dikkat çekilmiştir. Bu mesele, daha 1946 seçimlerinde gündeme gelmiş, Ticanilerin lideri Kemal Pilavoğlu’nun Demokrat Parti lehine propaganda yaptığı iddia edilmiştir⁶⁰⁸. Hatta 11 Ağustos 1949 tarihli altında İsmet İnönü ve Şemsettin Günaltay’ın

⁶⁰⁶ “Bayar-Günaltay Mülakatının İçyüzü”, **Yeni Sabah**, 20 Nisan 1950, No: 3968, s. 1, 5; Erim, **Günlükler**, s. 435-436, 438-439. Hilmi Uran radyonun müzik yayınına devam etmemesi konusundaki isteklere kulak asmayan Erim’i olaylara sebep olan kişi olarak göstermiştir. Erim’in paniği biraz da bununla ilişkilendirilebilir. Uran, **Hatıralarım**, s. 379. Herhalde Erim bu tarz bir olayı hele bu derece büyüyen bir olayı hiç ama hiç beklemiyordu. Dini muhalefetin gücünü görünce afallamıştı.

⁶⁰⁷ İlhami Soysal, “Mezhepler/Tarikatlar”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İletişim Yay., İstanbul 1983, s. 1366-1367; Tunaya, **İslamcılık**, s. 220-223, 231.

⁶⁰⁸ Us, **Hatıra Notları**, s. 690.

imzasının bulunduğu bir kararda Kemal Pilavoğlu'nun yazmış olduğu “*Din Rehberi*” isimli kitabın toplatılmasına hükmedilmiştir⁶⁰⁹. Ancak çok partili hayata uygun bir şekilde laiklik politikalarında gözlenen pragmatik yumuşama süreci içerisinde mesele dini siyasal çıkarlar için kullanma noktasına varmıştı. Ticani tarikatı ve tarikatın şeyhi Kemal Pilavoğlu ile kurulan ilişki de buna önemli bir örnektir. Zafer gazetesinin iddialarına göre Pilavoğlu ve müritleri 10 Nisan 1950 tarihinde CHP Ankara il başkanlığı binasında üye kayıtlarını yaptırmışlar ve köylerde CHP propagandasına başlamışlardır. Ayrıca Pilavoğlu'nun avukatı olan Yılmaz Akpınar, CHP Balıkesir milletvekili Muzaffer Akpınar'ın oğluydu. Muzaffer Akpınar 1950 seçimlerinden önce Genel Merkez kontenjanından CHP Balıkesir adayı olmuştu⁶¹⁰. Yine CHP adayları arasında bir başka isim de dikkat çekmekteydi. Ulus gazetesinde CHP'nin milletvekili adayları tanıtılırken, bunlardan birisinin soyadı dikkat çekmekteydi⁶¹¹. CHP'nin Ankara adayı olan Rifat Pilavoğlu ile Ticani şeyhi Kemal Pilavoğlu arasındaki ilişki soy isim benzerliğinden öteye gitmese de, muhalif gazetelere göre bütün bu olanlar sıradan bir tesadüf eseri değildir. CHP'nin amacı, tarikata sempatisi olanların oylarını toplamaktır⁶¹². Pilavoğlu, yargılanması esnasında kendisinin CHP için oy toplamaya çalışan birisi olduğunu iddia etmişti. Pilavoğlu'na göre, Halk Partisi'ne oy vermek millî bir vazifeydi. Diğer sanıklar da, Pilavoğlu'nun kendilerine CHP'ye oy verilmesi yönünde telkinlerinin bulunduğunu söylemişlerdir⁶¹³. Seçimden kısa bir süre önce Kemal Pilavoğlu'nun tahliye edilmesi bu iddiayı güçlendirmektedir⁶¹⁴.

Tarikatlar konusunda bir başka ilginç duruma Nihat Erim'in günlüklerinde rastlamaktayız. CHP içerisinde Erim'e yakın isimlerden olan Ekonomi Bakanı Vedat Dicleli, Diyarbakır'daki izlenimlerini Nihat Erim'e aktarırken, doğuda seçim mücadelesinin tam bir dinî kışkırtma halini aldığını ve partilerin, şeyhleri öne

⁶⁰⁹ BCA, 030-18-01-02, Dosya 121, Klasör 83, Evrak 16. Bkz. Ek – 12.

⁶¹⁰ Süleyman Güngör, **Muhalefette CHP**, Alternatif Yay., Ankara 2004, s. 49-51.

⁶¹¹ “C.H.P. nin Milletvekili Adayları”, **Ulus**, 9 Mayıs 1950, No: 10366, s. 1; “C.H.P. Dün Aday Listesini Neşretti”, **Yeni Sabah**, 23 Nisan 1950, No: 3971, s. 1, 7.

⁶¹² Güngör, **Muhalefette**, s. 49-51.

⁶¹³ “Ticani Tarikatı Kurucusu Pilavoğlu Dün Yargılandı”, **Yeni Sabah**, 20 Nisan 1950, No: 3968, s. 1, 5.

⁶¹⁴ “Ticaniler Tahliye Edildi”, **Yeni Sabah**, 4 Mayıs 1950, No: 3982, s. 1, 5.

sürdüğünü belirtmiştir. İnsanlar, iptidai bir şekilde şeyhlere tapar halledirler. Tüm bunlar Erim'in gözünü epey korkutmuş olacak ki, dönemin demokrasi savunucularından, CHP'yi liberal adımlar atması konusunda itekleyen Erim de, demokrasiyi yerleştireceğiz derken çok ileri gidip gitmediklerini sorgulamaya başlamıştır⁶¹⁵. İlginç olan, 1950 seçimlerinin sonuçlarına baktığımızda, CHP'nin çoğunluğu elde ettiği illerin doğuda yer almasıdır. Bu açıdan CHP'nin genel anlamda din politikalarındaki açılımlarının sonucunu aldığı söylenebilir. Fakat bu konuda kimi aksaklıkların giderilmesi CHP'yi iktidarda tutmaya yetmeyecektir. 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimlerde % 39,9 gibi CHP azımsanmayacak bir oy almakla birlikte seçimi kaybedecektir⁶¹⁶.

---

⁶¹⁵ Erim, **Günlükler**, s. 435.

⁶¹⁶ **1950-1965 Milletvekili ve 1961, 1964 Cumhuriyet Senatosu Üye Seçimleri Sonuçları**, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphanesi, Yayın No: 513, Ankara 1966.

SONUÇ

Tarih boyunca, din ve devlet kavramları birbirlerini etkilemişler, insanlığın ilk dönemlerinden itibaren iç içe bir vaziyet almışlardır. Devletler, bu dünyaya ait meseleleri düzenlemekle yükümlü olmasının yanında, ölümden sonrası yaşama ait sorulara yanıt veren dinlerden meşruiyet elde etmişlerdir. İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinde, devlet ve din tamamen bir arada yer alan kurumlar iken, süreç içerisinde bunların birbirlerinden ayrılma eğiliminde olduklarını görülmektedir.

İslamiyet'in ilk dönemlerinde, din ile devlet arasında bir ayrılık görülmüyordu. İslamiyet'in doğduğu coğrafyada, gelenekselleşmiş bir devlet anlayışı bulunmadığından, devlet ve din birbirinden bağımsız olarak düşünülmemişti. Ancak, özellikle Abbasi Devleti'nin zor durumda kaldığı bir dönemde Tuğrul Bey'den yardım istemesi ve bu yardım sonucunda Tuğrul Bey'in siyasi gücü elinde toplayarak Abbasi halifesini dinî otorite alanı içerisinde bırakması ile din ve devlet arasında kurumsal ayrılık yavaş yavaş ortaya çıkıyordu. Gerek Selçuklular'da, gerekse Osmanlılar'da, Klasik Ortadoğu İmparatorluklarında görülen din ve devletin kurumsal açıdan ayrılması ve dinî liderin devletin emri altında ancak oldukça güçlü bir pozisyonda yer alması durumuna rastlanılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda din baştan beri önemli bir kurum olmakla beraber, imparatorluk tamamen dinî kurallarla yönetilen bir devlet değildi. Devletin değişik bölgelerinde örfi kanunlar da uygulanmaktaydı. Bununla beraber yine de esas meşruiyet kaynağının İslam Şeriatı olduğunu söylemek gerekir. Zira uygulanacak her kanunun şeriata aykırı bir tarafının olup olmadığı gözetilmekteydi. Bir bakıma kanunların, uygulamaların meşruiyet kaynağı İslam'dı. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin, Batı karşısında geriye düştüğünü fark etmesinin ardından değişmeye başlayacaktır. Öncelikle bu geri kalma durumunun hızlı bir şekilde telafi edilmesi adına yenileşme çabalarına girişilecek, bu süreçte Batı örnek alınacak yer olmaya başlayacaktır.

Ancak Batı ile Osmanlı Devleti'nin yenileşme hareketleri arasında çok ciddi bir fark vardı. Batı'nın yaptığı siyasi, kültürel, teknolojik vs. yenileşme hareketleri

kendi içerisinde yaşadığı iç koşulların sonucunda ortaya çıkmıştı. Dolayısıyla Batı'da yaşanan modernleşme süreci ve yenileşme hareketleri kendisine toplum içerisinde bir taban bulabiliyordu. Oysa kurtuluşun Batı'nın yaptığı değişikliklere benzer bir modernleşme hareketiyle yapılabileceğine inanan Osmanlı yönetici kadrosu, kendisine toplum içerisinde yeterince taraftar bulamıyor, belli bir toplumsal tabana yaslanamıyordu. Batı'nın belli bir tarihsel ve toplumsal süreçle oluşturduğu kurumlar, Osmanlı'ya doğrudan transfer yoluyla alındı. Bu da yönetici kadro ile halk arasında bir yabancılaşma pozisyonunun doğmasına neden oldu. Bu yenilik faaliyetleri içerisinde büyüyen merkezi bürokrasinin karşısına, yenileşme faaliyetlerinin getirdiği mali yüklerden bunalan ve bunun da sorumlusu olarak Batılılaşmayı diğer bir deyişle dinden uzaklaşmayı gören İslamcı bir muhalefet zümresi ortaya çıkıyordu. Osmanlı Devleti'nin el tezgâhları, Batılılaşma süreci içerisinde özellikle Batı emperyalizmi tarafından yok edilince, yine bunun nedeni olarak Batılılaşma ve dinden uzaklaşma görülecektir. Böylelikle Türk modernleşmesinde görülecek olan iki karşıt grup yenilikçi yönetici kadro ile geniş halk kitlelerine dayanan İslamcı-muhafazakâr kesim oluşuyordu. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Meşrutiyet hareketleri bunların hepsini yenilikçi-bürokrat kadronun alt ya da üst kesimlerinin devleti kurtarmak adına yaptığı faaliyetler olarak görmek doğru olacaktır. Kendileri devlet ile bağı olan insanlar oldukları için, kafalarındaki yenileşme hareketleri belli noktalara kadar ilerleyebiliyor ancak daha fazlasını düşünmüyorlardı. Batı'daki ve yaklaşık olarak Osmanlı ile aynı dönemde Rusya'daki yenilikçiler, devletin nasıl yıkılacağını hesaplarken, Osmanlı aydınları bu derece keskin bir dönüşüm düşünmemişlerdi.

Bürokrasinin kendi içerisindeki bir grup olarak tanımlanabilecek olan Genç Osmanlılar hareketi ve daha sonra ortaya çıkan İttihat Terakki Cemiyeti dönemlerinde yenileşme zihniyeti ve hareketleri aşağı yukarı aynı paralelde devam etmiştir. Nitekim İttihat ve Terakki hareketine karşı muhalefetin önemli dayanaklarından birisi de din olmuştu. Bu yukarıda bahsettiğimiz nedenlerle ilişkili olmakla beraber, var olan yönetici kadroya karşı memnuniyetsizliklerin hemen her zaman dinî bir söylemle dile getirildiğine de dikkat etmek gerekir. Osmanlı

Modernleşme tarihinde hem yapılan yenilikler hem de yeniliklere karşı çıkanlar bunu İslam adına yaptıklarını savunmaktaydılar. Bu aslında oldukça normal bir durumdur. Çünkü halkın zaten tek bir ideolojisi vardır. Kendi iç gelişmeleri sonucunda başka bir ideoloji ortaya çıkmamıştır. Bu nedenle İttihat ve Terakki hareketine karşı çıkan grup da dinî bir söylemle hareket etmiştir.

Kendisine karşı muhalefeti tasfiye eden İttihat ve Terakki, bu dönemde devletin yönetiminde tek söz sahibi olmuş ve ardından laikleşme yolunda önemli uygulamaları yürürlüğe koymaya başlamıştır. Özellikle şeyhülislamın, kabineden çıkartılarak etkisiz hale getirilmesi ve kurumun bir memuriyet haline getirilmesi bize cumhuriyet döneminde yapılacak bazı uygulamaların ipuçlarını vermektedir. Bu nedenle İttihat ve Terakki ile Türkiye Cumhuriyeti arasında bir süreklilikten bahsetmek mümkündür.

Birinci Dünya Savaşı sonrası Anadolu'da, özellikle eski İttihatçı kadrolar tarafından organize edilen Millî Mücadele hareketi içerisinde, İslam dininin önemli bir konumda olduğunu görüyoruz. Mustafa Kemal'in söylemlerinde, Millî Mücadelenin amacının, Hilafeti ve padişahı kurtarmak olduğu özellikle vurgulanmaktadır. Yine I. Meclis içerisinde yer alan milletvekilleri içerisinde çok sayıda din âliminin bulunması, Meclisin Cuma günü kurbanlar kesilerek açılması tesadüf değildir. Millî Mücadele, Anadolu'daki, Müslüman unsurların birliğine dayalı bir kurtuluş hareketi olma özelliğini taşımaktaydı. Ancak cumhuriyetin ilan edilmesiyle beraber kurulan yeni devletle birlikte geçmişe ait kurumlar temizlenmiş, geçmişin toplum yapısı değiştirilmeye çalışılmış, dinî kurumlar da bu değişim sürecinden nasiplerini almışlardır.

Türkiye Cumhuriyeti, hiçbir zaman doğrudan İslam'a karşı bir tutum takınmamış, aksine İslamiyet'i bir alt kimlik olarak yaşatmaya devam etmiştir. Öncelikle Osmanlı Devleti'nden kalan İslamiyet'in güçlü kurumsal yapısı bu dönemde tamamen ortadan kaldırılmıştır. Devlet, din görevlilerini kendine bağlı sıradan memurlar haline getirmiş, bu sayede dini kontrolü altına almaya çalışmıştır. Diyanet İşleri Başkanlığının kurulmasındaki esas amaç, devletin, dini kontrol altına alma çabasıdır. Her ne kadar Cumhuriyet idarecilerinin söylemlerinde, laiklik

önemli bir yer tutsa da, uygulamada görülen bildiğimiz anlamda laikliğe benzememektedir. Laiklik uygulamaları ile din ve devlet işleri birbirinden ayrılmamış, aksine devlet dini kendi bünyesi içerisine almış ve onu belli bir alanla sınırlandırmıştır. Kurulan yeni devlet kendisini daha sağlam temellere oturtabilmek, olası bir karşı devrimi engelleyebilmek adına bunu gerekli görmekteydi. Daha önce de belirtildiği üzere halkın geniş kesimlerinin bildiği tek ideoloji İslam'dı. Dolayısıyla sisteme karşı gelişebilecek bir hareketin din ile ilişkili bir yanının olması kaçınılmazdı. Jaschke'nin tabiriyle “*zamanın ruhu*” din politikalarının şekillenmesinde önemli bir rol oynuyordu.

Erken Cumhuriyet döneminde, toplum, bir ümmet formundan çıkartılarak çağdaş bir ulus-millet formuna ulaştırılmak isteniyordu. Bu nedenle toplumu şekillendirmek açısından din politikalarında katı bir tutum takınıldığı ifade edilebilir. Bu politikalar yönetici elit ile halk arasında büyük bir yabancılaşma doğuracaktır. Uygulanan bu politikalar, kişiyi baskı altına alan “*gemeinschaft*” tan yani cemaatlerden oluşan yapıdan kurtarmış, bu açıdan birey bilincinin oluşmasına önemli bir katkısı olmuştur. Ancak Kemalizm'in, insanın ontolojik sorunlarına doyurucu yanıtlar verememesi, toplum üzerindeki etkisini sınırlandırmıştır. Toplumun, ümmetten ulusa dönüştürülmesi çabaları içerisinde, geçmişle olan bağlar kopartılmış ve Batı medeniyetine entegre olabilecek yeni bir ulus oluşturulmak istenmiştir. Bunu sağlamak adına, İslam'ın gündelik hayattaki sembollerinin de ortadan kaldırıldığını görmekteyiz. İslamiyet, ancak çağdaş, modern Türk ulusunun tüm bu sıfatlarından sonraki kimliği olabiliyordu. Ve bu noktadan sonra İslamiyet'e karşı gelebilecek müdahalelere karşı devlet korumacı bir tavır takınabiliyordu.

1945, Türkiye'de siyasi açıdan önemli bir değişimin yaşandığı yıl olacaktır. İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından hem iç koşulların sıkıştması, hem değişen dış koşulların getirdikleri hem de bizzat Millî Şef İsmet İnönü'nün kararlı tutumuyla Türkiye, Batı dünyasının yanında yer alarak liberal demokrasiye yönelik bir adım atıyor ve çok partili hayata geçiyordu. Bu geçişle birlikte din politikalarının gözden geçirilmesi bir zorunluluk halini almıştı. Artık tek dereceli seçim sistemi kabul ediliyor ve halkın oyuna ihtiyaç duyuluyordu. O zamana kadar, halkla iktidar

arasında yabancılaşmaya yol açmış din politikalarının gevşetilmesi, iktidarda kalabilmek açısından bir zorunluluktur. Ancak bu değişim kolayca gerçekleştirilmemiş, parti içerisinde mücadelelerin doğmasına da yol açmıştır. Dönemin ilk başbakanı, CHP'deki aşırıları temsil eden Recep Peker döneminde değişimin ilk sinyalleri verilmekle birlikte, Peker, yenilikler konusunda çok temkinli davranmıştır. Çok partili hayata geçişle beraber kendisine partiler üstü bir yer edinmek isteyen İsmet İnönü, başbakanlığa getirdiği Recep Peker'in yarattığı gerilimlerden faydalanarak hem parti içerisinde değişim sürecine destek vermeyen bir kanadın tasfiyesini sağlamış hem de partiler üstü bir yer edinmeye çalışmıştır. Peker'den sonra başbakanlığa gelen Hasan Saka döneminde yapılan CHP 7. Kurultayı, din politikalarındaki değişim süreci açısından bir kilometre taşıdır. Bu kurultayla birlikte son kozlarını oynayan CHP içerisindeki aşırılar mağlup edilmiş, din politikalarındaki değişim meselesi açıkça tartışılmaya başlanmıştır. Bu kurultayda çok ciddi kararlar alınmamış olsa da, yapılan tartışmalar yeni bir dönemin açılmasında önemli bir rol oynayacaktır. Nitekim, kurultayın ardından başta dinî eğitim meselesi olmak üzere tek parti dönemi din politikaları gözden geçirilmeye başlanacaktır. Bununla birlikte Saka dönemindeki bu değişimin biraz ayak sürüyerek ilerlediğini söylemek mümkündür. Yine de bu dönemde daha sonra gerçekleştirilecek reformların rotasının iyi kötü çizildiğini söylemek mümkündür.

Hasan Saka'nın ardından başbakanlığa getirilen medrese kökenli tarihçi Şemsettin Günaltay ile birlikte din politikaları konusunda İslamcıların beklentisi artmıştır. Gerçekten Günaltay döneminde daha önce belirlenmiş ancak biraz ağırdan alınan reformların hayata geçtiği görülmektedir. Bu dönemde İlahiyat Fakültesi, imam-hatip kursları açılmış, seçmeli din dersi yürürlüğe konulmuştur. Ayrıca türbelerin bir bölümü yine bu dönemde açılmıştır. Günaltay'la birlikte CHP, yaklaşan seçimlere paralel olarak din politikalarını iyice yumuşatmış ve halka yaklaşmaya gayret göstermiştir.

Bu dönem, tek parti dönemi ile kıyaslandığında, bir değişim süreci olarak görülebildiği gibi, iki dönem arasında bir süreklilik olduğu da göze çarpmaktadır. Gerçekten tek parti dönemi din politikaları önemli bir değişime uğramış, laiklik

konusunda bir liberalizasyon süreci yaşanmıştır. Bununla birlikte iki dönem arasındaki süreklilikler de dikkat çekmektedir. Değişen dünya koşullarıyla birlikte yine “*zamanın ruhu*” din politikalarının belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Her iki dönemde de pragmatik kaygıların rol oynadığı savunulabilir. Bir diğer nokta ise, her iki dönemde de devlet dinî akımları kontrolü altında tutmaya gayret göstermiştir. Her ne kadar çok partili hayata geçişle birlikte din politikalarında önemli değişiklikler olmuşsa da, bu değişiklikler sırasında, iktidar, kontrolün tamamen kendi elinde olmasına özen göstermiştir. Örneğin, cemaatlerin bu liberalizasyon süreciyle birlikte kendi başlarına hareket etmelerine izin verilmemiştir. CHP bu dönemde kendi belirlediği sınırların dışına çıkılmamasına özellikle gayret göstermiştir.

Bütün bu yaşananların baştaki amaca uygun bir sonuç doğurup doğurmadığı meselesi tartışılır olmakla birlikte CHP'nin bu değişim süreciyle birlikte oylarını arttırdığı söylenebilir. Her ne kadar 14 Mayıs 1950 seçimlerini CHP kaybetse de, CHP'nin aldığı oy oranı hiç de azımsanmayacak düzeydedir. Üstelik seçimin kaybedilmesindeki esas gerekçe din konusundaki problemler olmaktan ziyade insanların uzun süredir yaşamakta olduğu geçim sıkıntısıdır. Din konusu insanların oylarını etkileyen bir faktör olmakla beraber tek başına yüklendiği anlam göreceli bir durum sergileyebilir. 1950 seçimlerinde, DP'den çok daha fazla dinî söyleme sahip partiler bulunmaktaydı. Bunların aldıkları oy oranı ise oldukça düşüktür. Bu nedenle halk, dinin gündelik hayattaki pratikleriyle ilgili olmakla birlikte, dinin daha derin meseleleriyle pek uğraşmamıştır. Daha çok geçim sıkıntısı, mali meseleler onu ilgilendirmiştir. Kısacası CHP'nin gerçekleştirdiği din politikalarındaki bu kontrollü değişim süreci arzulanan oy getirisini sağlamış ancak bu CHP'yi iktidarda tutmaya yetmemiştir. Oy alma hedefiyle de olsa tek parti döneminde inanç biçimine müdahale gibi biraz fazla ileri gidilmiş uygulamaların bir bölümünden vazgeçilmiştir. Ancak bununla birlikte Türk demokrasisinde bugüne kadar sürecek olan dinî meseleler üzerinden oy alma geleneği de başlamış oluyordu. 1945-50 arasında kurulan çok partili sistemden bugüne kalan önemli sorunlardan bir tanesi de budur.

KAYNAKÇA**A. Belgeler****1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**

BCA, 030-01, Dosya 42, Klasör 251, Evrak 17.

BCA, 030-01, Dosya 56, Klasör 344, Evrak 8.

BCA, 030-01, Dosya 65, Klasör 401, Evrak 9.

BCA, 030-01, Dosya 65, Klasör 406, Evrak 11.

BCA, 030-01, Dosya 74, Klasör 467, Evrak 12.

BCA, 030-01, Dosya 90, Klasör 560, Evrak 7.

BCA, 030-01, Dosya 105, Klasör 657, Evrak 3.

BCA, 030-10, Dosya 15, Klasör 84, Evrak 4.

BCA, 030-10, Dosya 26, Klasör 151, Evrak 27.

BCA, 030-10, Dosya 26, Klasör 151, Evrak 33.

BCA, 030-10, Dosya 86, Klasör 571, Evrak 10.

BCA, 030-10, Dosya 87, Klasör 574, Evrak 1.

BCA, 030-10, Dosya 88, Klasör 580, Evrak 10.

BCA, 030-10, Dosya 139, Klasör 998, Evrak 9.

BCA, 030-11-1, Dosya 209, Klasör 3, Evrak 19.

BCA, 030-18-01-02, Dosya 113, Klasör 37, Evrak 4.

BCA, 030-18-01, Dosya 115, Klasör 77, Evrak 6.

BCA, 030-18-01-02, Dosya 107, Klasör 103, Evrak 13.

BCA, 030-18-01-02, Dosya 121, Klasör 83, Evrak 16.

BCA, 051-V42, Dosya 12, Klasör 103, Evrak 44.

BCA, 051-V42, Dosya 12, Klasör 103, Evrak 58.

BCA, 490-01, Dosya 218, Klasör 861, Evrak 1.

BCA, 490-01, Dosya 220, Klasör 869, Evrak 1.

BCA, 490-01, Dosya 597, Klasör 65, Evrak 5.

BCA, 490-01, Dosya 598, Klasör 69, Evrak 1.

BCA, 490-01, Dosya 1202, Klasör 212, Evrak 1.

BCA, 490-01, Dosya 1202, Klasör 218, Evrak 1.

2. Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Arşivi

DİB Müş. Kur. Kar., 15.2.1945 tarihli kararı, C. 1945/A, S. 143, Karar No: 42, s. 88.

DİB Müş. Kur. Kar., 10.4.1945 tarihli kararı, C. 1945/A, S. 136, K/110, s. 78-79.

DİB Müş. Kur. Kar., 12.4.1945 tarihli kararı, C. 1945/A, S. 301, K/42, s. 88.

DİB Müş. Kur. Kar., 14.5.1945 tarihli kararı, C. 1945/A, S. Tamim, s. 272.

DİB Müş. Kur. Kar., 10.7.1945 tarihli kararı, C. 1945/A, K/175, s. 52-54.

DİB Müş. Kur. Kar., 24.9.1945 tarihli kararı, C. 1945/A, S. 1157, K/237, s. 9.

DİB Müş. Kur. Kar., 06.12.1945 tarihli kararı, C. 1945/A, K/289, s. 95-96.

DİB Müş. Kur. Kar., C. 1946/B, S. 1143, K/74, s. 38-40.

DİB Müş. Kur. Kar., 05.2.1946 tarihli kararı, C. 1946/B, K/31, s. 81-83.

DİB Müş. Kur. Kar., 27.5.1946 tarihli kararı, C. 1946/B, K/133, s. 401.

DİB Müş. Kur. Kar., 27.6.1946 tarihli kararı, C. 1946/B, S. 1931, K/195, s. 4.

DİB Müş. Kur. Kar., 17.7.1946 tarihli kararı, C. 1946/B, K/239, s. 334.

DİB Müş. Kur. Kar., 21.8.1946 tarihli kararı, C. 1946/B, S. 1847, K/311, s. 70-71.

DİB Müş. Kur. Kar., 02.1.1947 tarihli kararı, C. 1947, s. 63.

DİB Müş. Kur. Kar., 12.6.1947 tarihli kararı, C. 1947, s. 68-69.

DİB Müş. Kur. Kar., 26.12.1947 tarihli kararı, C. 1947, K/350, s. 124.

DİB Müş. Kur. Kar., 13.5.1949 tarihli kararı, C. 1949, S. 4606, K/76, s. 73-75.

DİB Müş. Kur. Kar., 16.8.1949 tarihli kararı, C. 1949, S. 3146/157, s. 14.

DİB Müş. Kur. Kar., 07.9.1949 tarihli kararı, C. 1949, S. 9580/178, s. 13.

3.

C.H.P. Büyük Kurultayının 10 Mayıs 1946 Olağanüstü Toplantısına Sunulan C.H.P. Müstakil Grubu Raporu ve Ekleri, T.B.M.M Basımevi, Ankara 1946.

C.H.P. Programı, Ulus Basımevi, Ankara 1935.

C.H.P. Yedinci Kurultay Tutanağı, Ankara 1948.

Demokrat Parti Tüzük ve Program, Pulhan Matbaası-İstanbul, Ankara 1946.

TBMM Tutanak Dergisi 1945-1950.

B. Süreli Yayınlar

Akşam (İstanbul): 1946 – 1947

Ayn Tarihi: 1945 – 1946.

Cumhuriyet (İstanbul): 1930, 1946 – 1949.

Resmi Gazete: 1940, 1942, 1945 –1950.

Resmi Ceride: 1924 (Hicri 1336).

Sebilürreşad (İstanbul): 1949, 1951.

Selamet: 1949.

Tanin (İstanbul): 1947.

Ulus (Ankara): 1946 – 1950.

Vakit (İstanbul): 1947 (8 Eylül 1947 Tarihinden İtibaren Vakit – Yeni Gazete Adıyla).

Vatan (İstanbul): 1946.

Yeni Sabah (İstanbul): 1946 – 1947, 1950.

C. Kitaplar

1950-1965 Milletvekili ve 1961, 1964 Cumhuriyet Senatosu Üye Seçimleri Sonuçları, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphanesi, Yayın No: 513, Ankara 1966.

Ağaoğlu, Samet, **Siyasi Günlük Demokrat Parti'nin Kuruluşu**, (haz. Cemil Koçak), İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

Ahmad, Feroz, **Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)**, Hil Yayın, İstanbul 2010.

Akandere, Osman, **Millî Şef Dönemi**, İz Yayıncılık, İstanbul 1998.

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1990)**, C. 1 1914-1980, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1992.

Ateş, Toktamış, **Türk Devrim Tarihi**, DER Yayınları, İstanbul 2003.

Başgil, Ali Fuad, **Din ve Laiklik**, Yağmur Yayınları, İstanbul 1991.

Bayar, Celal, **Başvekilim Adnan Menderes**, (drl. İsmet Bozdağ), Baha Matbaası, İstanbul 1969.

Berkes, Niyazi, **Teokrasi ve Laiklik**, Adam Yayınları, İstanbul 1997.

-----, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, (haz. Ahmet Kuyuş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

Cebesoy, Ali Fuat, **Siyasi Hatıralar**, C. 2, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1960.

Çavdar, Tevfik, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, İmge Kitabevi, Ankara 1995.

Daver, Bülent, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Layiklik**, Son Havadis Matbaası, Ankara 1955.

Davison, Andrew, **Türkiye’de Sekülerizm ve Modernlik**, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

Demirel, Ahmet, **Birinci Meclis’te Muhalefet, İkinci Grup**, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

Divitçioğlu, Sencer, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu**, İ.Ü. İktisat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1967.

Duman, Doğan, **Demokrasi Sürecinde Türkiye’de İslamcılık**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1999.

Duverger, Maurice, **Siyasi Partiler**, (çev. Ergun Özbudun), Bilgi Yayınevi, Ankara 1974.

Egemen, Bedi Ziya, **Terbiye İlminin Problemleri ve Terbiye Meselesi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları LIV Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1965.

Erim, Nihat, **Günlükler 1925-1979**, (haz. Ahmet Demirel), C. I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

Ergin, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, C. 5, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

Eroğul, Cem, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara 1990.

Goloğlu, Mahmut, **Devrimler ve Tepkileri**, Başnur Matbaası, İstanbul 1972.

Gök, Dursun, **İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisi Dönemi (1923-1927)**, Günay Ofset, Konya 1995.

Gökacı, Mehmet Ali, **Türkiye’de Din Eğitimi ve İmam Hatipler**, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Gözaydın, İftar, **Diyanet, Türkiye Cumhuriyeti’nde Dinin Tanzimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

Gün, Fahrettin, **Sebilürreşad Dergisi Ekseninde Çok Partili Hayata Geçerken İslamcılara Göre Din-Siyaset ve Laiklik (1948-1954)**, Beyan Yayınları, İstanbul 2001.

Güngör, Süleyman, **Muhalefette CHP**, Alternatif Yayınları, Ankara 2004.

Gürkan, Nilgün, **Türkiye’de Demokrasiye Geçişte Basın (1945-1950)**, İletişim Yayınları, İstanbul 1998.

Hale, William, **Türkiye’de Ordu ve Siyaset**, (çev. Ahmet Fethi), Hil Yayıncılık, İstanbul 1994.

Heyd, Uriel, **Ziya Gökalp, Türk Milliyetçiliğinin Temelleri**, (çev. Cemil Meriç), Sebil Yayınları, İstanbul 1980.

Hirsch, Ernst, **Anılarım, Kayzer Dönemi, Weimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi**, TÜBİTAK Yayınları, Ankara 1997.

Hobsbawm, Eric, **Devrim Çağı 1789-1848**, (çev. Bahadır Sina Şener), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2005.

Huberman, Leo, **Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla**, (çev. Murat Belge), İletişim Yayınları, İstanbul 2007.

İnalcık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

İnönü, İsmet, **Defterler (1919-1973)**, (haz. Ahmet Demirel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

İstatistik Göstergeler Statistical Indicators 1923-2009, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2010.

Jaeschke, Gotthard, **Yeni Türkiye’de İslamlık**, (çev. Hayrullah Örs), Bilgi Yayınevi, Ankara 1972.

Kara, İsmail, **Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C. 8, TTK Basımevi, Ankara 1988.

Karpat, Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Keyder, Çağlar, **Türkiye’de Devlet ve Sınıflar**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Kili, Suna, **Türk Devrim Tarihi**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1982.

Koçak, Cemil, **İkinci Parti, Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları (1945-1950)**, C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2010

-----, **Millî Şef Dönemi (1938-1945)**, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Kongar, Emre, **Atatürk ve Devrim Kuramları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981.

Konyar, Hürriyet, **Ulus Gazetesi, CHP ve Kemalist İlkeler**, Bağlam Yayınları, İstanbul 1999.

Köker, Levent, **Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 161.

Küçükömer, İdris, **Batılılaşma & Düzenin Yabancılaşması**, Profil Yayıncılık, İstanbul 2010.

Lewis, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (çev. Metin Kıratlı), TTK Yayınları, Ankara 1984.

Mardin, Şerif, **Din ve İdeoloji**, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

Millî Şef'in Söylev, Demeç ve Mesajları, (drl. Kemal Kadri Kop), Akay Kitabevi-Ankara, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1945.

Nadi, Nadir, **Perde Aralığından**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1991.

Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006.

Pamuk, Şevket, **100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1990.

Sencer, Muzaffer, **Dinin Türk Toplumuna Etkileri**, May Yayınları, İstanbul 1974.

Soysal, İsmail, **Soğuk Savaş Dönemi ve Türkiye Olaylar Kronolojisi (1945-1975)**, İsis Yayıncılık, İstanbul 1997.

Tanör, Bülent, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.

Teziç, Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 2000.

Timur, Taner, **Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş**, İmge Kitabevi, Ankara 2003.

Toker, Metin, **Demokrasimizin İsmet Paşa’lı Yılları, Tek Partiden Çok Partiye 1944-1950**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1990.

Tunaya, Tarık Zafer, **İslamcılık Cereyanı**, Baha Matbaası, İstanbul 1962.

-----, **Siyasi Kurumlar ve Anayasa Hukuku**, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları No: 554, İstanbul 1980.

-----, **Türk Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, Yedigün Matbaası, İstanbul 1960.

-----, **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, ARBA Yayınları, İstanbul 1995.

Tunçay, Mete, **Türkiye Cumhuriyeti’nde Tek Parti Yönetimi’nin Kurulması (1923-1931)**, Cem Yayınevi, İstanbul 1992.

-----, **Türkiye’de Sol Akımlar I (1908-1925)**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1978.

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, **Tarih II Orta Zamanlar**, Devlet Matbaası, İstanbul 1933.

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, **Tarih IV**, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Uran, Hilmi, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Us, Asım, **Asım Us’un Hatıra Notları**, Vakıf Matbaası, İstanbul 1966.

Uyar, Hakkı, **Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi**, Boyut Kitapları, İstanbul 1999.

Üçok, Coşkun, **Siyasal Tarih 1789-1950**, Başnur Matbaası, Ankara 1967.

Ülken, Hilmi Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, 1994.

Ünsür, Ahmet, **Kuruluşundan Günümüze İmam-Hatip Liseleri**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.

Yalman, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim Geçirdiklerim**, C. 2, (haz. Erol Şadi Erdinç), Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1997.

Yücekök, Ahmet, **100 Soruda Türkiye’de Din ve Siyaset**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1976.

Ziya Gökalp, **Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak**, Kadro Yayınları, İstanbul 1977.

Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, (çev. Yasemin Saner), İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

D. Makaleler

Abadan, Yavuz, “İlahiyat Fakültesi”, **Ulus**, 16 Haziran 1949, No: 10040, s. 1, 3.

-----, “Meclisteki Hadise”, **Ulus**, 6 Şubat 1949, No: 9910, s. 1, 3.

-----, “Tanzimat Fermanının Tahlili”, **TANZİMAT**, C. I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 31-58.

Ahmad, Feroz, “Türkiye’nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 7, İletişim Yayınları İstanbul 1983, s. 1991-1998.

Akseki, A. Hamdi, “Din Tedrisatı ve Dini Müesseseler Hakkında Mühim Bir Rapor”, **Sebilürreşad**, C. 5, S. 105, Gün Basımevi, Haziran 1951, s. 67-68.

Akşin, Sina, “Cumhuriyet Halk Partisi’nin Siyasal, Toplumsal ve İdeolojik Kökenleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 8, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 2037-2042.

-----, “Siyasal Tarih (1908-1923), **Yakınçağ Türkiye Tarihi**, (haz. Sina Akşin), Milliyet Kitaplığı, İstanbul, s. 27-123.

Arabacı, Caner, “Eşref Edip ve Sebilürreşad Üzerine”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce İslamcılık**, (ed. Yasin Aktay), C. 6, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 96-128.

Atay, Falih Rıfki, “Gerilik”, **Ulus**, 6 Şubat 1949, No: 9910, s. 4.

Aydın, Mustafa, “İkinci Dünya Savaşı ve Türkiye, 1939-1945”, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, (ed. Baskın Oran), C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 399-476.

Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğunun Teşkilat ve Müesseselerinin Şer’iliği Meselesi”, **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C. 11, S. 3-4, Kenan Matbaası, İstanbul 1945, s. 203-224.

Boratav, Korkut, “Türkiye’de Devletçilik”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 412-418.

Çolak, Filiz, “Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş ve Demokrat Parti (1945-1950)”, **Türkler**, C. 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.774-782.

Doğrul, Ömer Rıza, “İslamiyeti Ancak Bilgi ve Bilginler Temsil Eder”, **Selamet**, No: 7-75, 23 Şubat 1949, s. 2, 15.

Edip, Eşref, “Günaltay’ın Başbakanlığı ve Akisleri”, **Sebilürreşad**, C. 2, S. 29, ŞAKA Matbaası, Ocak 1949, s. 57-62.

Ekinci, Necdet, “İnönü Dönemi ve II. Dünya Savaşı Yılları”, **Türkler**, C.16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 703-745.

Erim, Nihat, “Demokrasi Gaye Midir Vasita Mıdır?”, **Ulus**, 30 Mayıs 1946, s. 1, 3.

Esen, Mekki Said, “C.H.P., Kurultayında Bugün Beklenen Fırtına”, **Cumhuriyet**, 20 Kasım 1947, No: 8355, s. 1,2.

Fırat, Melek, “1945-1960 Yunanistan’la İlişkiler”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, C. 1, (ed. Baskın Oran), İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 576-614.

-----, “Papa Eftim ve Türk Ortodoks Patrikhanesi Kutusu”, **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, (ed. Baskın Oran), C.1, İstanbul 2008, s. 190.

Gençosman, Kemal Zeki, “Tedbirleri Geciktirmiyelim”, **Ulus**, 6 Şubat 1949, No: 9910, s. 3.

Haytoğlu, Ercan, “1945’te Çok Partili Siyasi Hayata Geçişte Bir İlk: Millî Kalkınma Partisi”, **Türkler**, C.16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 783-797.

Heper, Metin, “Bürokrasi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 290-297.

Hilav, Selahattin, “Düşünce Tarihi (1908-1980)”, **Yakınçağ Türkiye Tarihi**, (haz. Sina Akşin), C. 1, Milliyet Kitaplığı, İstanbul, s. 381-414.

İnsel, Ahmet, “Devletçiliğin Anatomisi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s.419-425.

Keyder, Çağlar, “İktisadi Gelişmenin Evreleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 1065-1073.

Koçak, Cemil, “Siyasal Tarih (1923-1950)”, **Yakınçağ Türkiye Tarihi**, (haz. Sina Akşin), C.1, Milliyet Kitaplığı, İstanbul, s. 127-226.

Koçlar, Bekir, “Çok Partili Hayata Geçiş Döneminde Hükûmet-Muhalefet İlişkisi”, **Türkler**, C. 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 754-764.

Kotil, Ahmet, “Dünyada ve Türkiye’de Siyasal Partiler”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 7-8, İletişim Yayınları İstanbul 1983, s. 2000-2009.

Mardin, Şerif, “İslamcılık”, **Türkiye’de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 11-24.

-----, “İslamcılık”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 7, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 1936-1940.

-----, “Modern Türkiye’de Din ve Siyaset”, (çev. Mustafa Erdoğan), **Türkiye’de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 114-145.

-----, “Türkiye’de Din ve Laiklik”, (çev. Fahri Unan), **Türkiye’de Din ve Siyaset**, İletişim Yayınları, İstanbul 1998, s. 37-80.

-----, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, (ed. Mehmet Ö. Alkan), C.1, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

Menteşeoğlu, Feridun Osman, “İslamlığımız ve İşletmeciler”, **Ulus**, 6 Ocak 1949, No: 9879, s. 2.

Mert, Nuray, “Cumhuriyet Türkiye’sinde Laiklik ve Karşı Laikliğin Düşünsel Boyutu”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Kemalizm**, (ed. Ahmet İnel), C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 197-209.

Nadi, Nadir, “Gençliğe ve Dine Dair”, **Cumhuriyet**, 28 Ocak 1947, No: 8063, s. 1, 3.

-----, “Yeni Tüzük”, **Cumhuriyet**, 2 Aralık 1947, No: 8367, s. 1,3

Oran, Baskın, “Sèvres Barış Antlaşması”, **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı’ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, (ed. Baskın Oran), C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 113-138.

Özkaya, Yücel, “Atatürk Dönemi ve Atatürk İnkıpları”, **Türkler**, C. 16, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 365-393.

Sadak, Necmeddin, “Nereye Gidiyoruz”, **Akşam**, 21 Ocak 1947, No: 10151, s. 1-2.

-----, “Parti Divanının Toplantıları Münasebetile”, **Akşam**, 23 Ocak 1947, No: 10153, s. 1.

Safa, Peyami, “Fakir ve Dindar”, **Ulus**, 12 Nisan 1949, No: 9975, s. 1.

-----, “Türbe Fobisi”, **Ulus**, 2 Şubat 1950, No: 10271, s. 1.

Saraçoğlu, A. Cemaleddin, “Divan Kararları”, **Yeni Sabah**, 29 Ocak 1947, No: 3023, s. 1, 5.

Savcı, Bahri, “Batılı İlkeler Altında Demokrasileşme”, **A.Ü. SBF Dergisi**, C. 29, No: 1, Mart 1974, s. 1-18.

Sayarı (Toprak), Binnaz, “Türkiye’de Dinin Denetim İşlevi”, **A.Ü. SBF Dergisi**, C. 33, No: 1-2, Mart-Haziran 1978, s. 173-185.

Soysal, İlhami, “Mezhepler/Tarikatlar”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 5, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 1364-1374.

Şaylan, Gencay, “Cumhuriyet Bürokrasisi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 298-308.

Tekeli, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 3, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 650-672.

Toker, Metin, “Dünyanın En Yaşlı Talebeleri İstanbul’da”, **Cumhuriyet**, 4 Şubat 1949, No: 8794, s. 4.

Trak, Ayşe, “Liberalizm-Devletçilik Tartışması (1923-1939)”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 1085-1089.

Tunçay, Mete, “Atatürk’e Nasıl Bakmak”, **Toplum ve Bilim**, S. 4, Kış 1978, s. 86-92

-----, “Laiklik”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 2-3, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 570-578.

-----, “Siyasal Gelişmenin Evreleri”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 7, İletişim Yayınları İstanbul 1983, s. 1967-1990.

Us, Asım, “Halk Partisi İçindeki Müfritler ve Mutediller”, **Vakit**, 27 Ağustos 1947, No: 10734, s. 1.

Yalman, Ahmet Emin, “Halk Partisi Kurultayından İntibalarım”, **Vatan**, 11 Mayıs 1946, No: 1779, s. 1, 3.

E. Gazete Haberleri

“Afyon’daki Dava, Dini Alet Edenlerden 27 si Cezaya Çarpıldı”, **Ulus**, 15 Aralık 1948, No: 9857, s. 1, 4.

“Ankara C. Savcılığını Vazifeye Davet Ediyoruz!”, **Ulus**, 19 Nisan 1949, No: 9982, s. 1, 3.

“Aydında Seçimden 48 Saat Önce Acı Bir Hadise”, **Cumhuriyet**, 20 Temmuz 1946, No: 7876, s. 1, 4.

“B. Hamdullah Suphi’den Sonra Halk Partisinden Başka Çekilecekler Var Mı?” **Akşam**, 30 Aralık 1947, No: 10489, s. 1;

“B. Hilmi Uran İstanbul’da”, **Ulus**, 13 Şubat 1948, s. 1, 3.

“B. Günaltay Dün Kabinesini Kurdu”, **Ulus**, 17 Ocak 1949, No: 9890, s. 1.

“Barbaros’un Türbesi Dün Törenle Açıldı”, **Ulus**, 19 Nisan 1950, No: 10346, s. 1, 6.

“Başbakan İstanbul’da”, **Ulus**, 13 Mayıs 1949, 10006, s. 1, 3.

“Başbakanın Demeci, Hükümet İnkılâplarımızın Azimli Bir Bekçisidir”, **Ulus**, 16 Şubat 1949, No: 9920, s. 1, 3, 5.

“Bayar-Günaltay Mülakatının İçyüzü”, **Yeni Sabah**, 20 Nisan 1950, No: 3968, s. 1, 5

“Ben C.H.P. Mensubuyum”, **Yeni Sabah**, 26 Haziran 1946, No: 2911, s. 1, 3.

“Bugün Onaltıncı Dil Bayramıdır”, **Ulus**, 26 Eylül 1948, No: 9773, s. 1.

“C.H.P. Divanı Çalışmalarını Dün Bitirdi”, **Yeni Sabah**, 28 Ocak 1947, No:3022, s. 1.

“C.H.P. Divanı Görüşmelerini Bitirdi”, **Akşam**, 28 Ocak 1947, No: 10158, s. 2.

“C.H.P. Dün Aday Listesini Neşretti”, **Yeni Sabah**, 23 Nisan 1950, No: 3971, s. 1, 7.

“C.H.P. Grubu Dün Üç Defa Toplandı”, **Cumhuriyet**, 5 Eylül, 1947, No: 8282, s. 1.

“C.H.P. Grubunun Hararetle Toplantısı”, **Cumhuriyet**, 1 Kasım 1947, No: 8336, s. 1-3.

“C.H.P. İçindeki Seçim Mücadelesi”, **Cumhuriyet**, 31 Ekim 1947, No: 8335, s. 1.

“C.H.P. Kurultayında En Heyecanlı Gün”, **Cumhuriyet**, 3 Aralık 1947, No: 8368, s. 4.

“C.H.P. Listesinde 162 Yeni Aday Bulunmaktadır” **Ulus**, 19 Temmuz 1946, s. 1.

“C.H.P. Meclis Grubu”, **Ulus**, 21 Mayıs 1948, s. 1.

“C.H.P. Meclis Grubunda İslam İlahiyat Fakültesi Kurulması Kararlaştı”, **Ulus**, 26 Mayıs 1948, s. 1.

“C.H.P. Müfritlerinin Parti Divanı Listesi Belli Oldu”, **Cumhuriyet**, 25 Ekim 1947, No: 8332, s. 1.

“C.H.P. nin Milletvekili Adayları”, **Ulus**, 9 Mayıs 1950, No: 10366, s. 1.

“C.H. Partisi Divanı” **Akşam**, 22 Ocak 1947, No: 101552, s. 1.

“C.H. Partisi Divanı Yarın Toplanıyor..”, **Yeni Sabah**, 15 Ocak 1947, No: 3009, s. 1,5.

“C.H.P.sinde Yapılması Düşünülen Islahat”, **Cumhuriyet**, 14 Ocak 1947, No: 8049, s.1.

“C.H.P. Yüce Divanı”, **Tanin**, 28 Ocak 1947, No: 4454, s. 1.

“CHP Meclis Grubu Toplantısında Başbakana 34 Muhalife Karşı 303 Oyla İtimat Bildirildi”, **Vakit**, 27 Ağustos 1947, No: 10734, s. 1, 3.

“CHP Meclis Grubunda 35ler” **Vakit**, 30 Ağustos 1947, No: 10734, s. 1, 3.

“Cumhurbaşkanı İnönü’nün Nutku”, **Vatan**, 11 Mayıs 1946, No: 1779, s. 1, 4.

“Cumhurbaşkanı’nın Beklenen Açış Nutku”, **Yeni Sabah**, 11 Mayıs 1946, No: 2865, s. 1, 3.

“Cumhurbaşkanımız Patrik Athenagoras’ı Çankaya’da Kabul Etti”, **Ulus**, 6 Şubat 1949, No: 9910, s. 1, 3.

“Çok Çirkin Bir Jest”, **Ulus**, 19 Aralık 1946, s. 1.

“Çok Partili Rejim Bizim İçin Millî Bir Davadır”, **Ulus**, 20 Ocak 1948, s. 1, 3.

“Demokrat Parti Kararını Verdi: Belediye Seçimlerine Girmiyor”, **Vatan**, 9 Mayıs 1946, No: 1777, s. 1.

“Demokrat Parti Seçimlere Giriyor”, **Yeni Sabah**, 13 Haziran 1946, No: 2898, s. 1.

“Demokrat Parti Seçimlere Giriyor”, **Yeni Sabah**, 17 Haziran 1946, No: 2902, s. 1.

“Demokrat Partinin Beyannamesi”, **Vatan**, 14 Mayıs 1946, No: 1782, s. 1.

“Demokrat Partinin Beyannamesi”, **Yeni Sabah**, 19 Haziran 1946, No: 2904, s. 1.

“Din Dersleri”, **Ulus**, 16 Şubat 1948, s. 1.

“Din Derslerine Dair C.H.P. Grup Kararı”, **Ulus**, 20 Şubat 1948, s. 1, 3.

“Din Öğretimi Meselesi”, **Ulus**, 26 Şubat 1948, s. 1, 5.

“Din Öğretimi Serbes”, **Akşam**, 03 Temmuz 1947, s. 2.

“Din Öğretimine Dair Raporun İkinci Kısmı”, **Ulus**, 24 Nisan 1948, s. 1-2.

“Din Öğretiminin Nasıl Yapılacağı Tesbit Edildi”, **Vakit**, 03 Temmuz 1947, No: 10681, s. 1, 5.

“Din Terbiyesi ve Laiklik Hakkında C.H.P. de Üç Cereyan Var”, **Akşam**, 26 Kasım 1947, No: 10455, s. 1.

“Din ve Laiklik”, **Akşam**, 1 Aralık 1947, No: 10460, s. 3.

“Din ve Laiklik” **Akşam**, 2 Aralık 1947, No: 10461, s. 1, 3.

“Din Yolu ile Geri Dönemeyiz”, **Ulus**, 5 Ocak 1949, No: 9878, s. 2.

“Dini Siyasete Alet Eden Bir Müftü, ‘Abdestsiz Demokratlara Sakın Aldanmayın’ Diyor”, **Yeni Sabah**, 20 Haziran 1946, No: 2905, s. 1, 3.

“Ey Demokrasi! Senin Namına Ne Kanunlar Yapılıyor”, **Sebilürreşad**, C. 2, S. 48, Şaka Matbaası, Haziran 1949, s. 357-363.

“Ezan Okuyan Muhiddin 40 Gün Hapis Yatacak”, **Ulus**, 17 Şubat 1949, No: 9921, s. 5.

“Gazetelerin Tahrikçi Yayın Yapmasına İzin Verilmiyor”, **Ulus**, 25 Temmuz 1946, s. 1.

“H.F. Gurupunun Kararları”, **Cumhuriyet**, 5 Teşrinisani 1930, No: 2334, s. 1.

“Halk Partisi Fevkalade Kurultayı Toplandı”, **Yeni Sabah**, 11 Mayıs 1946, No: 2865 s. 1.

“Hamdullah Suphi, Dün C.H.P.den İstifa Etti”, **Cumhuriyet**, 30 Aralık 1947, No: 8395, s. 1.

“Hamdullah Suphi C.H.P.den İstifa Etti”, **Vakit-Yeni Gazete**, 30 Aralık 1947, No: 10853, s. 1.

“Hasan Saka Kabinesi Dün İstifa Etti”, **Ulus**, 15 Ocak 1949, No: 9888, s. 1.

“Herkes Gider Mersin’e, Bayar Gider Tersine!”, **Ulus**, 2 Haziran 1949, No: 10026, s. 1.

“Hükümet Partide İtimad Reyi Aldı”, **Cumhuriyet**, 27 Ağustos 1947, No: 8273, s. 1,3.

“Hükümet Programını Aynen Neşrediyoruz”, **Ulus**, 23 Ocak 1949, No: 9896, s. 1, 3.

“İmam ve Hatip Kursları Hakkında”, **Selamet**, No: 6-74, 16 Şubat 1949, s. 3, 10.

“İnönü C.H.P. Genel Başkanı Seçildi”, **Vakit-Yeni Gazete**, 4 Aralık 1947, No: 10827, s. 1.

“İnönü’nün Tarihi Söylevi”, **Ulus**, 11 Mayıs 1946, s. 1-2.

“İnönü’nün Türk Milletine Seçim Beyannamesi”, **Ulus**, 18 Temmuz 1946, s. 1.

“İstanbul’da da Bir Adam Sokakta Arapça Ezan Okudu”, **Ulus**, 14 Şubat 1949, No: 9918, s. 1.

“İstanbul’un 500 üncü Yılı Hazırlığı”, **Ulus**, 16 Aralık 1949, 10222, s. 1, 6.

“Kabine Dün İstifa Etti”, **Cumhuriyet**, 10 Eylül 1947, No: 8287, s. 1, 3.

“Kabine Grup’ta Güvenoyu Aldı”, **Ulus**, 23 Ocak 1949, No: 9896, s. 1, 3.

“Komünist Yaveleri!”, **Ulus**, 22 Ocak 1948, s. 1, 4.

“Kurultay Bugün Açılıyor”, **Ulus**, 10 Mayıs 1946, s. 1.

“Kurultay Bugün Dağılıyor”, **Vakit-Yeni Gazete**, 3 Aralık 1947, No: 10826, s. 2.

“Kurultayda Dün Beklenen Seçimler Yapıldı”, **Cumhuriyet**, 4 Aralık 1947, No: 8369, s. 1.

“Kurultayda Dünkü Heyecanlı Müzakereler”, **Cumhuriyet**, 23 Kasım 1947, No: 8358, s. 1.

“Kurultayın Genel Başkanlığa Dair Kararı”, **Cumhuriyet**, 1 Aralık 1947, No: 8366, s. 1,4.

“Kurultay Tüzüğü Kabul Etti”, **Akşam**, 1 Aralık 1947, No: 10460, s. 1.

“Layiklik ve Din Hizmetleri”, **Ulus**, 24 Mayıs 1948, s. 1-2.

“M. Kalkınma Partisi Dün Seçimlerden Çekildi”, **Yeni Sabah**, 27 Mayıs 1946, No: 2881, s. 1.

“Mahkemeler: Teccal Olmadığını İspat İçin Arapça Ezan Okumuş”, **Ulus**, 19 Şubat 1949, No: 9923, s. 2.

“Meclis, Seçimi Yenileme Kararı Verdi”, **Ulus**, 11 Haziran 1946, s. 1, 4.

“Mecliste Ezan Okuyanlar, Üç Kafadar Dün Adliyeye Verildi”, **Ulus** 6 Şubat 1949, No: 9910, s. 1, 3.

“Meclisteki Hadise, Arapça Ezan Okumağa Kalkan İki Dinleyici Tevkif Edildi”, **Ulus**, 5 Şubat 1949, No: 9909, s. 1, 3, 5.

“Mehmet Akif Ersoy Sokağı”, **Ulus**, 31 Ekim 1949, No: 10176, s. 1-2.

“Mektep Programlarında Ahlak ve Din Derslerine Yer Verilecek”, **Yeni Sabah**, 21 Ocak 1947, No: 3015, s. 1.

“Millet Partisinin Beyannamesi”, **Sebilürreşad**, C. 2, S. 48, Şaka Matbaası, Haziran 1949, s. 363-364.

“Milletvekili Seçimlerinin Hazırlığı Hızlandı”, **Yeni Sabah**, 18 Haziran 1946, No: 2903, s. 1.

“Milliyetçilik ve Devletçilik İçin Dünkü Tartışmalar”, **Cumhuriyet**, 2 Aralık 1947, No: 8367, s. 4.

“MKP Seçimlerin Feshini İstiyor”, **Vatan**, 30 Mayıs 1946, No: 1798, s. 1.

“Parti Kurultayı Bugün Toplanıyor”, **Vatan**, 10 Mayıs 1946, No: 1778, s.1.

“Parti Propagandalarında Vali Tarafılığından Şikâyet”, **Yeni Sabah**, 26 Haziran 1946, No: 2911, s. 1.

“Program ve Tüzükte Değişiklikler Yapıldı”, **Ulus**, 12 Mayıs 1946, s. 1, 4.

“R. Peker Partisi Mi?”, **Vakit-Yeni Gazete**, 5 Aralık 1947, No: 10828, s. 1.

“Rum Ortodoks Patriği Dün İstanbul’a Geldi”, **Ulus**, 27 Ocak 1949, No: 9900, s. 3.

“Şimdi de Dini Siyasete mi Karıştırıyorlar!...”, **Ulus**, 16 Nisan 1949, No: 9979, s. 1, 3.

“Tıcani Tarikati Kurucusu Pilavoğlu Dün Yargılandı”, **Yeni Sabah**, 20 Nisan 1950, No: 3968, s. 1, 5.

“Tıcaniler Tahliye Edildi”, **Yeni Sabah**, 4 Mayıs 1950, No: 3982, s. 1, 5.

“Üniversite Rektörü Hikmet Birand Bir Açış Nutku Verdi”, **Ulus**, 1 Kasım 1949, No: 10177, s. 1, 5.

“Yeni Başbakanımız Şemseddin Günaltay”, **Selamet**, No: 3-71, 26 Ocak 1949, s. 3.

“Yeni Tüzük ve Programı Beğenmiyen C.H.P.liler”, **Cumhuriyet**, 21 Ekim 1947, No: 8328, s.1.

“Yozgat’ta Bir Ezan Hadisesi”, **Ulus**, 12 Şubat 1949, No: 9916, s. 1, 3.

“Yurtta Din Öğretiminin Serbest Olması Kararlaştı”, **Cumhuriyet**, 03 Temmuz 1947, No: 8220, s. 1, 4.

F. Yayınlanmamış Tezler

Ayrancı, İlhami, **Bir Tarihçi Olarak M. Şemseddin Günaltay**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2007.

Deniz, Ali Çağlar, **M. Şemseddin Günaltay’ın Dini ve Toplumsal Görüşleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006, s. 6-7

Kara, Serdar, **Türkiye’de Sosyalizm/Komünizm Tartışmaları**, Basılmamış Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Konya 2009.

Şeker, Tekin, **Demokrat Parti Dönemi Din Politikaları (1946-1954)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2006.

Uyanık, Necmi, **Modernist İslâmcı Bir Aydınım Geleneksel Eğitim Kurumlarına Bakışı: Medreseler, Tekkeler ve M. Şemseddin Günaltay**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 1996.

EKLER

Ek 1: Bursa'da Cami Tuvaletlerine Kuran Sayfaları Atan Birisi Hakkında Soruşturma Açılması ve Akıl Hastanesine Gönderilmesi

T. C.		Ankara	
DAHİLİYE VEKÂLETİ		3/7/1929	
Emniyet Umum Müdürlüğü		4/6	
Şube	Birincisi	Başvekaleti celileye	
Hususi	20/3 138		
Umumi			
Cevap 554			
22/6/1929 tarih ve 1950 sayılı tezkereye zeyildir :			
Bursadaki Ulu cami halalarına Kuran sayfalarını atan müteakıt zabitanın Hasan isimindeki şahsın iki sene evvel Bursa timarhanesine girmiş ve validesinin kefaletiyle serbest bırakılmış olduğu ve bu defa yaptığı bu hareketin de yine saikâi cinnetle olduğu anlaşılmış ve Bursa timarhanesine gönderildiği Ulu cami memurlarının kendilerine mevdu vazifeyi hüsnü ifa etmedikleri ve kıymetdar halaların çalınmasına da sebebiyet vermeleri ihtimaline binaen tebdilleri hususunun müftülüğe bildirildiği Bursa vilâyetinden bildirilmiştir . Arzederim efendim .			
Dahiliye vekili		A. H. H.	
- 2 -		1	
Cevaben yazılacak muharrerata ait olduğu şube tarih ve numarasının derci rica olunur efendim.			
030	10	88	580 / 10

T.C.
DAHİLİYE VEKÂLETİ

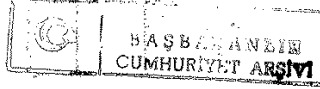
Emniyet Umum Müdürlüğü

Şube Birinci K.1

Husust 1950

Umumi 129

Emniyet 535

Başvekâleti celileye

Bursadaki Ulucami halâlarına camideki kuranlar-
dan ara sıra çalınan sayfaların atıldığı, geçenlerde icra olunan
taharriyat sırasında görülmüş ve neticei tahkikatta Bursada mukim
mütেকait zabitanın İhsan isminde biri tarafından yapıldığı anla-
şılarak mumaileyh berayı muayene hastaneye gönderildiği gibi tah-
kikatta tamik edilmekte bulunmuştur . Arzı malumat ederim efendim

[Handwritten signature]
Rifat

Dahiliye vekili

[Handwritten signature]

BASVEKÂLETİ KARAKİ		
Tarih	No	İş
25-6-29	4766	

030	10			88	580	10

Cevaben yazılacak muharrerata ait olduğu şube tarih ve numarasını derci rica olunur efendim.

Ek 2: CHP Müstakil Grubu Başkanvekilliğine Sunulan Din İşlerine İlişkin
Yapılacak Reformla İlgili Parti İçerisindeki Görüşleri Yansıtan 17 Nisan 1945
Tarihli Rapor

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

№ : 33

C. H. P. Müstakil Grubu Başkanvekilliğine

Din İşleri Reisliği işleri

17 . IV . 1945

Diyanet İşleri Reisliğine ait mütalâalar üç kısımda toplanabilir:

A) Arkadaşlardan bir kısmı :

1. Dünya işlerini din işlerinden tamamiyle ayırmış olan bir rejimde Diyanet İşleri Reisliği gibi bir teşkilâtın yer almaması;
2. Kur'an ve din tatbikatının öz tükçe olarak tanzim ve tertibi;
3. İbadet yerleri Türkün geleneğine uygun bir tarza konularak halkevlerinin ibadetyeri, ibadet yerinin de halkevine benzer bir şekle ifrağı;
4. Rühbanlığın icabatı olan her şeyin silinmesi ve ezeümle sarık, cübbe ve din tatbikatında kullanılan her nevi kıyafetin ilgası;
5. İbadet usul ve zamanlarının tanzimi;
6. Diyanet İşleri Reisliği yerine, dil kurumuna benzer bir teşkilât ikame edilerek din teşkilâtının Devlet bünyesinden çıkarılarak millete maledilmesi; mütalâasında bulunulmuşlardır.

B) Bu mütalâalara karşılık olarak düşüncelerini beyan etmiş olan arkadaşlardan bir kısmı, Devletin yeni baştan din işlerini ele almasına taraftar olmadıklarını, bu meseleye Parti Kongrelerinde temas edilmiş olduğunu din işlerinin dünya işlerinden tamamen ayrılmış bulunduğunu itikat ve âmele taallük eden mesailin Devlet tarafından tanzimi de müdahale mahiyetinde bulunacağını, dan türkçeleştirmeğe tamamen taraftar olmakla beraber bunun bir din islahatı olarak değil, bir kültür işi olarak yapılması doğru olacağı izah etmişlerdir.

C) Diğer bir kısım arkadaşlar, bir çok vilâyetlerde açılan hafız yetiştirme mekteplerinin bir taassup ve propaganda ocağı durumunda olduklarını, vaizlerin bilgisizlik yüzünden halka yanlış telkinatta bulunmalarının fena tesirlerini izah ederek bu husus hakkında da tetkikat yapılması teklifinde bulunmuşlardır.

C bendinde beyan edilen mütalâalar daha ziyade idarî hususlara taallük etmekte olduğundan Diyanet İşleri Reisliğiyle yapılan temaslarda şu neticeye varılmıştır. 26 Recep 1342 ve 3 Mart 1340 tarih ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu Türkiye dâhilindeki bütün tedrisatın tanzimini Milli Eğitim Bakanlığına tevdi etmiş bulunmaktadır. Halkın birleşerek açtıkları Kur'an öğretmen okulları memleket müftüsü ile idare âmirlerinin sıkı nezaret ve murakabeleri altında bulunmakta ve bu yerlerde haricî herhangi bir tahrik ve teşvikte bulunulmamasına hususi bir itina gösterilmekte olduğu anlaşılmıştır.

Bununla beraber maksadı aşan propagandaların nerelerde yapıldığı bilindiği takdirde gereken kanuni tedbirlerin alınacağı tabiidir.

Vaizler meselesinde Diyanet İşleri alâka ve ciddiyetle durmaktadır. Ahiren vaizlere rehber olmak üzere «Vaizler» adında bir kitap bastırarak bütün vaizlere dağıtılmıştır. Ancak vaizler meselesi artık nesli tükenmekte olan imam, hatib ve müftüler ile birlikte derpiş edilmesi lâzımgelen bir mesele hâ-

indedir. Diyanet İşleri Reisliğinin bu bapta hazırlanmış olduğu rapor Başbakanlığa sunulmuştur.

Yukarıya kısaca alınmış olan mütalâadan Diyanet İşleri Reisliği teşkilâtının Devlet bünyesinde yer almasının muvafık olup olmayacağı meselesine gelince; bu husus ötedenberi Bütçe Encümeninde, Kamutayda ve Parti Kurultayı Komisyonlarında tetkik ve müzakere mevzuu olagelmektedir.

Teşkilâta bir değişiklik yapılmadığına göre menfi bir neticeye bağlanmamış olması lâzımdır.

Lâiklik Parti Nizamnamesinin beşinci maddesinin (c) bendinde şu suretle izah olunmuştur : «Parti, Devlet idaresinde bütün kanunların, nizamların ve usullerin muasır medeniyete ilim ve fenlerin temin ettiği esas ve şekillere ve dünya işlerine göre yapılmasına ve tatbik edilmesini prensip olarak kabul etmiştir. Din telâkkisi vicdani olduğundan her türlü tasarruzdan ve müdahaleden masumdur. Parti din fikirlerini Devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmağı, milletimizin her yönden ilerleyip yükselmesinde başlıca muvaffakiyet amili görür. Parti milli dilin ve milli kültürün diyanet yollarından yabancı dil ve kültürün tesirlerindeki masun kalmasını Türk milletinin hali ve istikbali için lüzumlu sayar. Diyanet İşleri Reisliği, teşkilâtının Devlet bünyesinde yer alıp almaması meselesinin Grupumuzca ayrıca ele alınmaktan ise şümül ve tesirleri bakımından Parti Kurultayında arzu edenler tarafından öne sürülebileceği mütalâasındayız.

Anayasanın 2 nci maddesinde yer almış olan lâiklik prensipi 1928 senesi Nisanında, Teşkilâtı Esasiye Kanununun taddiline taallük eden taktirde ilmi ve isabetli bir görüşle tahlil edilmiş bulunmaktadı. Bu taktirin gerekçesinde «Esasen Devlet bir şahsiyetî mâneviye olduğuna göre bizatihi bir mefhumu mücerrettir. Dinin maddî şahıslara tahmil ettiği mükellefiyetleri, fazlaları amelen ifasına imkân mutasavver değildir. Böyle mümkün olmayı istihsal peşinde ısrarın, bir zâaf, bütün zâaflar gibi zararlı bir zâaf tevhit edeceğine şüphe yoktur. Din ile Devletin ayrılması prensipi Devlet ve Hükümetçe dinsizliğin terveci mânasını tazammun etmemelidir. Din ile Devlet işlerinin birbirinden ayrılması dinlerin Devlet idare edenler, edecekler elinde bir âlet olmaktan kurtuluş teminatıdır. Muasır hukukîyat ilminden ve tarihten ıktibas eylediği tecrübe ve bilgileri nazarda tutan Türk inkılâbı din ile dünya işlerini karıştıran ve türlü müşkülâta sebep olmağa müsait bulunan mevaddı kaldırarak Teşkilâtı Esasiyeye sarih ve samimi bir metin vermekle Türkiye Cumhuriyetine pürüzsüz bir suret'e vaz'ı hakikisini bahşetmiş olacaktır. Bu suretledir ki; beşer mânevi saadetlerini deruhte eden din ayyar eli değmeyen vicdanlarda bülenç mevkîini ihraz ederek Allah ile fert arasında mukaddes bir temas vasıfası haline girmiş olacaktır. Bu kutsi temas camilerde, kiliselerde, havralarda veya sadece vicdanlarda arayıp bulanlar vardır. Devlet ve kanunları cümlesinin hâmisidir» denilmektedir.

Anayasanın değiştirilmesine mesnet olan bu mülâhazalar lâikliğin nazari tarafına da uygundur. Bu bakımdan itikat ve ibadeta taallük eden hususların Devletçe tanziminin, bir başka deyimle dinî reform icrasının, lâiklik esasına uygun düşmediği hakkındaki mütalâaya iştirak etmekteyiz. Arkadaşlarımızın bu bakımdan öne sürdükleri ve faydalı olduğunda şüphe olmayan değişik ve yeniliklere din uleması kendi bilgi ve vicdanlarına dayanarak ön ayak olabilirler.

Bu mülâhazalara binaen Kur'an ve Din tatbikatının öz Türkçe olarak tanzim ve tertibinin bir dil ve kültür işi olacak tetkiki, (A) bendinin 3. 4 ve 5 sayılı fıkralarında öne sürülen mütalâaların ise Grupumuzca bir Devlet işi olarak nazara alınmamasının muvafık olacağı düşüncesindeyiz.

Sayılarıyla,

Raportör

İzmir
M. Bırsel

Zonguldak
Ş. Devrin

Bu rapor, Grupun 16 . 1 . 1946 tarihli birleşiminde müzakere edilmiştir.

Ek 3: Eski Erzurum Milletvekili Salih Yeşiloğlu'nun Kitaplarına Yönelik Yasaklamaların Engellenmesini Başbakan'dan İstemesi ve Yapılan Soruşturmanın Ardından İçişleri Bakanlığı'nca Verilen Cevap

MEVLAŞIYI ÖZGÜRLENDİRME KURUMU

ES

Sayın tabirile takdirle lâyık sayın Bay Fuat.

Sayın Başbakanımız bay Şükrü Saraçoğlu'na yazılan rica nameni saklamayıp makama takdim ettiğinizden dolayı Size samimi hürmetlerimi, makamın şerefini , hilkat ve necabetinin ulviyetini takdirle maruzatıma cevap vermek nezaketinde bulunan kıymetli Başbakanımıza da en büyük şükranlar sunduğumu münasip bir zamanda müşarünileyhe arz etmenizi lutfunuzdan bekliler saadetler dilerim.30/Nisan/1946

Fatih sofular Karakadı sokak
No:5 de esbak Erzurum Millet
vekillerinden Yeşiloğlu

Salih

BAŞBAKANLIK		
Hususi Mektup İnceleme Bürosü		
Tarih	Yer	Ek
3.5.446	784	

5-

1

DEVLET ARŞİVİ
CUMHURİYET ARŞİVİ

T. C. BAŞBAKANLIK HUSUSİ KALEM MÜDÜRLÜĞÜ		<u>Özeti</u>
Yazın menur		
Yazın tarihi	22.4.1946	Bay M. Salih Yeşiloğlu
Beşer tarihi		Fatih Sofular mahallesi Kara Hadi
Dosya No.	E:5	Sokak No.5
Gidiş No.	246	<u>İSTANBUL</u>
Gidiş tarihi	26.4.	Sayın Başbakana gönderilen 16.3. 1946
Eklere		günlü yazınız karşılığıdır.
Not:		" Din Muallimi " adlı eserinizden bağ- ka Eserleriniz hakkında yasak kararı olmadı- ğı İçişleri Bakanlığında bildirilmiştir. <i>Saygılarımla</i> Hususi Kalem Müdürü
		<i>22.4.1946</i>

2

030	01			65	401	9

DEVLET ARŞİVİ
CUMHURİYET ARŞİVİ

T. C.

İçişleri Bakanlığı

Emniyet Genel Müdürlüğü

Şube	Dosya	Numara
B.İ	12272-96	

8 Nisan 1946

ÖZETİ: Eski Millet Ve-
killlerinden Salih Yeşil-
oğlu'nun müracaatı HK.

İlişiği:

(1)

Başbakanlık Yüksek Makamına

Erzurum eski Millet Vekili Salih Yeşiloğlu'nun mektubu ile ili-
şiği olan (Müslüman çocuklarına din ve ahlak bilgisi) adlı risale-
si ekli olarak sunulmuştur .

Bu kimsenin incelenen dosyasına göre ; Salih Yeşiloğlu bundan
önce (Din muallimi) , (Din öğretici) ve (Müslüman çocuklarına
din bilgisi) adlı üç eser daha çıkarmış ve bunlardan yalnız (Din
muallimi) eserinde , Lâiklik prensiplerimize aykırı mütalealar gö-
rüldüğünden bu eser Bakanlar Kurulunun 28/1/937 gün ve 2/5967 sayılı
kararile yasak edilmiştir .

Adı geçenin şimdiye kadar çıkardığı diğer eserleri hakkında
yasak kararı olmadığı gibi toplattırıldığına dair dosyasında bir ka-
yıt da yoktur .

Keyfiyeti Yüksek bilgilerine saygı ile arz ederim .

İçişleri Bakanı

Abil İbrahim

1946
10

Can

BAŞBAKANLIK		
Emniyet Genel Müdürlüğü		
Tarih	Numara	Ek
10.4.1946	610	

Kes. K. m.
10.4.1946

K.
Kartvizitlerde, Dosya sayılı numara ve tarih ekri bir elceser

BAŞBAKANLIK	
Emniyet Genel Müdürlüğü	
10-4-1946	12272/2

030 01 65 401 3

16/3/946

16/3/946

030 01 65 401 9

Seyin Başbakanımız
Memlekette (Din cehli - küfür irticası) katiiyen başlamış-
tır ? Küçüklerin , belki de yirmilik büyüklerin çoğu;âli
kudreti , peygamberini tanımamakta - hanki din ve mîlle-
te mensup olduğunu bilememektedir .
Bu böyle olmakla beraber , yurdumuzdaki " Rum , Ermeni ,
Katolik , Protestan , Yahudi " mekteplerinde din dersle-
ri okutulmakta , hatta prötestanlar tarafından mebzulen
bastırılan Türkçe İncil kitabı da , beyoğlu tünel başı
caddesinde Türk çocuklarına , paralı , parasız dağıtıl-
makta " Ayazma " denilen yerlerde yine hıristiyanlığa
ait her türlü terikatçılık icra edilmekte , (Sebül Havz)
nemiyle meşhur din müessesesinde ma'sum Türk gençleri
para ile tenessür ettirilmekte olduğu halde , müslüman
memleketinde müslümanlığa ait şu esercik iki sene evve-
lî İstanbul polisi tarafından toplattırılmış , okuyucula-
rından ele geçenlerde sorguya alınmıştır .
Evet : Tevhid-i tedrisat konuyla medreseler kapatıldı ,

030 01 65 401 9

lakin " İslam dini , İslam itikadı " mülğadır dînilmeyi,
cemiler kapatılmadı , isimler değiştirilmedi .
Değerli başbakanımız : Tebiat - baysız , itikadarız insan-
ları beynelmîlî bir hale kalbedeceği malumu ârifaneleri-
dir . Terfih tetkik edelim , Asırlardanberi şimâlden ,
garpden vukus gelen mahaceretlerin esbabı nedir ? Mîlâdî
sekiz yüzde ihtida eden köhraman Türkler " Ateşe , güneşe,
ulularına " tapındıkları günler biri birleriyle didişip
boguşmeden başka ne gibi bir rabata ve meziyyete malik
idiler ?

Seyin başbakanımız : Hürmetnameme bağlı olan bu esercik
öyle zannediyorunki : halkı birbirini , ve hükümetini de
candan sevmeye vesata olacak bir ehlek rehberidir .
Bu esercik Cumhuriyet hükümetimizin rejimine muhalif te-
lakki buyurulmadığı taktirde halk arasında okunmasına mani
olunmaması için ic . edenlere emir verilmesini yüksek ze-
kânızdan-bekler , hürmetlerimi sunarım .

Eski Erzurum Mîllet vekili

Selih Yeşil oğlu

23 Mart 1946

193.966 9/28

Ek 4: Ömer Fevzi Mardin'in Müslümanlık Açısından Zararlı Bulunan "Din Dersleri" Adlı Eserinin Yasaklanması ve Toplatılması Kararı. Diyanet İşleri Başkanı Şerafettin Yaltkaya'nın Kitap Hakkındaki Fikirleri.

T. C.
BAŞBAKANLIK
BASIN ve YAYIN GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

Ankara: 12.9.1946

Sayı : 5567

Öz: "Din dersleri" adlı
kitabın toplatılması
H:

İç. İ. D.

Eki: 2

kitap

Rapor

Başbakanlık Yüksek Katına

Ömer Fevzi Mardin tarafından yazılan İstanbul'da Aydınlik matbaasında bastırılan ve İbrahim Hilmi kitabevi tarafından yayınlanan "Din dersleri" adlı kitabın mahzurlu olduğu bir örneği ilişik olarak sunulan Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere Heyetinin 21.8.1946 gün ve 311 sayılı raporiyle de anlaşılmıştır.

Ötedenberi misyonerlik propağandası yapan ve yeni bir din telâkkisi aşılamağa çalıştığı Emniyet raporlarıyla de tebeyün eden Ömer Fevzi Mardin'in adı geçen bu eserin mevcutlarının toplatılması ve satışının yasak edilmesi hususunda gerekli Bakanlar Kurulu kararının alınmasını yüksek tensiplerinize üstün saygılarımla arz ederim

ar.

Umum Müdür

Nedim Veysel İlkin

11.12.1946 (Nedim Veysel İlkin)

A. M. B.
2+1 kış

030	10			87	574	1

12-9-956
4
4285
2

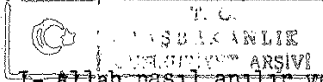
T. C.
BAŞBAKANLIK
BASIN ve YAYIN GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

T. C.
DİYANET İŞLERİ REİSLİĞİ

KARAR ÖRNEĞİ / / 194

A:
U:

Karar No: 311

Eki

1- Allah nasıl anılır ve hakiki namaz nasıl kılınır

2- Din dersleri adlı kitapların incelenmesine dair Basın ve Yayın Genel Müdürlüğünün 8/6/946 günlü 4314 Sayılı okundu:

1- Osman altay tarafından İstanbul Aydınlik Basımevinde 1946 da basılan 44 sayfalık Allah nasıl anılır adlı kitabın yayımında mahzur yoktur.

2- Ömer Fevzi Mardin tarafından İstanbul Aydın basım evinde 1946 da basılan ve İbrahim Hilmi Kitap evi tarafından yayınlanan 187 sayfa lık din dersleri adlı kitabında müellif az çok bir Amerika misyonerle- rinin propağandalarını örnek tutmuş ve yazılar, program dairesinde tas- nif edilmemiştir. Müslümanlığa Muhammedi dini demesi yanlıştır. Kitaba alınan ayetler tamam olarak değil mealen tercüme dilmıştır. ve bunlar- dan bir kısmı meselâ(Fakrau ma'eyessere minhu ve âkimüsselâta) ayeti keşimesiyle S.33,S.40?S.94,de ayetlerin tercümeleri yanlıştır.namaz hakkındaki S.28,29 ifadeleri halkın fikrini teşviş edecek mahiyette dir. meselâ;namaz ve oruç vasıtaadır,takva gayedir sözü batını teşkilâ tının dinî ifsat kasdile tuttukları meşhur olan usullerden biridir. Binaenaleyh bu kitap din bakımından faydadan ziyade zarar getirecek bir eserdir.Müellifin eserlerinde dinî bahislerde dahi Amerikalılar- dan ve misyonerlerden bahsetmesi ve yazdığı yazılarda gizli bir tari- kaht ruhunun sezilmesi; üzerinde ehemiyetle durulacak iki noktadır. kitabın(Din dersleri) adını taşıması büsbütüh hususî bir maksat güze- tildiği fikrini vermektedir.Binaenaleyh bu eserin yayımında diyanetten mahzur vardır. Keyfiyetin Yüksek Başkanlığa arzına karar verildi.

Uye	Uye	Uye	Uye	Uye
Y.Yörügân	Ü.Özker	K.Burslan		

Uygundur.21/8/946

Başkan
M.Ş.Yalçıkaya

Aslı gibidir. 21/8/946

Aynı yazılarda ait olduğu müdürlükte, tarih ve Noj sayın gösterilmesi rica olunur.

Ek 5: Konya'da Kanuna Aykırı Olarak Bir Camide Arapça Ezan Okunmasına İlişkin Bir Belge.

GİZLİLİĞİ 3 Nİ 1997 tarihine
T. C. 07019 sayılı Kanunla KALDIRILDI
KONYA
Emniyet Müdürlüğü
Kısım Z DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
Sayı 1361 CUMHURİYET ARŞİVİ
28/6/1945
Özü : .....

İlişigi

Gizlidir

Konya Müftülüğine

1- Konyanın köprübaşı yanık camii mahallesinde 14 sayılı evde oturan ve Yanık camii mescidinin fahri imami olduğunu söyleyen Hasan oğlu 285 Konya doğumlu Mehmet iyibildiren, 27/6/1945 günü akşam ezanını arapça olarak okuduğu tesbit edildiğinden evrakile birlikte adalete verilmiştir.

2- Mehmet iyibildiren, sözü geçen camii veya mescidin müseccel imami veya dairenizece bu vazifeyi yapmağa mezun olup olmadığının, mezun bulunduğu takdirde Türkçe ezan okuması lazım gelirken arapça okumak suretile selâhiyetli mercilerin evamirine riayetsizlik göstermiş olması itibarile hareketi emniyeti salib bulunduğu cihetle bu bakımdan hakkın da memuriyetinizce de idareten inzibati musamele yapılarak sonuncundan bilgi verilmesini,

3- Konya İli Merkez çevresinde faal camii ve mescitler de resmen tayin edilmiş imam ve müezzinlerden gayri kimselerin bu vazifeleri yapmalarına meydan verilmemesi ve bu suretle vazifeli imam ve müezzinlerin isimlerini, vazife mahallerini gösterir cetvelin tasdikli olarak gönderilmesini ehemmiyetle rica ederim.

4- Gereği için Vakıflar müdürlüğüne bilgi için Müftülüğe yazılmıştır.

Konya Vali V. .
Tevfik Uğurlu

051	V42		12	103	144

Ek 6: Konya Kapu Camii Hatibinin Verilen Hutbenin Dışında Konuşma Yapması ve Ezanı Sadece Sünnet Olduğu Gerekçesiyle Okutturmaması.

Özü: Kapu Camii hatibi abdurrahim H.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

238

Merkez Müftülüğüne .

Konya

- 1- Kapu camii hatibi abdurrahimin cuma ve bayram namazlarında vazifesini ifa ederken minberde diyanet işleri riyasetince tertip edilip kendisine verilmiş olan hutbe kitabı haricinde hitabette bulunmakta olduğu ve makamınızdan ihtar edilmesine rağmen yine bu itiyadından vaz geçmediği ihtar edilmiştir . Bu husustaki malumatınızın ve bu hareketinden vaz geçmesi için hangi tarihte ihtar edildiğinin tezelden bildirilmesini .
- 2- Bir cum, a namazında bililtizan ezanı okutmadan hutbeye başladığı ve minberden halkada hutbede ezanın sünnet olup teğanni² bulunduğundan dinlemesinin caiz olmadığı ve bunun için okutmadığını söylediği ve bundan dolayı halk arasında dedi kodu olduğu vaki şikâyetten anlaşılmaktadır. İslami bir an,aneyi hotbehot terk ettirmek sıfat ve salahiyetini nereden aldığıının ve bu hususta makamınızdan bir tebliğat yapılıp yapılmadığının lutfen iş,ar buyrulmasını arz ve istirham ederim.

31/8/945

Vakıflar Müdürü

[Handwritten Signature]

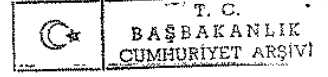
051	142						

1-

Ek 7: Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki'nin İbadethaneler Dışında da Dinî Kıyafetle Dolaşabilmesine İlişkin Yapılacak Toplantı Kararı

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kararlar Müdürlüğü
Karar sayısı
3
5904

KARAR

Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki'nin mabet dışında ruhanî elbise giymesine izin verilmesi; İçişleri Bakanlığının 29/5/1947 tarihli ve 30074 sayılı yazısıyla yapılan teklifi üzerine, 2596 sayılı kanunun birinci ve bu kanunun uygulanmasına ait tüzüğün 4 üncü maddelerine göre, Bakanlar Kurulunun 29/5/1947 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

İsmail İnönü

Başbakan <i>M. F. Akın</i>	Devlet Bakanı Başv. Yardımcısı <i>M. Ö. Özalp</i>	Devlet Bakanı <i>M. Hamdi Akseki</i>	Adalet Bakanı <i>S. N. Demirel</i>	Millî Savunma Bakanı <i>R. F. Taş</i>
İçişleri Bakanı <i>A. Ş. İsmailoğlu</i>	Dışişleri Bakanı <i>M. F. Akın</i>	Maliye Bakanı <i>H. İ. İsmailoğlu</i>	Millî Eğitim Bakanı <i>P. S. S. S.</i>	
Bayındırlık Bakanı <i>C. N. Y. İsmailoğlu</i>	Ekonomi Bakanı <i>D. C. Akın</i>	Sa. ve So. Y. Bakanı <i>S. N. Demirel</i>	Gümrük ve Tekel Bakanı <i>B. C. Akın</i>	
Tarım Bakanı <i>B. C. Akın</i>	Ulaştırma Bakanı <i>S. N. Demirel</i>	Ticaret Bakanı <i>A. Ş. İsmailoğlu</i>	Çalışma Bakanı <i>A. Ş. İsmailoğlu</i>	

130 10 01 02 113 37 4

Ek 8: Dinî Eğitim Konularını İncelemek Üzere Kurulan C.H.P. Meclis Grubu
Raporu ve Konuya İlişkin Parti İçi Kararlar

DEVLET ANKARA MECLİS GRUBU
CUMHURİYET ARŞİVİ

C. H. P.
B. M. M. GRUPLU

İdare Kurulu

Sayı

1248

31 . V . 1948

Başbakanlık Yüksek Katına

Dini Eğitim konularını incelemek üzere kurulan C.H.P. Meclis Grubu komisyonunun hazırlamış olduğu ve Grup Genel Kurulunun muhtelif tarihlerinde yapılan tartışmalardan sonra kabul edilen raporunun aşağıdaki izahat dairesinde almış olduğu son şekline ait 2 nüshası ilişik olarak sunulmuştur.

1-Raporun birinci maddesi aynen,

2-İkinci maddesi işe konunun tadiline dair verilmiş ve genel kurulca kabul edilmiş olan sureti ilişik maddede tayin ve tesbit edilen şekilde,

3-Üçüncü maddesi de "İmam ve Hatip okulları" kelimesiyle karılmak suretiyle

kabul edilmiştir.

Saygılarımla.

C.H.P.Meclis Grubu Başkan.V
Sivas Milletvekili

S. Gıncal

*Ayadilli .
Soyun Başbakan
cinleri Milli Eğitim Bah.
H.K. Müdürlüğüne telefonla
not ettirildi 1.6.48*

030	01			42	251	17

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Grup Başkanvekilliğine

Şifahen arzettiğim sebeblere dayanarak komisyon tezkeresinin ikinci maddesinde zikrolunan imam,hatip mekteblerinin yerine kurs halinde ve Millî Eğitim Bakanlığına bağlı olarak ve askerliğini yapmış Orta mektep mezunlarından talebe alınmak suretiyle bu işin prensibinin hallini teklif ediyorum.

Erzurum Milletvekili
Cevad Dursunoğlu

030	01			42	251	17

MECLİS ANKARA 1948
C. H. P. MECLİS GRUPLU KOMİSYON RAPORU

Dini öğretim konularını incelemek üzere kurulan C. H. P. Meclis Grubu Komisyon raporu

19 . II . 1948

C. H. P. Meclis Grubu Yüksek Başkanlığına

10 . II . 1948 tarihli Parti Grupunda Başbakanın vâkı teklifi üzerine ilkokullarda tahsil gören çocuklara ihtiyari din dersleri verilmesi ve ayrıca imam ve hatip gibi din adamları yetiştirmek için meslek okulları açılması konularını inceleyip prensip kararlarına bağlanmak için Grupça seçilen Komisyonumuz toplanıp tekliflerini yapmıştır.

Konu üzerinde üyelerin derneyan ettikleri genel mütalâalara nazaran Hükümetin teklifinin ehemmiyet ve lüzumu tebarüz ettirilmiş, gerek Anayasa ve gerek Parti Tüzüğüne göre halkın din ve vicdan hürriyetini düşürmek Cumhuriyet ve İnkilâbın dayandığı rejimlere bilhassa lâiklik esaslarına muharız ve muhalif olmamak şartıyla teklif dairesinde formüle edilmesi lüzumuna Komisyonunda fikir heraberiği görülmüştür.

1. — Genel görüşmelerden sonra ilk önce çocuklara din bilgisi verilmesi konusu ele alınmıştır.

Gerek Milli Eğitim Bakanının ve gerek Komisyon üyelerinin karşılıklı derneyan eyledikleri mütalâalar sonunda: muasır milletlerde dahi olduğu gibi ilkokul öğrencilerine ihtiyari olarak din dersleri verilmesinin lâikliğe münafi olmadı neticesine varıldı ve bu mütalâaza dairesinde:

A) Çocuk velilerinin arzusu lâhuk olmak şartıyla ilkokulların son iki sınıflarında okul içinde ve ders zamanları dışında din dersi verilmesi;

B) Verilecek din derslerinin programlarının ve okutulacak kitapların Diyanet İşleri tarafından hazırlanıp Milli Eğitim Bakanlığının tasvip ve tasdikından geçmesi.

C) Din derslerini okutacakların ilkokul öğretmenlerinden ve işbederse muhtıp vasıfları laiz kimselerden seçilmesine Milli Eğitim Bakanlığının yetkili olması;

D) Din dersi veren öğretmenlerin ücretlerinin yardım nama altında Devletçe ödenmesi.

Oy birliği ile karar altına alınmıştır.

Bu konuda köy okullarında din dersi verebilmek için Köy Enstitülerinin lüzumlu sınıf öğrencilerine de din dersi verilmesi ve ilkokulu bitirmiş olmak şartıyla bu derslere 16 yaşına kadar çocukların da devamına müsaade olunması ve üç senelik ilkokulların da son sınıflarında kezalet yine ihtiyari din dersi verilmesi esasları oy birliği ile karar altına alınmıştır.

2. — Müslüman vatandaşların imamlık ve hatiplik gibi dini hizmetlerini ifa edecek elemanlara da ihtiyaç olduğu ve bunları yetiştirecek öğretim müesseselerinin kurulması lüzumeldiği tesbit edilmiş ve bu nevi öğretim kurumlarının rejimimizi ve Anayasamızın lâiklik esasları ile aslı tevarüz etmeden Devlet yardımı ile kurulabileceği esasında birleşmiştir.

Anayasamızın 80 nci maddesi Hükümete bir nevi öğretimi denetleme vazifesi verir. 789 sayılı Maarif Teşkilâtı Kanununun 4 nci maddesi bu denetlemenin Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yapılmasını emreder. Anayasamızın ve Maarif Teşkilât Kanununun bu âmir hükümleri sebebiyle ve mashahtarı da icabı olarak Müslüman dininin meslek adamlarını yetiştirmek üzere kurulacak okulların da programları ile kitaplarının teklif ve tasdikı her nevi tedris ve terbiye faaliyetlerinin kontrolü ve bu müesseselerde hizmet göreceklerin intihap ve tayinlerinin tasdikı bakanlıardan Milli Eğitim Bakanlığının devamlı alâka, teftiş ve murakabesi altında bulunmaları gerektiği ittifaqla tesbit olunmuştur.

İmam ve hatip okullarının hangi müessese tarafından kurulması ve nereye bağlı olması husu-

030	01			62	251	1

- 3 -

su uzun tartışmalara konu teşkil etmiş ve bu konu üzerinde üç teklif ile sınırlanmıştır:

Tekliflerden birisi; bu kurumların Devletçe yardımı görecektir ve murakabe edilecek bir hayret cemiyeti tarafından kurulup Hükümetin murakabesi altında emniyetten idare olunması yolunda idi.

Böyle bir hizmetin tek bir cemiyete tevdi edilmesinin güçlüğü ve böyle bir cemiyetin zamanla alabileceği şekiller veya aynı maksat için büyük cemiyetlerin kurulmasına teşebbüs olunması ihtimali ehemmiyetli mahzurlar olarak mütalâa edilmiş ve bu teklif çoğunluk tarafından kabul olunmamıştır.

Bahis konusu olan okulların doğrudan doğruya Millî Eğitim Bakanlığı tarafından kurulup idare edilmesi hakkındaki teklifte; Diyanet İşleri Teşkilâtının Devlet kadrosunda müslüman halkın her nevi din işlerini murakabe ve tanzim eden bir makam olması sebebiyle bu makam tarafından kurulmasının daha uygun ve pratik olacağı ve halkımıza daha ziyade tatmin edeceği mülâhazasıyla kabul olunmamıştır.

Bu okulların masraflarının Diyanet İşleri Bütçesinde yer alması ve her nevi hususi tahsil kurumlarıyla Devletin diğer teşkilâtı tarafından açılan okullar üzerinde murakabe ve tefiş hakkı kanunlarla müteyyet bulunan Millî Eğitim Bakanlığının bu okullarla beraber bakımdan iletilenip onları devamlı tefiş ve murakabe altında bulundurulması tabii ve zaruri görülmüştür.

Millî Eğitim Bakanlığının İmam ve Hatip okullarıyla devamlı ilgisinin tefiş ve murakabesinin bir elvazı olmak üzere de Diyanet İşlerinde, Diyanet İşleri Bakanlığının Başkanlığı altında bir heyet kurulması ve bu heyetin Diyanet İşleri Müşavere Heyetinden iki üye ile Millî Eğitim Bakanlığının üç ve kurulacak İslâm İlahiyat Fakültesinin de bir temsilcisinden mürekkep bulunması çözümlü kararlandırılmıştır.

İmam ve Hatip Okullarının, Millî Eğitim Bakanlığının tetkik ve tasdikına sunulacak olan programlarıyla kitaplarını hazırlamak, öğretimi ve idare elemanlarını Millî Eğitim Bakanlığının tahsis etmek bu heyetin esas vazifelerini teşkil edecektir. İmam ve Hatip Okullarının hangi tahsil kademesinden öğrenci olacağı ve tahsil sürelerinin ne olacağı ve bu okulların ne yerlerde ve ne tarzda açılacağı gibi teknik hususlarla da bu kurul meşgul olacaktır.

3. — *Agencia*
İmam ve Hatip Okullarından başka bir de yüksek din bilginleri ve müfettişleri yetiştirmek üzere Üniversitede bir İslâm İlahiyat Fakültesi kurulması lüzumu görülmüş ve kabul edilmiştir. İslâm İlahiyat Fakültesi, münevver ve yüksek din adamlarının müftüleri, şâidleri, İmam ve Hatip Okulları hocalarını ve bu Fakültenin doçent ve asistanlarını yetiştirmek gibi esaslı gayeleri ihtiva edecektir.

Komisyonumuzda cereyan eden görüşmelerin hülasasını ve varılan kararları ifade eden raporumuz, Yüksek Orupun tasvibine arz olunmuştur.

Komisyon Başkanı	Sözleş	Kâtip	
Bingöl Milletvekili <i>F. Fikri Düşünsel</i>	Ordu Milletvekili <i>Havâsi Şarlan</i>	Kocaeli Milletvekili <i>Sedad Pek</i>	Antalya Milletvekili <i>Rasih Kaplan</i>
Bursa Milletvekili <i>Atif Akgüç</i>	Kırşehir Milletvekili <i>İsmail Hakkı Baltacıoğlu</i>	Konya Milletvekili <i>Muhsin Adil Binal</i>	Konya Milletvekili <i>Fatma Çakıran</i>
Konya Milletvekili <i>Dr. Sadi İsmak</i>	Konya Milletvekili <i>Ali Rıza Tazel</i>	Rize Milletvekili <i>Tahsin Belir Balta</i>	Samsun Milletvekili <i>Cemil Bilar</i>
Seyhan Milletvekili <i>Ahmet Remzi Yürecir</i>	Tekirdağ Milletvekili <i>Fayik Östrak</i>		

— 3 —

Komisyon kararlarına esaslı bir noktada muhalif kaldık. Şöyleki: Komisyonumuza Türkiye'de geçen 25 yıllık inkılâp rejimi devrinde nüfusun yüzde 98 zini teşkil eden Müslüman halkı olgusunda durduğumuz için din öğretimi ve dini meslek öğretimi işlerinin düzenlenmesi vazifesi verilmiş bulunuyordu. Bu işi ifa ettiği müstesna tarihi mahiyet taşıdığı ve bugün içinde bulunduğumuz demokratlaşım ve rejimi normalleştirme anlayışı içinde mütalâa etmemiz lâzımgeliyordu. Türk cemiyetinin viedan hürriyeti tezahürlerinden olmak üzere din öğretimine yol açmak ve yeni bir din adamları kadrosunun yetişmesine meydan vermek bahis mevzu idi. Atatürk inkılâbının sağladığı zihniyet değişimini uzaktan, yakından bir tehlikeye mâruz bırakmamak şartıyla.

Komisyonunda işin, modern bir cemiyette lâik bir Devlet nizamı içindeki bir din müessesesine ait bütün organları gözönüne alarak düzenlenmesi, bir defaya mahsus olmak üzere pîlanlanması ve bu kalkınmanın Devlet eliyle cesaretle ve süratle başarılması lüzumunu üzerinde durduk bunun gibi 25 yıl inkılâp uğramış bir din adamları neslinin bugünkü maddî ve mânevî durumunu belirterek yeni baştan mânevî bir din adamları nesli yetiştirmek zaruretini üzerinde ısrar ettik. Arkadaşlarımızın bu hususta gösterdikleri düşünce ve dilek beraberliğini sükranla kaydetmek isteriz. Bu cümleden olarak yüksek din öğretimi için açılması istenen bir İslâm İlahiyatı Fakültesi cemiyetimizde din müessesesinin en sağlam dayanaklarından biri olacaktır.

Komisyonumuz din öğretimi ve dini meslek öğretimi işlerini nizamlamak hususunda tavsiye edeceği tedbirlerle Anayasamızın ve Parti programımızın lâiklik anlayış arasında bir aykırılık olmaması ehiyetine hususi bir itina göstermiştir. Uzun ve zaruri bir ihmal devri geçirmiş olan din öğretimi kurumlarının Devlet eliyle kalkandırılmasında lâiklik prensibimize asla bir aykırılık görmedik. Ancak görüşmelerimizin başından itibaren bu hususta bazı arkadaşlarımız nezdinde bir vehim hüküm sürdü ve bu vehim vakit vakit tazelandı. Neticede Millî Eğitim Bakanlığının orta derece dini meslek mektepleri açması caiz olma-

yacağı mutalâasıyla bu türlü mekteplerin Diyanet İşleri Bakanlığına bağlanması kararlaştırıldı.

Bir prensip teşkil edeniyen ve heyetimizi diğer müesseseler hakkındaki kendili kararlaşıyla tezat haline düşüren bu mutalâa yersizdir. Ancak biz bu mutalâanın bizi tarihi bir hataya götürmekte olduğunu görerek karara muhalif kaldık.

Atatürk inkılâbının hedefini ve esas meyasını teşkil eden şey, bir zihniyet değişikliğidir. Garbın müspet ilim zihniyeti ile Şark medresesinin skolastiki bizim memleketimizde tam bir asır dövmüş bulunuyordu. Millî felâketlerimizin başlıca anailli olan bu zihniyet suvusunu nihayet vermek için biz, halkı zorhyarak birtakım değişiklikler yaptık ve milletimizi yeni bir dünya görüşüne kavuşturduk. Tevhîdî Tedrisat Komunu ile sağlamak istediğimiz şey de iki türlü mânevî ortamı kaldırmak bu kültür birliğini yaratmaktan ibaretti.

Şimdi biz, medrese zihniyetinin yolağını son mümessillerini Diyanet İşleri Reisliği çevresinde topladığımız görüyoruz. Bunlar Skolastik kültürün tohumluklarıdır. Geçen inkılâp yıllarının bu zevatin zihniyetlerinde hiçbir değişiklik yapmamış olduğu ise eserleriyle sabittir. Bu vatandaşlar eliyle açılacak tahsil müesseselerinin de, her ne şekil ve nam altında olursa olsun, eski medreseden başka bir şey olmayacağı muhakkaktır.

Yeniden kurulacak bu müesseseler için yanlış bir temel seçmiş bulunuyoruz. Bu iş kolaylıkla Türkiye'de medreseleri yeniden açılması mâna ve mahiyetini alabilecek ve Skolastik zihniyetin yeniden filizlenmesi neticesini doğurabilecektir. Belki kısa zamanda bu kökten açılanmış genç Türk nesilleri tekrar köylere kadar yayılacak ve inkılâptan evvel olduğu gibi halk ile Devlet arasında bir kast, kapalı bir sınıf teşkil edebileceklerdir. Tanzimattan beri çırpınmış olan, iki türlü zihniyet ve iki türlü mânevî tekrar karşı karşıya gelecektir.

Buna mukabil, bu öğretimin bizim modern mektep nizamı ve havası içinde millî Eğitim Bakanlığı eliyle mahzursuzca başarı-

030	01			42	251	17

Ek 9: Konya'daki Alaattin Camii'nin Onarımı İçin Yapılan İstek Üzerine
Bayındırlık Bakanlığı'nın Ödenek İstemesi

TEVLEY KAMUİLELİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

27 Ekim 1948

BAYINDIRLIK BAKANLIĞI

Yapı ve İmar İşleri Reisliği
Şube : Mis.
Sayı : 40-I

Ankara : _____

Öz : Konya Alaattin cami-
inin onarımı İk:

Dişığı

12394

13265

Yüksek Başbakanlığa

Hususi Kalem Müdürlüğü 13.7.1948 gün ve 202 sayılı yazıları karşılığıdır:

Konya Alaettin caminin onarımı için Bakanlığımız bu yıl bütçesinin 646 ıncı bölümünün 8 inci maddesinden 150 000.- liralık bir ödenek ayrılmıştı.

Ancak bu defa 5249 sayılı kanunla sözü geçen maddedeki ödenekten 1 700 000.- lira başka hizmetlere aktarılmış olduğundan geriye kalan ödenekten Millî Eğitim Bakanlığından alınan son iş programına göre söz konusu olan onarım işi için ancak 43 275.- liralık bir ödenek ayırmak mümkün olabilmektedir..

Bu ödenekler dahilinde gereken işlemin yapılmak üzere olduğunu saygılarımla arz ederim.

78.

F. C.

Öz. K. İld.

27.8.1948

Bayındırlık Bakanı

Öz. K. İld.

F: 8

S. T. 19.8

- 1- Bu yazı ..... gününde tekit edilecektir.
2- Verilecek evraklarda yazımın tarih ve numarası ile mu-
besinin gösterilmesi rica olunur.

030 01 | 74 | 667 | 12

BAŞBAKANLIK EVRAKI
27-8-48 14/5427

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

T. C. BAŞBAKANLIK HUSUSİ KALEM MÜDÜRLÜĞÜ		<u>Özeti</u>
Yazan memur.		Bayındırlık Bakanlığı Hususî Kalem Müdürlüğüne Konya Eski Eserleri Sevenler Derneği Merkez Kurulu Başkanlığı tarafından Sayın Başbakanına gönderilen 5.7.1948 tarih ve 173 sayılı yazı, ekleri ile birlikte başlı olarak sunulmuştur . Sayın Bakana arz edilmesine delâletinizi saygılarımla, rica ederim. Hususî Kalem Müdürü A. D.
Yazı tarihi	10.7.1948	
Beyaz tarihi		
Dosya No.	e - 8	
Gidiş No.	202	
Gidiş tarihi	13.7.1948	
Ekleri	7	
Not:		
Kayıt ~~Numarası~~ <u>1043</u>		

030	01			74	467	12

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
GÜMÜŞHANE ARŞİVİ

T. C. BAŞBAKANLIK HUSUSİ KALEM MÜDÜRLÜĞÜ		<u>Özeti</u>
Yazan memur		Bayındırlık Bakanlığı Hususî Kalem Müdürlüğüne Konya Eski Eserleri Sevenler Derneği Merkez Kurul Başkanlığı tarafından Sayın Başbakana gönderilen 5/7/98 tarih ve 173 sayılı yazı, ekleri ile birlikte bağlı olarak sunulmuştur. <i>Sayın Babana</i> ~~Bakanlık Yüksek Makamına~~ arz edilmesine <i>delâletiniz</i> tavaşutunuzu saygılarımla rica ederim.
Yazı tarihi		
Beyaz tarihi		
Dosya No.		
Gidiş No.		
Gidiş tarihi		
Ekleri		
Not:		Hususî Kalem Müdürü

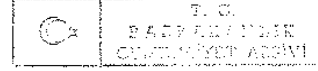
030	01			74	667	10

Ek 10: Saidi Kürdi (Nursi Olarak da Bilinir) Tarafından Yazılan
"Mucizatülkur'an" Adlı Eserin Yasaklanması ve Toplatılması Kararı

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kararlar Müdürlüğü

Karar sayısı:
5
6707

KARAR

Saidi Kürdi tarafından yazılıp Arap harfleriyle teksir edilmiş olan "Mucizatülkur'an" adlı kitabın dağıtılmasının yasak edilmesi ve mevcutlarının toplattırılması; İçişleri Bakanlığının 7/II/1947 tarihli ve 133II/22/63663 sayılı yazısı üzerine, 1881 sayılı kanunun, 2657 sayılı kanunla değiştirilen 51 inci maddesine göre, Bakanlar Kurulunun II/12/1947 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

İsmail

Başbakan *M. Sakay* Devlet Bakanı *B. Barın* Devlet Bakanı *M. Madalya* Adalet Bakanı *S. Demirel* Milli Savunma Bakanı *M. İbrahim*

İçişleri Bakanı *M. İsmail* Değişleri Bakanı *M. İsmail* Maliye Bakanı *M. İsmail* Millî Eğitim Bakanı *M. İsmail*

Bayındırlık Bakanı *M. İsmail* Ekonomi Bakanı *M. İsmail* Sa. ve So. Y. Bakanı *M. İsmail* Gümrük ve Tekel Bakanı *M. İsmail*

Tarım Bakanı *M. İsmail* Ulaştırma Bakanı *M. İsmail* Ticaret Bakanı *M. İsmail* Çalışma Bakanı *M. İsmail*

036	18	01	115	77	6

Ek 11: Uygun Bir Yerde Görev Yapmadıkları Gereğiyle Başka Binaya Taşınmak İsteyen Diyanet İşleri Başkanlığının Konuya İlişkin Uzun ve Sonuçsuz Talepleri.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

25-9-947

T. C.
Diyanet İşleri Başkanlığı
Zat İşleri Müdürlüğü

Hülasa :

72120/12

Sayı

4366

Başbakanlık Yüksek Katına

5163
15 KASIM 1947

KT

Halen işgalimiz altında bulunan apartman katı, Diyanet İşleri dairesi için elverişli ve kâfi olmamakla beraber binanın aynı kapıdan işleyen birinci katı da ahiren otel ittihaz edilmiştir.

Artist kadın ve erkek müşterilerin - yapılan tenbihata rağmen - hemen hergün kapı ve merdiven başlarında gecelik elbiseleriyle dikilmeleri, mesleki temrinlerde bulunmaları her hangi bir dairenin resmiyet ve ciddiyetiyle asla mütenasip olmadığı gibi mesai zamanlarında da otele ve etrafımızdaki kahvenelerin radyo sesleri, demirci dükkânlarının şiddetli gürültüleri huzur ve sükunla çalışmaya imkân bırakmamaktadır.

Müstakil ve muvafık bir bina için yapılan araştırmalarımız neticesinde bulunan bazı binaların seneliğine 40 bin lira gibi çok yüksek icarlar istenilmektedir.

Evkafa ait olup halen Millî Eğitim Bakanlığınca Akşam Kız San'at Okuluna tahsis edilmiş bulunan eski Hukuk Fakültesi binası için Vakıflar Umum Müdürlüğü ile de görüşülmüş olduğundan her bakımdan münasip ve icarı uygun olan bu binanın Başkanlığımıza tahsisi için yüksek tensiplerinin Millî Eğitim Bakanlığına iblağına müsaadelerini tazimlerle arz ve rica ederim.

Diyanet İşleri Başkanı

17
Özel Kalem M.
Te. 15-XI-1947
No. 676

Özel

Millî Eğitim B.
17.10.1947

18 Kasım 1947

cevaben yazılacak muharrerata ait olduğu şubenin tarih ve numarasının derci için olmalıdır.

29-9-42 4/5238

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
T. C. CUMHURİYET ARŞİVİ

Milli Eğitim Bakanlığı
Kız Teknik Öğretim Müdürlüğü

Sayı..... 30630

Ankara 2 ABALIK 1947

Özet: Ankara Akşam Kız
Sanat Okulu binası:
hakkında

Başbakanlık Yüksek Makamına

Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait, Ankara Akşam Kız Sanat Okulu binasının Diyanet İşleri Başkanlığına tahsis edilmesi hakkında Diyanet İşleri Başkanlığının 25/IX/1947 tarih ve 4366 sayılı yazısı incelendi :

Bahis konusu olan binadaki Ankara Akşam Kız Sanat Okuluna , bu gün (2300) den fazla öğrenci devam etmektedir . Ankara'da bu okulu yerleştirecek başkaca bina yoktur .

Bu itibarla, sözü geçen binanın boşaltılmasına imkân bulunmadığını arzeder, derin saygılarımı sunarım .

M: Eğ. Bakanı

BAŞBAKANLIK		
Hususi Kalem Müdürlüğü		
Tarih	Numara	Ek
22.12.	639	

15.12.1947	4	6539

HA. HB.
25/XI/1947

Ta.
m.c.
4.
15.12.1947
6539

Pazar 5.5
7
6

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

T. C. B A Ş B A K A N L I K HUSUSİ KALEM MÜDÜRLÜĞÜ		<u>Özeti</u>
Yazan memur		Sayın Reşat Şemsettin Sirer . Millî Eğitim Bakanı Not: Evkafa ait olup halen Ankara Akşam Kız Sanat Okulu olarak kullanılmakta bulunan bina hakkındaki Kız Teknik Öğretim Müdürlüğü ifadeli 30630 sayılı ve 12.12. 1947 tarihli yazınız Sayın Başbakan tarafından mütalâa olundu. Diyanet İşleri Başkanlığı Dairesinin bugünkü görev ve mevkiile telifi mümkün bulunmayan çok fena durumunun daha fazla temadisinin zâtı âlilerince de tecviz edilemeyeceğine ve Akşam Kız Sanat Okulunun münasip bir binaya yerleştirilerek, bugünkü binanın boşaltılması hususundaki lutuf ve himmetlerinin esirgenmeyeceğine emin bulduklarınının zâtı âlilerine bildirilmesine ve neticenin takibini emir buyurmuşlardır. Keyfiyeti derin saygılarımla arz ederim.
Yazı tarihi	22.12.1947	
Beyaz tarihi		
Dosya No.	451	
Gidiş No.	88	
Gidiş tarihi	22	
Ekleri		

Başbakanlık Müsteşarı

030	01			105	657	9

DEVLET ARŞİMLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

T. C. BAŞBAKANLIK HUSUSİ KALEM MÜDÜRLÜĞÜ		<u>Özeti</u>
Yazan memur		24.1.1948
Yazı tarihi		
Beyaz tarihi		
Dosya No.		Sayın Reşat Şemsettin Sırer
Gidiş No.		Millî Eğitim Bakanı
Gidiş tarihi		
Ekleri		
Not:	Diyanet İşleri Başkanlığının bugün vazife görmekte olduğu bina dairenin resmîyet ve ciddiyetle telifi kabil olmayan fena bir durumdadır. Başkanlığın bugünkü şartlar altında mezkûr binada daha fazla barındırılması Devletin şerefi ve vazifenin önemiyle mütenasip olmadığı takdir buyrulur. Evkaf Umum Müdürlüğüne ait olup halen Akşam Kız Sanat Okulu olarak kullanılmakta bulunan bina, Diyanet İşleri Başkanlığı Dairesini istiba kâfi ve dairenin şerefiyle de mütenasip bulunduğundan, mezkûr binanın Başkanlığa tahsisi zarurî bulunmaktadır. Akşam Kız Sanat Okulu, günün bütün saatlerinde öğretim yapan bir müessese olmadığı cihetle bu okulun İnönü Kız Sanat Enstitüsünde veya münasip görülecek diğer bir okulda öğretime devam etmesi mümkün görülmektedir. Binanın biran evvel boşaltılması hususunda gerekli tedbirin alınması ve neticeden bilgi verilmesini saygılarımla rica ederim.	

01			1056573

24.1

Başbakan

[Signature]

2

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ
T. C.

F/14 / / 193

DIYANET İŞLERİ
REİSLİĞİ

Zat İşleri Müdürlüğü

Sayı: 113-1

3 ŞUBAT 1949

644

Yüksek Başbakanlığa

25 .9. 947 Tarih ve 4366 sayılı yazımızla da arzedildiği üzere oturmakta bulunduğumuz binanın darlığından başka hiç bir dairenin resmîyet ve ciddiyetiyle asla münasip olmayacak şekilde birinci katının otel olarak işletilmekte bulunması, otel ve kahvehanelerin radyo sesleri, demirci dükkanlarının şiddetli gürültüleri huzur ve sukûnla çalışmak imkânını bırakmamaktadır.

Evkafa ait olup halen Millî Eğitim Bakanlığınca Akşam Kız Sanat okuluna tahsis edilmiş bulunan eski Hukuk Fakültesi binası için Vakıflar Umum Müdürlüğü ile de görüşülmüş olduğundan her bakımdan elverişli ve icarî uygun olan bu binanın Başkanlığımıza tahsisi için yüksek tensiplerinin Millî Eğitim Bakanlığına ibkâğına müsaadelerini tazimlerle arz ve rica ederim.

Diyanet İşleri Başkanı

A.Ş. Akşam

Em. Başbakan

Öz. K. Uld.

15.2.1949

Ch. Başbakanına arz olundu

T.C. İÇİŞLERİ BAKANLIĞI		
Zat İşleri Müdürlüğü		
Tarih	Yazın	Ek

030	01			105	657	3

7 sayfa
6532137

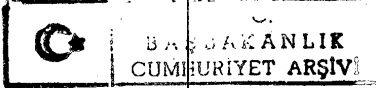
3-2-259 / 782

402: Çeşitli yazılacak muharrerata ait olduğu şubenin tarih ve numarasının derci rica olunur.

T.C.
DIYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
Zat İşleri Müdürlüğü

Sayı: 113/1
3264

28-5-959

Yüksek Başbakanlığa

BAŞBAKANLIK
CUMHURİYET ARŞİVİ

En son 3/2/949 Tarih ve 644 sayılı yazımızla da arzedildiği üzere, oturmakta bulunduğumuz binanın çok dar ve münasebetsiz bir yerde olmasından başka hiç bir dairenin resmîyet ve ciddiyetiyle mütenasip olmayacak şekilde birinci katının da otel olarak işletilmekte bulunması, otel ve kahvehanelerin radyo sesleri, demirci dükkanlarının şiddetli gürültüleri huzur ve sukûnla çalışmak imkânını bırakmamaktadır.

Evkafa ait olup Millî Eğitim Bakanlığınca Akşam Kız Sanat okuluna tahsis edilmiş bulunan eski Hukuk Fakültesi binasının her bakımdan elverişli ve icarî da bizim için çok uygun olduğundan, bu binanın Başkanlığımıza tahsisi için gerekenlere yüksek emir ve müsaadelerini tazimlerimle arz ve rica ederim.

Diyanet İşleri Başkanı

M. F. Ak
4-8-1949

030	10		26	151	33

Cevaben yazılacak muharrerata ait olduğu şubenin tarih ve numarasını belirtmek olmalıdır.

28-5-959 3776

23.6.51

Hacıbayram Caddesindeki 47 vakıf numaralı
bina hakkında not.

Bu binanın, dışı kâgır, içi ahşaptır. Zemin katında (7), birinci katında (8), ikinci katında (8), ki cem'an (23) odası vardır. Halen, Emniyet İkinci Şube Müdürlüğü ile Anafartalar Merkezinin icarındadır. Senelik kirası % 50 zamla birlikte (6.000) liradır. Durumu; ahşap iç kısımlarının, betona tahvili suretiyle esaslı onarım (35.000) liraya ve sadece halen harap ve bozuk bulunan tahta döşemelerinin, merdivenlerinin ve çerçevelerinin tamir ve tecdidi, bozuk bulunan hela ve su tesisatlarının ıslahı için (5.000) liraya ihtiyaç vardır. Keyfiyeti saygı ile arz ederim.

M. Bey

2

030	10			26 151 33

Ek 12: Ticani Tarikatının Lideri Kemal Pilavoğlu Tarafından Yazılan "Din Rehberi" Adlı Kitabın Yasaklanması ve Toplatılması Kararı

T. C.
BAŞBAKANLIK
MUAMELÂT UMUM MÜDÜRLÜĞÜ
Kararlar Müdürlüğü
Karar sayısı
3
10175

KARAR

Kemal Pilavoğlu tarafından yazılan ve İstanbul'da Burhanettin Erenler matbaasında basılmış bulunan "Din Rehberi" adlı kitabın dağıtımının yasak edilmesi ve elde edileceklerinin toplattırılması; Millî Savunma Bakanlığının 8/II/1949 tarihli ve 49/6952 sayılı yazısı üzerine İSİİ sayılı kanununun 2657 sayılı kanunla değiştirilen 51 inci maddesine göre, Bakanlar Kurulunun 24/II/1949 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır.

CULHUREBAŞKANI

İsmet İnönü

Başbakan G. Gınalтай	Devlet Bakanı Başbakan Yardımcısı A. H. İsmail	Devlet Bakanı O. S. Nurel	Adalet Bakanı K. Adıgüzel
Millî Savunma Bakanı M. F. Köksal	İçişleri Bakanı E. İzzet	Değişleri Bakanı N. Sadık	Maliye Bakanı B. Ömer
Millî Eğitim Bakanı T. Bayraktar	Beynül milletler Bakanı S. Uzun	Ek. ve Ticaret Bakanı F. Karatay	Sz. ve So. Y. Bakanı K. Köksal
G. ve Telekom. Bakanı M. F. Köksal	Tarım Bakanı M. F. Köksal	Ulaştırma Bakanı M. F. Köksal	Çalışma Bakanı M. F. Köksal
			İşletmeler Bakanı M. F. Köksal

130 18 01 02 121 83 16

Ek 13: DP Genel Başkanı'nı Celal Bayar'ın Mayıs 1949'daki Kastamonu Ziyaretinde Bere Takması Üzerine Ulus Gazetesinin Yorumu.

Ek 14: Mareşal Fevzi Çakmak'ın Cenazesinde Çıkan Olayların Ardından DP'nin de İrtica Hareketlerinden Çekinmesi Üzerine Ulus Gazetesinde Çıkan Bir Karikatür.

Celâl Bayar: — Anneciğim, anneciğim.... korkuyorum !!!...

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Özgeçmiş

Adı Soyadı:	SERDAR KARA
Doğum Yeri:	FATİH/İSTANBUL
Doğum Tarihi:	17.08.1987
Medeni Durumu:	BEKAR

Öğrenim Durumu

Derece	Okulun Adı	Program	Yer	Yıl
İlköğretim	FATİH		İstanbul	2001
Lise	İBRAHİM TURHAN		İstanbul	2004
Lisans	SELÇUK ÜNİ.		Konya	2009
Yüksek Lisans	SELÇUK ÜNİ.		Konya	2012

İlgi Alanları:	SOSYAL BİLİMLER, TÜRK MODERNLEŞMESİ, SİNEMA TARİHİ, TİYATRO
İş Deneyimi:	MENDERES İLKÖĞRETİM OKULU 2010-2011 MAHMUTBEY LİSESİ 2011-2012
Hakkımda bilgi almak için önerebileceğim şahıslar:	DOÇ. DR. NECMİ UYANIK YRD. DOÇ. DR. ÇAĞATAY BENHÜR
Tel:	0506 574 32 17
E-Posta:	serdarkara7@hotmail.com
Adres	Fatih Mah. 202. Sok. No: 41/4 Esenler İstanbul

